

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

BOBORY DÓRA GIROLAMO CARDANÓRÓL

TAKÁCS ÁDÁM K. HORVÁTH ZSOLTRÓL

SZABARI VERA –

MARGÓCSY DÁNIEL KÖNYVÉRŐL

KISS FARKAS GÁBOR LÁZS SÁNDOR KÖNYVÉRŐL

MÁRTON MIKLÓS ÉS **TÓZSÉR JÁNOS** –

AMBRUS GERGELY KÖNYVÉRŐL

VARGA PÉTER ANDRÁS:

HOGYAN ÍRJUNK (MAGYAR) FILOZÓFIATÖRTÉNETET?

SOÓS KÁROLY ATTILA – BALEKVADÁSZAT

SÁNDOR KLÁRA – ÚJ HULLÁM A NYELVÉSZETBEN

SZÉKELY IVÁN – SZÁMÍT, HOL HALSZ MEG?

PROBLÉMA

SZEMLE

ATTILA, A SZÉKELY ÍRÁS, A CSÍKSOMLYÓI MÁRIA, A RÓZSA ZSIDÓ ÉS ROMA HOLOKAUSZT, INTERNÁLTAK, HALÁL ÉS TÖRTÉNELEM

HABERMAS A BREXITRŐL

BUCKMINSTER FULLER HAGYATÉKA

MI A PÁLYA?

B U I K S Z A

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor, Szécsényi Endre

28. évfolyam 1. szám 2016. tavasz - nyár

BÍRÁLAT

Bobory Dóra: Egy élet torztlükre	Girolamo Cardano: Életem	3
Szabari Vera: Kuriózumok és gyűjtők	Dániel Margócsy: Commercial Visions Science, Trade, and Visual Culture in the Dutch Golden Age	8
Kiss Farkas Gábor: Használati irodalom	Lázs Sándor: Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján Az anyanyelvű irodalom kezdetei	13
Takács Ádám: Az idő történeti finomhangolása	K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához	18
Varga Péter András: Hogyan írjunk (magyar) filozófiatörténetet?	Mészáros András: Széttartó párhuzamok Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből	23
Márton Miklós – Tózsér János: Eltűnő szubjektivitás	Ambrus Gergely: Tudományos elmefilozófia	29

PROBLÉMA

Soós Károly Attila	Balekvadászat	37
Sándor Klára	Új hullám a nyelvészetben	44
Székely Iván	Számít, hol halsz meg? A post-mortem privacy védelmének esélye Európában és az USA-ban	53

SZEMLE

Sághy Marianne	Bozóky Edina: Attila A hun király és legendái	56
Kis-Halas Judit	Sándor Klára: A székely írás nyomában	58
Sarkadi Nagy Emese	Mohay Tamás: „Istennek kincses tárháza...” P. Losteiner Leonárd ferences kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról	62

SZEMLE

Kocziszkó Éva	Géczi János: A rózsá jegye alatt Goethe, Vörösmarty, Kazinczy, Babits, Saint-Exupéry, Tolnai Ottó Géczi János: A rózsá és jelképei Fejezetek a 17–18. századból Géczi János: Kívül	65
Németh Krisztina	Saad József szerk.: Hortobágy örökségei Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában	68
Gulyás Éva	A holokauszt Békés megyei történeteiből A Magyar Nemzeti Levéltár 2014. június 12-i, gyulai konferenciáján elhangzott előadások Szerk. Erdész Ádám, Kovács Tamás	71
Hajnóczky Tamás	Harmat József: Roma holokauszt a Grábler-tónál Székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben	73
Prax Levente	Gelencsér Gábor: Forgatott könyvek A magyar film és az irodalom kapcsolata 1945 és 1995 között	75
Komáromy Zsolt	Andrea Timár: A Modern Coleridge Cultivation, Addiction, Habits	76
Lengyel Zsuzsanna Mariann	Király V. István: Death and History	79
MI A PÁLYA?		
Thomas Assheuer	A játékosok lelépnek – Interjú Jürgen Habermasszal	84
W. Patrick McCray	Igésített élet – Buckminster Fuller a XXI. században	88

A *BUKSZ* – *Budapesti Könyvszemle* 27. évfolyamának (2015)
összesített tartalomjegyzéke
(összeáll. Pajkossy Gábor)

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlasszám: 10402166-21634716 K & H Bank
A korábbi számaink megrendelhetők a www.konyveslap.hu oldalon.

ISSN 0865-4247

EGY ÉLET TORZTÜKRE

BOBORY DÓRA

Girolamo Cardano: Életem

Fordította és a bevezetőt írta Magyar László András
Gondolat, Budapest, 2013.

280 oldal, 2950 Ft

A mikor úgy tizenöt évvel ezelőtt először olvastam Gerolamo Cardano önéletrajzát, olyan érzéseim támadtak, amilyenek kora újkori szövegek olvasásakor viszonylag ritkán szoktak megtalálni: döbbenet, feszegetés, szánalom, hitetlenkedés. Még az archaikus olasz fordítás is, amelyben először kezembe került, visszaadta a szerző kendőzetlen, nyers stílusát: nem kímélte se magát, se másokat. Mintha fittyet hányt volna a világra, a szakmai hírnevére és az utókor véleményére, lecsupasított testtel és lélekkel állt az olvasók elé. Am kezdetől motoszkált bennem a gyanú, hogy van rendszer ebben a káoszban, hogy a meghökkentő történetek, sorsfordulatok, testi elváltozások leírásában Cardanót nem csupán az igazság szeretete vezérelte, hanem volt más, kevésbé egyértelmű célja is. Többéves kutatómunkával, két szakdolgozattal és három cikkkel később is úgy éreztem, csak részben fejtettem meg a titkát, és ezzel nem voltam egyedül. Cardano különleges világa többeket beszippantott már: Anthony Grafton az asztrológiai művekre,¹ Nancy Siraisi inkább az orvosiakra összpontosított,² de az önéletrajz minden valamirevaló tanulmányban fontos szerepet kap mint az itáliai polihisztor munkásságának mátrixa.

Magyar László András mindig is kereste a szenzációs, a *fringe* (vagyis a peremvidéken elhelyezkedő) témákat, alakokat, publikált fordításokat és esszéket a székelési szokások, a prostitúció, a démonológia és a mágia történetének témakörében. Korábbi könyveinek sorában ott találjuk *A csámcsogó hullák és egyéb ér-*

dekességek, a *Bevezetés a kísértettanba*, *A kapzsi hóhérné* című műveket, de publikált gyerekverseket és önéletrajzi szösszeneteket is. Jól ráérezett, hogy van egy rés, ha mégoly keskenyke is, a magyar könyvpiacra, amely a kora újkori latin szövegek magyar fordításával tölthető ki. A hangzatos címek már árulkodnak arról, mi a közös a Magyar által írt, fordított és szerkesztett könyvekben: a szórakoztatás igénye. Ennek alá is rendel minden mást: a történetiséget, a forráshűséget és ezáltal a hitelességet is. Ez különösen szembeszökő a fordításában, melyek közül most a legutolsót emelem ki, Cardano 1576-ban befejezett önéletrajzát.

Cardano valóban kiváló példája a különösnek, a kívülállónak, életrajza pedig meghökkentő, szinte felkavaró olvasmány, különösen kontextusából teljesen kiragadva, használható bevezető, kommentár és jegyzetek nélkül. Magyar írt ugyan egy pár oldalas előszót a latinból fordított szöveg elé, de ebben csak Cardano élettörténetének bulváros mozzanatait emeli ki: van benne bigott, de magát prostitúcióból fenntartó anya, feleséggyilkosságért lefejezett fiú, meddő leány, kóros játékszenvedély, nyomor és inkvizíció, a képből pedig cinkosan kacsint ki egy kárörvendő vénember. Záró mondatával Magyar a történetész szakmát is helyre teszi: „Cardano életéről és sorsáról ebben az előszóban nem írok hosszabban, hiszen az alábbi önéletrajz úgyis erről az életéről és sorsáról szól. A korról és a társadalmi-kulturális környezetről pedig a következő oldalakon százszor többet tudhat meg majd a tisztelt Olvasó, mint akármilyen alapos, tudós és ennek megfelelően unalmas bevezető tanulmányból.”

Mint olyasvalaki, aki több unalmas tanulmányt is szentelt Gerolamo Cardanónak,³ magamra veszem az inget és egyben a feladatot is, hogy összeszedjem, miért nem szerencsés régi szövegeket ilyen formában megjelentetni. Kezdjük talán azzal, hogy mi értelme van tudni egyet s mást arról a szerzőről, akinek önéletrajzát lefordítjuk, mi minden derülhetne ki egy jól megírt bevezetőből, és hogy valóban unalmasabb-e a fordítás a fordításnál.

Cardano kora, a XVI. század második fele, a humanizmus válságát hozta el. A nagy felfedezések keltette lelkesedés alábbhagyott, már alig-alig került elő újabb, addig csak hírből ismert ókori kézirat, a Ficino és a firenzei neoplatonikusok körében akkora izgalmat keltő hermetikus szövegek is a hagyomány megszokott részévé váltak. A humanistáknak ez a harmadik generációja, az „új értelmiségiek”, ahogy Robert Mandrou nevezte őket,⁴ nem tudtak vagy nem akar-

1 ■ Anthony Grafton: *Cardano's Cosmos. The World and Works of a Renaissance Astrologer*. Harvard University Press, Cambridge, 1999.

2 ■ Nancy G. Siraisi: *The Clock and the Mirror. Girolamo Cardano and Renaissance Medicine*. Princeton University Press, Princeton, 1997.

3 ■ Bobory Dóra: Being a Chosen One: Self-Consciousness and Self-Fashioning in the Works of Gerolamo Cardano. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 9 (2003), 69–92. old.; uő: An Unusual Biography: Cardano's Horoscope for Petrarch. In: K. A. E. Enekel – J. Papy (eds.): *Petrarch and his readers in the Renaissance*. (Intersections 6) Brill, Leiden, 2006. 209–229. old.

4 ■ Robert Mandrou: *From Humanism to Science 1480–1700*. Penguin, 1978. 122. old.

tak udvaroncok lenni, egyetemi katedrát szerezni, az udvar védelmező, biztonságot adó közege vagy intézményi háttér nélkül pedig erőteljes túlélési stratégiára volt szükségük. A könyvnyomtatás elterjedése élénk piaci versenyhez vezetett, igyekeztek a maguk módján és eszközeivel boldogulni, a hasonló kortársak közül kiemelkedni, felhívni magukra a potenciális támogatók, olvasók figyelmét. Ha valaki biztosított is magának fizető állást, azt a sors vagy a támogató szeszélyének folytán egyik napról a másikra el is veszíthette. A létbizonytalanság sok tudóst készített folytonos vándorlásra, keresték és követték a lehetőségeket, és közben arra is szántak időt, hogy a konkurenciát osztorozzák. Lynn Thorndike találóan tudós csavargóknak (*intellectual vagabonds*)⁵ nevezte azokat, akiknek a folytonos helyváltoztatás és vele a hosszabb-rövidebb ideig tartó szegénység életformájukká vált. Volt, aki ezt büszkén vállalta is, mint Paracelsus, akinek – állítása szerint – a vándorlás nem csupán kényszer volt, hanem a szabad, független élet választása és a testközeli tapasztalatszerzés elengedhetetlen eszköze is. Paracelsus olyan hatékonyan provokálta vitapartnereit, inspirálta követőit, hogy már életében legendák övezték. Sajátos kifejezőmódot választott, hiszen konokul szembement az ókori hagyománnyal, nemcsak tartalmi, de formai szinten is, és latin helyett németül írt, méghozzá olyan bombasztikus, átütő, agresszív nyelven, amelyet egész biztosan meghallottak a kortársai. Így, a trágárságba hajló, öntudattól duzzadó, kötekedő soraival érte el, hogy a kiabáló tömegben is meghallják valóban újszerű üzenetét, és miközben sok más ígéretes tudós neve a történelem homályába veszett, az övé örökre fennmaradt.

Másoknak más módszereik voltak, de feltűnően sokan folyamodtak ahhoz, hogy magukat kiválasztottnak, különös képességekkel megáldott embernek állítsák be. A magányos tudós-mágus-prófeta alakja a jóstudományokra még mindig fogékony és nyitott kora újkori társadalomban hatékonyabban keltett figyelmet, s piszkálta fel a potenciális támogatók, olvasók fantáziáját, természetes kíváncsiságát. Stephen Greenblatt megfogalmazásában ezek az új értelmiségek önnön identitásukat egyre inkább tudatosan formálható, alakítható, manipulálható művészi folyamatnak (*self-fashioning*) tekintették.⁶ Az egyén sikerét, ezáltal szellemi és anyagi jólétét az határozta meg, hogy mennyire jól tartotta kézben a saját identitását. A kiválasztottság hangsúlyozása sokak számára azonban nem csupán eszköz volt az elismertség elérésére, hanem meggyőződés is; elhitték, hogy alkalmasak és képesek olyanvalami megismerésére, befogadására, amire mások nem, hogy egy nagyobb célra lettek kiválasztva, és küldetést teljesítenek.

Az új értelmiségieknek az ideológiák és hagyományok komplex hálózatában kellett navigálniuk, gyakran a hit és az eretnokség, a tudomány és a babona, a régi és az új, az ókori és a modern, az abszolút nonszensz és a szenzációs újdonság között billegve. Az intézményi háttér hiánya, a heterodoxia kísértése, az

önnön kivételességükről tett merész állítások könnyen bajba sodorhatták a magányos tudóst; az eretnokség vádjá nem volt ismeretlen sem Paracelsus, sem olyan kortársai előtt, mint Agrippa von Nettesheim, aki okkult filozófiájával vált ismertté, Giambattista della Porta, aki a természetes mágiát hirdette, sőt még az olyan kánonibb figurák előtt sem, mint Tommaso Campanella vagy Giordano Bruno. Az utóbbi egyik művében saját magáról mint profétáról ír. Cardano is magára vonta az inkvizíció haragját, valószínűleg azért, mert Krisztus horoszkópját is elkészítette, mintha akármilyen halandó lett volna.

Gerolamo Cardano tudatosan, évek hosszú során át építette fel magáról a profetikus képességekkel megáldott ember imázsát, akinek Isten változatos jelekkel üzen a jövőjéről, s aki egyformán jól olvas a csillagokból, az arcvonásokból és az álmokból. Több száz fennmaradt írása a legkülönfélébb témákkal foglalkozik, de máig a legolvasottabb az önéletrajza. Maga is tudatában volt önéletrajza jelentőségének, hiszen *umbelicus scriptorum*nak, írásai köldökének nevezte. Telis-tele van meghökkentő mesékkel, tudományos-fantasztikus elemekkel és mindenre elszánt rosszakarókkal. Ha hihetünk a szerzőnek, már a megszületése is kész csoda volt, hiszen szülei többször is megpróbálták elhajtani a nem kívánt magzatot. S ez megpróbáltatásainak még csak a kezdete volt, mert azután gyerekkorában hol kisebb-nagyobb balesetek érték, hol szülei ütlegeitől legyengülve nyomta az ágyat. Mindennapjaihoz viszont kisgyerekkorától hozzátartoztak a figyelmeztető víziók, látomások, érzetek. Az álomfejtésről írott könyvében is rengeteg álmát meséli el és elemzi a későbbi események tükrében, de a jóstudományok iránti, egész életére kiható vonzalma önéletrajzában állt össze koherens egészé.

Szívének legkedvesebb az asztrológia tudománya volt. Zseniálisan unalmas könyvében Anthony Grafton bebizonyította, hogy Cardano önéletrajza a saját horoszkópjaihoz fűzött kommentárjaiból nőtt önálló művé. A reneszánsz asztrológusok körében rendkívül népszerűek voltak a születési horoszkópok (latinul *genitura* vagy *nativitas*), amelyeket szakértelmük bizonyítására híres emberekről, kortársakról, de visszamenőleg, elődökről is készítettek. A *genitura* négyzet formában, két dimenzióban rögzítette a bolygók helyzetét a személy születésének időpontjában, amit azután az asztrológus rendkívüli szabadsággal értelmezhetett, így az eredmény sokkal inkább életrajznak, mint egyszerű horoszkópnak volt tekinthető. A kor legélelslátóbb jellemábrázolásai horoszkópgyűjtemények formájában kezdték pályájukat. Cardano

5 ■ Lynn Thorndike: *History of Magic and Experimental Science*. MacMillan, New York, 1923–1958.

6 ■ Stephen Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1980. 2. old.

7 ■ Joannes Sambucus: *Emblemata* (Antwerpen, 1564). Akadémiai, Bp., 1982. Faksimile kiadás, 126–127. old.

többször is felállította a saját születési horoszkópját, a későbbiekben korrigálva a hibásnak bizonyult állításokat, például a halálának időpontját. Ezek a horoszkópok szolgáltatják az önéletrajz vázát. Az elbeszélés nem egy idővonalat követ, hanem tematikus részekre oszlik, mint az 1543-ban, 1547-ben és 1554-ben felállított horoszkópjához fűzött kommentárjai, melyek külön bekezdéseket szentelnek a születésének, testi adottságainak és külsejének, tárgyalják egészségét, testedzési formáit, étkezési szokásait. Grafton még azt is feltételezi, hogy Cardano azért fogott önéletrajza megírásába, mert érezte vagy kiszámolta, hogy közeledik élete végéhez.

Ezek után naivitás lenne szó szerint venni az önéletrajzot, és azt feltételezni, hogy az *Eletem* egy spontán módon papírra vetett mű, s hogy a korban matuzsálemnek számító, 75 éves Cardano, Magyar szavaival élve, „megkeseredett kis öregember” egy szuszra megírt vagy lediktált volna egy ilyen átgondolt, szisztematikusan felépített munkát, keseredettségében nem kímélve sem magát, sem másokat, hanem őszintén megírva az igazságot. A szöveg paranoiájával és furcsaságaival együtt is nagyon letisztult, átgondolt, gondosan szerkesztett írás. Cardano végig ügyelt rá, hogy kerülje a trágárságot (nem úgy, mint Paracelsus), még akkor is, ha egyik kedvenc és visszatérő témájáról, megátkozott ellenségeiről írt; inkább nyugodt bölcsességet kívánt sugározni.

Amikor pórére vetkőzött leendő olvasói előtt, lepletlenül feltárta minden jellem- és testi hibáját, és beszámolt az őt ért csapásokról, nem tett mást, csak szigorúan követte az asztrológiai mesterség saját maga által korábban lefektetett szabályait. Orvos is volt, és önmaga volt a legkedvesebb páciense, akinek behatóan tanulmányozta minden porcikáját, minden rezdülését. Testét és lelkét egyben tárgyalta, egymástól elválaszthatatlannak tekintette. Orvosként alávettette magát annak az alapelvnek, hogy a tapasztalat mindennél fontosabb az ember és környezete megértéséhez. Visszatekintve összegyűjtötte és beépítette önéletírásába hosszú élete során szerzett tapasztalatait. Ebben hasonlít Benvenuto Cellinihez is, aki szintén nem tett különbséget magánélet, érzelmek, személyes preferenciák és munka között. Cardano esetenulmányként fogta fel saját életét, de a humanistáktól eltérően önéletrajzában Suetoniust követte: nem úgy ábrázolta magát, amilyennek lennie kellett volna, hanem szépítés nélkül. Hibáinak, hiányosságainak elismerése sem váltott ki katarzist: viselkedésén nem változtatott, hanem elfogadta magát olyannak, amilyen.

Mégis minél mélyebbre ásott a saját nyomorúságában, annál dicsőségesebben emelkedett ki mint

kedves tudományának hőse, aki a végsőkig hajlandó elvinni a jó asztrológustól és jó orvostól elvárható aprólékoságot, és aki beszámol a magán és másokon kipróbált sikeres (és elenyésző számban sikertelen) gyógymódokról is, hogy olvasói tanulhassanak belőle. Egész élete szüntelen erőfeszítés volt, hogy megértse önmagát, feldolgozza élményeit – különös tekintettel legidősebb és egyben kedvenc fia tragédiájára –, megértse, hogy az egész mire volt jó, és próbára tegye szakmai tudását. Grafton megfogalmazásában: az asztrológia számára eszköz ahhoz, hogy az ember megértse saját jellemét, és ne engedje, hogy az a végzetévé váljon.

Tudományos írásai is szinte önéletrajzi jellegűek, sokszor hivatkozik bennük önmagára, számára élete és munkája annyira összefonódott, hogy mindkettő egyénisége megnyilvánulásává vált. Ebből a szempontból különösen fontos két enciklopédikus műve, ahol elősorolja ismereteit a legkülönfélébb dolgokról, találmányokról, gépekről, természetfeletti jelenségekről, szirénekről, démonokról és hasonlókról. Tudományos művei közül egyedül itt merte kifejteni – az önéletrajzában nyíltan vállalt – hitét

a természetfeletti lényekben és a természetes mágiában. A Cardanónak odafentről küldött jelek nem az emberiség jobbítását célozták, hanem az ő személyes sorsát vetítették előre, őrajta igyekeztek segíteni. A könyv tanulsága talán az, hogy gyászos sorsát, a nehézségeket elkerülhette volna, ha képes különleges képességeit még hatékonyabban használni, ha tudományát tökélyre fejleszti.

Cardano latinja a hagyományos akadémiai rendszerben nevelkedett tudósok számára nehezen volt érthető, de talán épp ez a sajátosság tette latinul írt enciklopédikus műveit szélesebb körben népszerűvé: tudott szólni a kevésbé művelt rétegekhez, például a diákokhoz és a nem tudományal foglalkozókhöz is, akik e művek valódi címzettjei. Az, hogy oly sok mindennel foglalkozott, egyáltalán nem szokatlan a kortársai között, a modern tudomány egymástól elég jól elhatárolható területei a kora újkorban még sokkal inkább egységet alkottak. Nincs is értelme róla mint egyik vagy másik mai tudomány előfutáráról beszélni, hiszen az ő idejében önállóan még nem léteztek. A tudás mohó hajszolása viszont felemésztette az energiáit, tudása nem állt össze koherens rendszerré, és vitathatatlan érdemei, matematikai eredményei és a mai napig használatos találmányai dacára ellentmondásos figurának számít. Érdekes adalék, hogy a mi Zsamboki Jánosunk emblémagyűjteményében Cardanónak dedikálta a mizantróp Timónról írott „mottót”, a sem magát, sem barátait nem szerető, melankolikus emberről.⁷ Egy igényes előszóból tehát kiderülhetett

A TARTALOMBÓL

Tudomány a Nemzetépítés szolgálatában

Hörcher Ferenc: „Soft power” a reformkorban?
A Széchenyiek tudománypolitikai céljai

Szalisznyó Lilla: A magyar irodalom férfiasan kezdi fejét emelni. A Magyar Tudós Társaság jutalmainak szerepe az irodalom elismertetésében (1831–1847)

Mester Béla: A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában.
Almási Balogh Pál vállalkozása

Eszik Veronika: A magyar–horvát tengeremlék mint nemzetiesített táj. Adalék az intézményesülő földrajztudomány és a nemzetépítés kapcsolatához

Stráner Katalin: Természettudomány magyarul vagy magyar természettudomány? Dapsy László, a magyar darwinizmus és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának eredete

Lafferton Emese: A „magyar arc vita”.
Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón

Varga Bálint: Nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánsági történetírás a hosszú 19. században

Papp Gábor György: „Vezessük be minél előbb nemzeti hagyományainkat a modern világba”.
A nemzeti építézet fogalmának változásai az építészeti szakirodalomban Magyarországon

A KORALL

2016. évi tematikus számai:

- 63. Ókori társadalomtörténetek
- 64. Diktatúrák alulnézetből
- 65. Film és történelem
- 66. Máság és kirekesztés

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2016-ös évfolyamra várjuk az előfizetéseket.
Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

volna, hogy Cardanót korának aggodalmai és érdeklődése mozgatta: nem minden előzmény nélkül, nem a semmiből lépett elő, és környezetének, kontextusának ismertetése segíthette volna jobban megérteni és felmérni önéletrajzának különösvoltát. Ez az önéletrajz ugyanis semmiképp sem kicsinyelhető le azzal, hogy nem más, mint egy már kissé szenilis vénember rendszertelen csapongása emlékezetének útvesztőjében.

A fordítás hullámlázó színvonalú: a Magyar tolla alól kikerülő szöveg kétségtelenül gördülékeny és gyakran olvasmányos, de érezhető benne a bulvárosítási szándék, a kapkodás – és nagyon gyakran pontatlan is. A fordító saját bevallása szerint egy-egy nehezebb hely értelmezéséhez segítségül hívta a német és az angol fordítást is, és ezzel nem is lenne baj, sőt a szövegnek jót tett volna, ha ezt gyakrabban, következetesebben teszi: az angol verzió és az általam ismert olasz sokkal finomabb kézzel bánik Cardano latinjával, és néhány igen hasznos jegyzettel is kíséri a szöveget.

A magyar változatban kevés a jegyzet, és az sem ott van, ahol a leginkább szükség lenne rá. Nem azokat a valóban problematikus fogalmakat tisztázzák, amelyek ismerete nem várható el a mai olvasótól, hanem szinte kizárólag olyan szöveghelyekhez kapcsolódnak, amelyekből kihozható valami devianciával, furcsasággal kapcsolatos megjegyzés. Arra is akad példa, hogy a fordító lábjegyzetbe teszi, ami eredetileg a főszöveg része volt (például a 64. oldalon), vagy egyszerűen megismétli, amit éppen olvastunk. Máskor nyilvánvalóan félreérti, amit fordított, és a lábjegyzetben találgatja, mi lehetett a szándékolt jelentés. Amikor például Cardano azt írja, úgy érezte, mintha Aszklepiadész ágyában feküdne, a fordító a lábjegyzetben megjegyzi, hogy talán a halálos ágyára célzott (34. old.), pedig Aszklepiadésznek, az ókori görög orvosnak arra a gyógymódjára utalt, amikor pácienseit egy felnőtt méretű bölcsőben hintáztatta.

Vannak viszont óriási félrefordítások, igazi leiterjakabok is. A legkínosabb talán a *flores* szó „florusok”-nak fordítása, amihez lábjegyzetben Magyar megjegyzi, hogy egy ókori afrikai nép volt (57. old.). A *flores* jelentése „virágok”, és a szöveggörnyezetből sem adódik a másik, erőltetett definíció. A latin szövegben az áll: „*nam flores exorientem Solem adorant, Garamantes execrantur*”, amit Magyar úgy fordít, hogy „Lám, a florusok [lábjegyzetben: Afrikai nép az ókorban] imádják a kelő napot, míg a garamantok [lábjegyzetben: A mai Líbia területén élő ókori, berber nyelvű nép. Arrafelé nagyon melegen süt a nap, így érthető, ha a sivataglakók nem kedvelik] átkot szórnak rá.” Pedig a latin egyszerűen annyit mond: „A virágok imádják a kelő napot, a garamantok pedig átkozzák.”

Nem fűz lábjegyzetet viszont egy olyan kifejezéshez, amelynek az önéletrajzban rendkívüli jelentősége van, viszont széles körben egyáltalán nem ismert a jelentése: Cardano „harpokratikus” alkatúnak mondja magát (28. old.). Harpokratész az a görög isten, akinek alakja az egyiptomi Hórusz görög átvetelével keletkezett, és a csendet, a titokzatosságot

jelképezi. Cardano azonban nem ebben az értelemben használja a kifejezést, hanem – ahogy később meg is magyarázza – Pszeudo-Ptolemaiosz nyomán harpokratikusnak nevezi a jövőbelátás képességét, amelynek maga is birtokában van, s amely köré egész mondanivalóját építi.

Csak néhány, szembeötlő példát említek még a sok-sok pontatlanság közül. A *nepotes* a fordító magyaráztában unoka, aminek ebben a szöveggörnyezetben semmi értelme. A magyar változatban a gyermek Cardano apjának „időközben két unokája is született” (24. old.), ami csak akkor lett volna lehetséges, ha Cardanónak lett volna törvényes vagy törvénytelen fivére, a kontextusból ráadásul világos, hogy unokaöcsökről van szó, az apa nővérének a fiáról (*nepoti sororis*). A *populeorum unguentum* kifejezést Magyar „mákenőcsnek” fordítja (39. old.), és lábjegyzetben még hozzá is teszi, hogy „ez volt az úgynevezett boszorkánykenőcs – unguentum maleficarum – alapja, amely altató, nyugtató és álomhozó hatású volt”. Itt egyszerűen összetévesztette a *populeus* („nyírfából származó”) szót a *papaverius* („mákból származó”) szóval. Az *incedebam soleis plumbeis ponderis octo librarum* kifejezésből (jelentése: „nyolc font súlyú ólomtalpú szandálban”) nála ez lesz: „nyolc libra súlyú sarkantyúmat pengetve [...] masíroztam ide-oda”. Ez hangzatosabb, de az eredeti szöveghez nem sok köze van. A *politura chartarum* (43. old.) Cardanónál egyfajta testgyakorlási módszer – szó szerinti jelentése lemezek vagy papírlapok csiszolása –, Magyarán viszont „tekész”, és a lábjegyzetben ki is fejti, hogy sem ő, sem a többi fordító nem értette ezt a kifejezést, ezért választotta a tekészést. Szándékos ferdítésnek tűnik viszont, hogy a *voluptas* szót szexuális tartalommal tölti fel, holott a szöveggörnyezetből kiderül, hogy olyan élvezetekről volt szó, mint a hosszú séta, a kiadós reggeli, a zenélés, a horgászás, a kutatómunka és az írás (49. old.). Ugyanígy, talán tudattalan torzítás az *intempestivae* („nem időzerű”, „értelmetlen”) és az *intemperatus* („féktelen”) összetévesztése, talán mert jobban illett a Magyar által preferált „gyönyörök” kifejezéshez: így lett az értelmetlen időöltésből féktelen gyönyör. Vannak kevésbé szerencsésen megválasztott szavak, például „pisi” (33. old.), „hülyék” (66. old.), „miközben nyomulunk” (121. old.). Van, ami ferdítés ugyan, de már-már szellemes, mint például a „csárdás pofon” (132. old.). Zavaró viszont, hogy a hely- és személyneveknek nincs egységes átiratuk, hol latinosan, hol olaszosan szerepelnek a magyar szövegben, és rengeteg a félreütés is.

Cardanónak a latinja sem könnyű, de azután görögből is többször idéz, és ezekkel az idézetekkel gyűlik csak meg igazán a fordító baja. A vita- és oktatási stílusáról írott fejezetben (Magyarnál: „Vita- és oktatásmániám”) elmeséli, hogyan keveredett szópárbajba egy tanult kollégájával, és hogyan kerekedett felül rajta görögtudásával. Azt írja, hogy „*dixi deficit* ’ö”, amiből a fordításban ez lesz: „én csak annyit jegyeztem meg, hogy »Hiányzik egy alpha«” (59. old.). Csakhogy az a

betű nem alfa (α), hanem az *ou* diftongus reneszánszban is használatos rövidítése, előtte pedig egy gyenge hehezet. Ugyanezzel a betűvel az 54. oldalon is meggyűlik a fordító baja, ahol az eredetiben „*εὐβόλια*” áll, amit „*euboliának*” olvas, majd a lábjegyzetben még ki is javítja Cardanót: „Helyesen *eubúliát* kellett volna írnia.” Pedig szegény Cardano jól írta, csak Magyar nem ismeri fel az *ou* paleográfiai rövidítését.

Az ilyen helyeken és sok más ponton lett volna szükség a fordítást az eredetivel egybevető nyelvi lektorra és a túlkapásokat finomító szerkesztőre. A legboszszantóbbak mégis azok a szándékos félrefordítások, amelyek trágárságukkal kizárólag a drámai hatás fokozását szolgálják. Miért kell a latin *siluit* igét („elhallgatott”) így fordítani: „kussol”? Miért lesz a *sed non animadvertentibus accidere soleant* („csak esetleg nem vesszük észre”) kifejezésből „csak ők kussolnak róla”? A *simplex* szót „primitív”-nek fordítani is túlzás, akár csak az „ott rohadjak el” a *contabescerem* (elsenyvedjek) szóra. Minderre ráadásul semmi szükség, mert az eredeti szöveg a maga nyersségével épp elég karakteres.

Egy reneszánsz kori szöveg ilyen nagyvonalú kezelése több okból is sajnálatos. Szenzációsat leírni, sokszor alap nélkül, könnyű, de a tévedést meggyőzően javítani, az igazságot alóla kikotorni fáradságos munka, és kevés sikerrel kecsegtet. Ha már valami egyszer megjelent nyomtatásban, az ott is marad, úgy, ahogy megjelent. A megjelent szövegre hivatkoznak, idézik, és a téves adat rögzül a köztudatban. Az, hogy valamelyik történész egy recenzióban vagy cikkben korigálja a tévedést, sokkal kisebb közönséghez jut el.

Az ismeretterjesztés nagyon hasznos a kutatók által felderített témák közérthetőbb megjelenítésére, de csak akkor, ha az olvasó érzi, a lábjegyzetek nélkül is megbízható tudás áll a szöveg mögött. Senki sem kételkedik például abban, hogy Jacques Le Goff ismeretterjesztő könyveiben bízni lehet, Umberto Eco pedig még arra is képes volt, hogy regényeket írjon tudományos kutatásaira építve. Cardanónál maradvá, Grafton is írt egy rövid előszót az *Életem* XX. század eleji angol fordításának újabb kiadása elé (a szöveget nem ő fordította), és bár nincsenek jegyzetek a bevezetőjéhez, tudom, hogy bízhatom benne.

Nem tudni, Magyar László András milyen források alapján dolgozik, amikor szövegeket gondoz vagy könyveket ír. Lehet, hogy sokat olvasott Cardanóról, de valamiért nem tartotta fontosnak megosztani ismereteit az olvasókkal, talán hogy ne untassa őket. Felmerül a kérdés, hogy tényleg mehökkentés, szenzáció kell-e ahhoz, hogy a régiak eljussanak a szélesebb olvasóközönséghez. *Magia naturalis* című szöveggyűjteményének egyik olvasója az interneten elismeri, hogy sokat tanult belőle, mégis csak fanatikusoknak ajánlja elolvasásra, ami Magyar stratégiájának sikerességét is megkérdőjelezi. Ha szenzációba csomagolva is nehezen emészthető egy szöveg, akkor lehetne akár hitelesen is tálalni, tudomásul véve, hogy csak keveseket érdekel, de ők legalább megbízhatnak a szöveg történeti hitelességét megőrző fordításban. □

KURIÓZUMOK ÉS GYŰJTŐK

SZABARI VERA

Dániel Margócsy: Commercial Visions

Science, Trade, and Visual Culture

in the Dutch Golden Age

University of Chicago Press,

Chicago & London, 2014. 336 oldal, \$40

A sikeres¹ magyar szerző javarészt az amerikai tudományos rendszerben nevelkedett és alkot – ami nyilvánvaló tünete a hazai tudományos élet működésének, amelyről jelen recenzióban hosszasan lamentálni nem cél. A hazai közönség előtt sem a mű, sem a szerzője nem teljesen ismeretlen. A szerző magyarul is rendszeresen publikál,² könyvét pedig 2015 elején a BME Filozófia és Tudománytörténet Tanszéke által szervezett kerekasztal-beszélgetésen a szerzővel közösen mutatták be a tudománytörténet jeles és lelkes hazai képviselői: Pál Eszter, Stráner Katalin, Trencsényi Balázs, Kontler László, Zemplén Gábor és Láng Benedek.³ A könyv témájához szorosan kapcsolódik a szerző legutóbb a 2000-ben megjelent írása is, mely a XVII. századi – köztük néhány magyar vonatkozású – utazó szemszögéből mutatja be, hogy az egyes (köztük a tudományos és művészeti élethez köthető) áruk és szolgáltatások ára, a pénz, hogyan teremtett „rendet” a reneszánsz utáni „kaotikus” világban, milyen szerepet játszott a dolgok új elrendezésében.

„Egyszerűen megnőtt azoknak a turistáknak a száma, akik a szórakozás kedvéért utaztak, és egyre több, közönség előtt is megnyitott gyűjtemény akadt, amelyeket összehasonlíthattak. Mivel azonban a létező dolgok láncolatának rendező elve egyre inkább megfakult, ezért egyedül a pénz maradt mércének, kizárólag ennek alapján lehetett a mérhetlenség csapdájából kiszabadulni, legalábbis addig, míg meg nem jelent az esztétika tudományának első két műve, Hutchesontól a *Vizsgálódás az erkölcsi jóról és rosszról*, illetve Kanttól *Az ítélesterő kritikája*, amelyek a képzőművészeti alkotásokat és a természeti szépséget egyaránt vizsgálták.” (214. old.)

A könyv fókuszában is a gazdasági (kereskedelmi) mechanizmusok, valamint a tudományos tudástermelés és -átadás módjának együttes vizsgálata áll. A XVIII. századi Amszterdamba vezet el bennünket, a városba, amely szerelmet, tudományt, művészetet és

persze számtalan érdekességet kínált az odalátogatóknak. Teszi mindezt Zacharias Conrad von Uffenbach beszámolója alapján, aki a szerző szerint a kor jómódú és tanult, szabadgondolkodó utazójának ideáltípusát testesíti meg: érdeklődik az antikvitás, a művészetek és főként az iránt, amit ma természettudománynak nevezünk, ide sorolva például az emberi anatómiát, a botanikát és a ritkaságokat rejtő gyűjteményeket (*Kuriositätenkabinette*) is. A 29 éves német fiatalember, tudós, gyűjtő, utazó Frankfurt am Main későbbi polgármestere, aki leginkább útleírásai⁴ miatt ismert, 1710-ben, nyugat-európai körútja második évében öccsével együtt érkezett Amszterdamba. Nem vesztegette az időt, megérkezése után egy közeli színházban megnézett egy komédiát, amellyel kapcsolatban a zenészek gyenge játékára panaszkodott naplójában. A következő napokban együtt ebédelt egy helyi nemesselel, utazási ajánlatokat vásárolt, és megcsodálta a Damon magasodó Nieuwe Kerk 15. éven át készült faragott szószékét. A leginkább mégis a gyűjtőknek naturáliákat, festményeket, szobrokat, antik pénzérméket és medálokat kínáló kis üzletek portékái (és áruk) érdekelték, maga is vásárolt néhányat.

A könyvet olvasva magunk is részesei lehetünk az utazgató és a korabeli tudományos ismeretek iránt érdeklődő nemesek világának, Uffenbachal együtt nézegethetjük a kabinetek érdekességeit, csodálkozhatunk el az árakon vagy a konzerválásban alkalmazott eljárások eredményén. A kabinetek egyszerre szolgálták a tudományos tudás termelésének színterét és biztosítottak bevételi forrást tulajdonosuknak. Az elemzés kitüntetett figyelmet fordít a kabinetekre, talán azért is, mert a nyilvános és a magán-, illetve

1 ■ <https://sites.google.com/site/margocsy2/curriculum-vitae>
2 ■ Margócsy Dániel: *A teve feje*. 2000, 2010. 7–8. szám; uő: *Mindennek mértéke a pénz. Az utazás ára és a ritkaságok fogadtatása a kora újkori Európában*. 2000, 2014. 2. szám.

3 ■ <https://www.bme.hu/node/1956>

4 ■ Zacharias Conrad von Uffenbach: *Herrn Zacharias Conrad von Uffenbach Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*. Ulm–Memmingen, 1753.

5 ■ Steven Shapin – Simon Schaffer: *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton University Press, Princeton, 1985.

6 ■ A szerző maga is elhelyezi munkáját e területen, és Lorraine Daston, Anne Goldgar és Anthony Grafton követőjeként határozza meg magát. Szerinte az 1980-as évektől a tudománytörténet arra összpontosított, hogyan szilárdul meg és válik tudományos, széles körben elfogadott tudássá az ún. helyi tudás. Ehhez kapcsolja a cselekvőhálózat elméleteire támaszkodó munkákat. Másik „végpontként” a tudás egy másik kultu-

a tudományos és a kereskedelmi terület határait át-szelő világuk kiválóan alkalmas arra, hogy a naplók és beszámolók ismertetése mellett szinte észrevétlenül megismertesse az olvasót a tudománytörténetben eddig kevésbé hangsúlyos gazdasági szempont jelentőségével. Nyilvánvaló, hogy a tudománytörténetek a naplók és beszámolók világán keresztül mutatják be a tudományos tudás ter-
melésére vonatkozó elméleti megállapításokat, ezt teszik a legjobb tudománytörténeti munkák is. Így Margócsy műve részben szorosan illeszkedik a Steven Shapin és Simon Schaffer 1985-ös könyve⁵ által oly sikeresen kialakított és pályára állított tudománytörténeti hagyományhoz, amennyiben az intézményesülés előtt/altal álló tudomány működésének, a tudományos tények előállításának történeti bemutatására törekszik a résztvevők szemszögéből, a korabeli naplók, levelezések és beszámolók felhasználásával.⁶ A korábbi ismeretelméleti és tudományfilozófiai problémát, a ténszerűség kérdését viszont egészen új fénybe állítja. Míg a Shapin és Schaffer által megrajzolt történetben Hobbes és Boyle között az alapvető vita arról folyt, megbízható-e a tapasztalat, lehet-e hinni a szemünknek, Uffenbach és az általa felkeresett tudós kereskedők számára a Margócsy által leírt történetben az adott ritkaság – tartósított állati maradvány, emberi testrész vagy a növényeket, emberi testrészeket ábrázoló lexikon – (tudományos) értéke a gazdasági haszon és a megtérülés függvényében értelmezhető. Míg tehát Boyle szemében az eljárás hitelessége erkölcsi kérdés, addig a Margócsy által elemzett Ruysch–Bidloo-vitában mindez gya-

korlati (gazdasági) probléma. Ugyanakkor a szerző által nyújtott gazdasági szempont az említett tudománytörténeti vonalat követve segít megértenünk, Uffenbach és a vele kapcsolatban álló kereskedők, a korabeli természetrajz művelői hogyan járultak hozzá az egyre táguló környezetük, a növény- és állatvilág vagy éppen az emberi test feltérképezéséhez, rendszerezéséhez.

Margócsy jól felépített, gazdagon illusztrált, olvasmányos munkája két nagyobb részből áll. Az első rész (1–4. fejezet) a kabinetek, a lexikonok és a könyvnyomtatás világát bejárva a gazdasági megfontolásoknak a tudományban játszott szerepére összpontosít, a második rész (5–7. fejezet) a reprezentáció, a tartósítás és a képi megjelenítés közötti „küzdelmet” mutatja be, szintén a cselekvők gazdasági szempontjait hangsúlyozva. A gazdasági magyarázat dominanciájában a szerző által választott helyszín is nyilvánvalóan jelentős szerepet játszik. Uffenbach 1709 és 1711 között zajló utazásai során számos európai várost látogatott meg Londontól

Amszterdamig,⁷ Margócsy azonban kitüntetett figyelmet szentel a holland helyszínnek, ami a gazdasági magyarázat szempontjából teljesen érthető, bár jelentős torzítást okozhat azzal, ahogyan a holland kereskedőkről kialakított korabeli képhez igazodik. „A holland kereskedő pénzért mindent áruba bocsát, eladná Istent is, ha tudná szállítani” – nyilatkozták állítólag Utrecht polgárai.⁸ Szinte erre a korabeli vélekedésre rimelve, Margócsy az áruvá válás és a szállítás mozzanatának szerepét vizsgálja a tudományos tudás átalakulásában is. A gazdasági nézőpontot indokolja, hogy az 1602-ben létrehozott Holland Kelet-indiai Társaságban, melynek részvényesei megalakulásakor kizárólag városok voltak, Amszterdamnak a céget irányító Tizenhetek Tanácsában nyolc delegáltja volt. „A társaság állam az államban. Hadat üzent és háborúzott, tárgyalt és szerződéseket kötött, erődöket épített, rendeleteket adott ki.”⁹ A kereskedelmi tevékenységen túl a helyszín kiválasztását igazolja, hogy ebben az időszakban a holland tudományos élet még kevésbé formális, nem létezett a londoni Royal Societyhez vagy a francia Académie des Sciences-hoz hasonló intézményesített tudományos társulás. Az intézményesítési folyamat pedig nem csupán a formális és az informális tudás, hanem a nyilvános és a magánterek különbségének szemléltetését is lehetővé teszi.

rális környezetbe való átültetésének vizsgálatát tekinti. Cseppet sem meglepő, hogy e két végpont között helyezi el saját munkáját (7–8. old.). Bár a könyvben a latouri szóhasználatlal összecsengően a szerző többször utal „referensekre” és „a tudás körforgására” (lásd pl. 7. fejezet), ezt az analógiát igazából nem bontja ki, és az általa felvillanó lehetőséget nem aknázza ki.

7 ■ Hassel, Goslar, Clausthal-Zellerfeld, Blankenburg, Quedlinburg, Halberstadt, Magdeburg, Helmstadt, Braunschweig, Wolfenbüttel, Salzdahlum, Hildesheim, Hannover, Herrenhausen, Zelle, Luneburg, Rakeburg, Lübeck, Hamburg, Stade, Bremen, Emden, Groningen, Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward, Zwolle, Deventer, Harderwijk, Amersfoort, Utrecht, Amsterdam, Leyden, Rotterdam, Delft, Den Haag, Haarlem, Greenwich, Oxford, Hampton Court, Kensington, Woodstock, Oxfordshire, Richmond, London, Düsseldorf és Köln.

8 ■ Idézi Wittman Tibor: *Németalföld aranykora*. Gondolat, Bp., 1965.

9 ■ Ujlaky István http://krater.hu/polisz/ujlaky-istvan-hollandiagyonyorei-a-holland-kikoto-tipusu-allam-a-xvii-szazadban#_ftn3

Az első fejezet központi színterei az ún. kabinetek, melyeket tudományos vállalkozásként mutat be a szerző, ahol a tulajdonos gyűjteménye gondozása mellett, belépődíj ellenében bemutatja és egyben árulja is egzotikus ritkaságait. Sőt e vállalkozó épp a ritkaságok (más szempontból tudományos tények és művészeti alkotások) tartósítására¹⁰ és eladhatóvá formálására vagy éppen a gyűjtemények rendszerezésére, a növény- és állatvilág leírására szolgáló eljárások kifejlesztésén is munkálkodik, mely technikák persze maguk is áruvá vál(hat)nak. Olyan vállalkozókat láthatunk tehát, akik egyszerre művelik a korabeli tudományt és gondozzák, rendszerezik a tudományos gyűjtemények darabjait. E tevékenységüket mélyen áthatják a gazdasági, kereskedelmi megfontolások. Ennek megfelelően a kabinetek sokkal inkább a magán- és az üzleti, mintsem az akkori tudományos és közszféra részei. A könyvben tárgyalt korszak megelőzi a tudományos élet intézményesülését és a nyilvános múzeumok létrehozását.

„A nyilvános múzeum történetét általában az Ashmolean Museum alapításához (1683) vagy a Louvre nagytermének megnyitásához (1793) szokták visszavezetni. Az Ashmolean volt az első múzeum, amelynek létrehozásakor kikötötték, hogy a nagyközönség is látogathatja.”¹¹

A múzeumok megalapításában jelentős szerepe volt a központi hatalom és a társadalom viszonya megváltozásának, a köz- és magánterek átalakulásának: „az angol múzeumok nemcsak fizikai, hanem társadalmi értelemben is olyan térére váltak, amely alkalmas volt a nagyszámú és változatos háttérű, különféle társadalmi osztályhoz tartozó látogató befogadására.”¹² Vagyis a kabinetek világa az átalakulási folyamat egy pontját képviseli, melybe beletartozik a különböző társadalmi csoportok és a tudományos tudás termelése közti viszony megváltozása is.

„A hozzáférésnek ez az egyre növekvő lehetősége, különösen a képtárak esetében, elválaszthatatlan volt az Európában és a Brit-szigeteken végbemenő társadalmi és kulturális változásoktól. Ezek közül az egyik legfontosabb az udvar és a nagyközönség közötti érintkezési felületek megszorodása, ami részben a képtár-paloták és a növekvő számú zenei és színházi előadásoknak helyet adó építészeti terek közös látogatásának köszönhető, valamint a művészeti akadémiák igényének, hogy műveikkel a világ elé lépjenek, továbbá a vizuális kultúra színterei és piaca kiszélesedésének.”¹³

Margócsyt azonban nem a társadalmi átalakulás érdekli, hanem a tudományos tudás státusza: a tudósi ethosz hiánya, a tudományos tudás nyilvános, univerzális és kommunisztikus normája helyett a kabinetek titkos, magán- és piaci jellege, ami azonban inkább tűnik természetesnek, mint meglepőnek a történeti leírás alapján.

A második fejezetben három századon keresztül tekint át a ritkaságok cseréjét a – Hollandia társadalmi-gazdasági berendezkedését alapvetően meghatározó – távolsági kereskedelem fényében, mely nem csupán a gazdaságban, hanem a vizuális ábrázolás és a taxonómia fejlődésében is meghatározó volt. Ugyanis mit tehetett egy szentpétervári tudós, ha az 1730-as években szert akart tenni néhány egzotikus növényre a Brit-szigetektől? A XVIII. századi vásárlónak, ha tudta is a növény nevét, semmiféle biztosítéka nem volt arra, hogy az általa ismert elnevezést használva a külföldi kereskedőtől a kívánt növényt kapja meg. És ha megérkezett is a rendelt mag, biztos lehetett-e abban, hogy valóban a kért növény nő ki belőle? Ez a szerző által vázolt szemléletes példa jól érzékelteti a képes katalógusok korabeli jelentőségét és hatását a világ rendezett leírására. Margócsy kérdése ugyanis az, hogy Linné rendszerméltének elterjedése előtt, vagyis a modern rendezési elvek, az egységes tudományos nyelv elterjedése és általánossá válása előtt hogyan jöhetett létre olyan közös kommunikációs rendszer, amely Európa-szerte biztosította a növények azonosíthatóságát. Bemutatja, hogyan álltak egymással kapcsolatban a tudomány iránt érdeklődő tudósok, úriemberek és gyűjtők, akik egzotikus gyümölcsök, gyógyító növények, csiszolt kagylók, tűzött lepkék, bezoár kövek, kínai jelmezek, ősi érmék és más ritkaságok csereberéjével tevékeny résztvevői voltak a nemzetközi kereskedelemnek. Míg a reneszánsz embere a saját környezetébe zárva élt, a XVI–XVII. században kitárult a világ. Margócsy azt állítja, hogy a távolsági kereskedelem nagymértékben segítette az osztályozómunkát, a taxonómia tudományává válását (44. old.). Foucault szerint episztemológiai váltás következett be – írja Margócsy – a természettudomány átalakulásával, a XVIII. századi taxonómia megalkotásával, aminek szimbolikus dátuma 1657, Jonston *Historia naturalis de quadrupedibus* című munkájának megjelenése. A reneszánsz korában „megírni egy növény vagy állat történetét nem jelentett egyebet, mint elmondani, milyenek az elemei vagy szervei, miféle hasonlóságok találhatóak benne, milyen erények tulajdoníthatók neki, miféle legendákba és történetekbe keveredett bele, milyen címerekben jelenik meg, milyen gyógyszereket készítenek az anyagából, milyen élelmiszereket szolgáltat, mit mondanak róla a régiek, mit tudnak mondani róla az utazók. Valamely élőlény története maga ez a lény volt, az egész szeman-tikai hálózaton belül, amely a világhoz kötötte.”¹⁴

10 ■ A tetemek tartósítása nemcsak tudományos szakértelemet, bizonyos művészi érzéket is kívánt, épp az eladhatóság vagy a ritkaságjelleg fokozása érdekében.

11 ■ Jeffrey Ábt: A nyilvános múzeum előtörténete. In: Kékesi Zoltán – Lázár Eszter – Varga Tünde – Szoboszlai János (szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészetelméleti szöveggyűjtemény*. Magyar Képzőművészeti Egyetem Képzőművészet-elmélet Tanszék, Bp., 2012. 4. old. <http://www.mke.hu/adat/szovegyujtemeny.pdf>

12 ■ Ábt: A nyilvános múzeum, 17. old.

13 ■ Ábt: A nyilvános múzeum, 18. old.

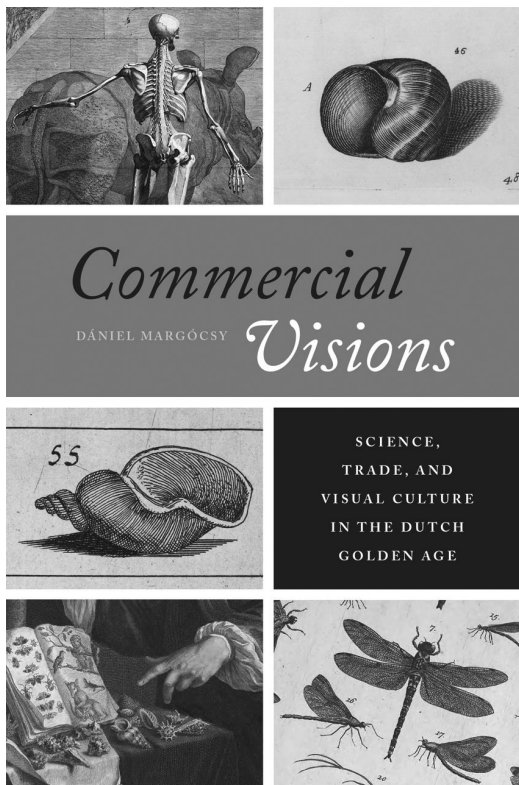
A XVII–XVIII. század folyamán ez a leírás egyszerűsödött, Foucault szerint „az állattal összefüggő szavak felbomlottak és eltűntek: és maga az élőlény, anatómiájában, formájában, szokásaiban, születésében és halálában mintegy csupaszon jelenik meg.”¹⁴

Margócsy nagyszerűen illusztrálja ezt az egyszerűsödő taxonómiát, a taxonómiai gondolkodás fejlődése és a távolsági kereskedelem közötti szoros összefüggést a tulipánkereskedelem példáján. Bemutatja, hogyan zajlott a tulipánok távolsági cseréje a téli időszakban, amikor a növények nem virágoztak. A könyvben összevethetjük a részletes korabeli illusztrációkat és szöveges leírásokat, melyek olyan információkra korlátozódnak, mint a tulipánhagyma súlya, leírása, rajza és ára. „Ezek a tulipán-könyvek lehetnek az egyik legkorábbi példái az új botanikai rendszertani repertóriumoknak, melyek azért jöttek létre, hogy megkönnyítsék a növények kereskedését a tizenhetedik században.” (50. old.) Margócsy szerint a növények esetében az alacsonyabb szállítási költségek és a kisebb kockázat miatt a botanikában jóval előbb mehetett végbe a taxonómiai fordulat, mint az állattanban.

A XVIII. században a természetrajzi munkák kiadása rendkívül kockázatos, tőkeigényes vállalkozás volt.¹⁶ Margócsy szerint Albertus Seba lexikonjának története megmutatja, hogyan alakította a kora újkor természetrajzának illusztrált atlaszait a könyvnyomtatás üzleti oldala, a kereskedelem és a profitéhség. Az eligazodást nagymértékben segítették a lexikonok nemzetközi közönséghez szóló képei, de rendkívül megnövelték a kiadás költségeit. Seba örököseit igencsak ösztönözte a lexikon újabb kiadásaira, hogy a képmetszetek lemezei már rendelkezésre álltak. A gazdasági szempontokra hívja fel a figyelmet a könyv negyedik

fejezete is, amelyben Margócsy az ajándékok gyakori cseréjének anyagi vonzatát tárja fel az „írástudók köztársaságában”. Hiszen egy beárazott világban az ajándékoknak is van áruk, és a tudományos világban a „beszállítók” nem elégedtek meg a megtiszteltetéssel – például egy köszönetnyilvánítással a kiadványban –, hanem készpénzt kértek az árujukért.

„A XVII. század végére a kereskedelem mindenható erő lett és a gyűjtők is egyre inkább egy készpénz-központú gazdaságban működtek. A természettudományban és az antikvitásban járatos tudósok nem csupán leveleket küldtek egymásnak, de könyveket, ókori pénzérméket, növényeket, római szobrok gipszmásolatát, tengeri kagylóhéjakat, anatómiai preparátumokat és ritka ásványokat is. Ezeket az ajándékokat küldhették barterben is, akár készpénzért, akár viszontajándékért cserébe. [...] még az ajándékoknak is lehetett egy ki nem mondott, de mindenki által elfogadott ára. Ha a ritkaságokról folytatott beszéd-módban a központi szerepet a pénz vitte, akkor hogyan fedelkezhetett volna meg bárki is egy-egy tárgy áráról, még ha teljesen ingyen ajánlotta is fel levelezőtársának?”¹⁷

14 ■ Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Ford. Romhányi Török Gábor. Osiris, Bp., 2000. 152. old.

15 ■ *Uo.* 153. old.

16 ■ A könyvkiadás ezen időszakában a szerzőség modern koncepciója még kialakulóban volt, így a kiadások magas költsége, az, hogy a tudományos szerzők neve egyfajta márkanév lett, mely jobban eladhatóvá tett egy-egy tudományos munkát, a hamisítványok megjelenéséhez is hozzájárult (73–76. old.).

17 ■ Margócsy Dániel: Mindennek mértéke a pénz, <http://ketezer.hu/2014/02/mindennek-merteke-a-penz/>

Vagyis Margócsy azt hangsúlyozza, hogy a XVII–XVIII. század erősödő tudományos közegében, ahol az intézményi és kommunikációs hálózatok fokozatosan növekedtek, a mertoni tudományos ethosszal szemben egyre nagyobb szerepet játszottak az anyagi előnyök és juttatások. A piac nem feltétlenül kedvezett a tudás nyílt, szabad megosztásának, sok esetben inkább a tudományos ismeretek népszerűsítését, és ezzel eladhatóságát szolgálta, nem pedig a tudás mély átadását, a kutatási és technikai eljárások pontos ismertetését. A tudományos világ résztvevői a magán- és a nyilvános tudomány határain egyensúlyoztak, ügyelve arra, kinek engednek szabad bejárást tudományos világukba. Ebben a fő szempont a vásárlóerő volt, nem a laboratóriumi kutatás elősegítése.

A könyv második része valójában három esettanulmány az emberi test reprezentációjának versengő technikáiról: viaszbefecskendezés, anatómiai metszetek, színezés. Mindháromnak megvoltak az előnyei és a nehézségei. Két tudós vállalkozó, Ruysch és Bidloo vitájában a viaszbefecskendezésről a képalkotó technikák problémája kapcsolódik össze az eladhatóság

és az igazolhatóság kérdésével. Megtudhatjuk, hogy a boncolás, sőt a nyilvános boncolás bevett esemény volt Leydenben, azaz bárki számára elérhető tudást jelentett, ugyanakkor kevésbé szolgálta a kutatást és az oktatást, mivel a nyilvános boncolás alkalmával nem volt elég idő a részletek vizsgálatára, az egyedi esetek elmélyült tanulmányozására. A tudományos boncolások viszont szükségessé tették a tapasztalatok rögzítését, legtöbbször a papírra rajzolt ábrázolást, ami azonban nem szolgálhatott bizonyítékként, hiszen a rajzolók szépítették, tökéletesítették a látványt, sőt a legtöbb esetben a cél a művészi, általánosan elfogadott kép reprodukciója volt, nem pedig az adott eset pontos rögzítése. A Ruysch által kidolgozott viaszbefecskendezési eljárás a boncolás kínálta „friss” holtestekkel szemben részben az állandóságot, részben az egyedi jelenség rögzítését tette lehetővé. Épp ezért anatómiai preparátumainak nem volt szükségük hitelesítésre. További előnyük a kikészített testek szépsége volt, melyekről „eltűnt a halál” (140. old.). A fő ellenvetés Ruysch eljárásával szemben az volt, hogy ezek a preparátumok sem a valóságot mutatják be, hiszen a befecskendezéstől a vénák és artériák a valóságosnál nagyobbá válnak, eltorzítva az emberi test anatómiai struktúráját.

Bidloo viszont személyes tapasztalataira hivatkozott, arra, hogy 200 holtestet boncolt anatómiai atlasza elkészítéséhez, tehát nem átvett „bizonyítékokra”, hanem valódi tapasztalatokra támaszkodik, folyamatában mutatja be az emberi szervek működését, és az atlasz rézkarcai még a mikroszkópnál is nagyobb felbontásban jelenítik meg a részleteket. Bidloo előnye tehát az lett, hogy több eljárást és ábrázolásmódot ötvözött. A pusztán elméletinek tűnő vitát Margócsy tágabb, elsősorban gazdasági kontextusba helyezi, s így ismét bebizonyosodhat, milyen döntő szerepet játszott Bidloo sikerében a térbeli mobilitás lehetősége. Ehhez szorosan kapcsolódik Jakob Christoph Le Blon találmányának, a színes nyomatoknak a tudományos, művészi és gazdasági (kereskedelmi) jelentőségét tárgyaló fejezet. Le Blon, akárcsak több kortársa, hitt abban, hogy a gyönyörű képek előállítására a tudományos törvények megfelelő alkalmazásának függvénye.

Az utolsó fejezet ismét a távolsági kereskedelem világába kalauzol el bennünket, történeti példákon illusztrálva, hogyan befolyásolták, akadályozták vagy éppen segítették például Nagy Péter cár „vásárlásait” a holland kereskedelem, az anatómia és a növénytan fejleményei, illetve a személyes és kereskedelmi kapcsolatok. Itt is a tudományos tudás terjesztése és a kereskedelmi tevékenység összekapcsolása, valamint a tudományos ajándék és az ajándék pénzbeli értékének kifejeződése áll az előtérben. Ezzel a könyv mintegy keretbe is foglalja az általa hangsúlyozott gazdasági szemléletet.

Margócsy könyvének középpontjában tehát azok a holland tudományos vállalkozók és kereskedelmi hálózataik állnak, akikkel/amelyekkel Uffenbach is

találkozott: Ruysch, Le Blon, Ten Kate, Merian és Rumphius, akik sikerrel hozták létre a tudományos termékek nemzetközi piacát jómódú vásárlóik számára, akik közé Nagy Péter cár is tartozott.¹⁸ Meggyőző történelmi példákon mutatja be, hogyan ösztönözte a fejlődést a kereskedelem, a gyűjtés és a tudomány interakciója. A vállalkozók, a kereskedők maguk is hozzájárultak a növények, állatok és az emberi test új ábrázolási formáinak kifejlesztéséhez.¹⁹

A könyv újdonsága, hogy a tudományos tények termelésének folyamatában, a tudománytörténet intézményesülésében a gazdasági szemléletnek tulajdonít uralkodó szerepet. Bár korábban is születtek meggyőző munkák arról, hogy a tudományos tevékenységek művelését vagy az emberek közötti viszonyt hogyan befolyásolják a drága technikai berendezések, hogy a tudományos tények előállításában a természet nem vesz részt,²⁰ Margócsynál kerül először központi szerepbe a tudomány művelését is meghatározó gazdasági, pontosabban kereskedelmi tevékenység.²¹ Tudományos vállalkozói nem valamilyen univerzális normarendszer kidolgozásáért vagy elfogadásáért küzdenek, hanem egymással is versengve, ugyanakkor a távolsági kereskedelem infrastruktúráját közösen fejlesztve azon munkálkodnak, hogy áruikat (a korabeli tudományos termékeket) minél sikeresebben értékesítsék. A tudós közösségek tagjaival ellentétben ezek a vállalkozók azonban elsősorban vevőikkel, nem pedig egymással álltak szoros kapcsolatban. Nem volt céljuk egymás meggyőzése sem. Sőt eljárásaik titkosak voltak, melyeket csak nagy összegekért bocsátottak áruba. Így nem is alakulhatott ki egységes tudományos protokoll, hiszen Margócsy vállalkozói nem voltak érdekeltek abban, hogy a kísérleteik eredményét kölcsönösen megerősítsék. Ami mégis az egységesedés, az univerzalizmus irányába mutatott, az sokkal inkább a nemzetközi kereskedelmi szempontokhoz igazodó kategóriák és lexikonok kialakítása volt. □

18 ■ Amikor Uffenbach el akarta adni Európa-szerte híres könyvtárát, hirdetést adott fel, sőt katalógust adott ki, mely a távoli vevők számára is tartalmazta az értékesítés feltételeit (10. old.). Vagyis már akkor is működött a manapság oly népszerű csomagküldő szolgálat offline megfelelője.

19 ■ A könyvet olvasva tapasztalhatjuk, hogy a tudományos illusztrátorok azt hitték, ábrázolásaik vizuális tények, amelyek úgy ábrázolják a természetet, amilyen az valójában.

20 ■ Karin Knorr-Cetina: *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. Harvard University Press, Cambridge, 1999.

21 ■ Margócsy 2014-es cikkében is hangsúlyozza a kor anyagiasságát, amikor azt állítja, „hogy ez a pénzközpontú utazás olyan folyamatot indított el, amelynek során a művészet, a tudomány, az oktatás és a ritkaságok lényege ezek pénzben kifejezett árára redukálódott, s ez lehetővé tette, hogy bárki eldönthesse, mennyit ér egy barack, egy kiszáritott tatu teteme vagy éppen egy pár Rembrandt-rézkar. Kialakult egy távirati stílusban is leírható esztétikai mérce, amelynek segítségével a turisták egy-két szóban összefoglalva feljegyezhetik naplójukba, hogy útjuk során milyen értékes tárgyakat láttak.” (Margócsy: Mindennek mértéke a pénz, i.h.)

HASZNÁLATI IRODALOM

KISS FARKAS GÁBOR

Lázs Sándor: Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján

Az anyanyelvű irodalom kezdetei

Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

460 oldal, 3200 Ft

Lázs Sándor az utóbbi két évtizedben tanulmányok sorozatában világított rá a késő középkori magyarországi írásbeliség, azon belül is elsősorban a kolostori irodalomhoz sorolható kódexek történetére, forrásaira, nyelvhasználati jellegzetességeire;¹ ezért is övezte nagy várakozás összefoglaló művének megjelenését. Rögtön az elején le kell szögeznünk, hogy a mű talán felül is múlja ezeket a várakozásokat: nem válogatás az eddig megjelent tanulmányokból, nem is pusztán összegzésük, hanem teljesen önálló monográfia, amely csak egy-egy rövid részletében azonos a korábban megjelent tanulmányokkal, és két átfogó szempontból alkot új képet a magyarországi apácakolostorok késő középkori írásbeliségéről. Az első ezek közül a fennmaradt szövegek módszeres, műfaji alapú vizsgálata, a másik pedig a délnémet koldulórendi apácakolostorokra vonatkozó kutatási eredmények mélyreható, párhuzamként való aplikálása.

Míg a Lázs könyvének főcímében említett apácaműveltség egy Magyarországon keveset kutatott és diszciplinárisan nehezen elhelyezhető téma,² a kötet alcíme már teljes mértékben reprezentálja azt a tágabb ambíciót, amely a mű megszületéséhez vezetett. Az „anyanyelvű irodalom kezdeteiről” új összefoglalást írni, ráadásul teljesen új szempontok alapján, a magyar irodalomtörténet legnehezebb és

legnagyobb múltú feladatai közé tartozik. A magyar irodalomtörténetben kezdettől kulcsfontosságú volt, hogy az irodalmiság nyelve mikor és milyen közegben lett magyar, és ez a nyelvhasználat mikortól terjed el az írásbeliségben. Közismert, hogy a magyar irodalom késő középkorból fennmaradt emlékei – bár kronológiailag tökéletesen párhuzamba állíthatók a vele egyidejű nyugat-európai írásbeliség műfajilag megfeleltethető elemeivel, hiszen az 1500 körül felvirágzó magyar kolostori irodalomnak jól látható német, angol vagy francia *pendant*-jai vannak – fejlődéstörténetileg, az irodalomtörténeti narratívában mégiscsak teljesen más pozícióban helyezhetők el. Röviden: nálunk az a kezdet, ami máshol a vég. Míg a késő középkori kolostori – nagyrészt apácákhoz köthető – „használati irodalom” (*Gebrauchsliteratur*) sokáig a középkori nyugat-európai irodalmak történeteinek csak az utolsó oldalain, „az próbatéris részben” szerepelt,³ Magyarországon a hozzá hasonló kéziratok és szövegek jelentik az önálló, magyar nyelvű irodalmi írásbeliség kezdetét.

Az irodalomtörténeti elbeszélésnek ezzel a problémájával már Toldy Ferenc szembesült, és azzal a romantikus huszárvágással oldotta meg, hogy a magyar irodalomtörténetben az apácák számára másolt késő középkori szövegeket elosztotta a lovagkor és a „klastromi irodalom” között, s ez utóbbit csak mint az előbbi folytatását prezentálta.⁴ A fő teljesítményt ebben az időben a „népies költészet” jelentette, amely azonban szövegeinél fogva sajnálatos módon elveszett, és ehhez csak lábjegyzetként tudtak hozzájárulni a vallásos költészet fordításai, mint például az *Alexandriai Szt. Katalin verses legendája*.⁵ Talán a vallásos szövegek irodalmi értékének alábecsülése eredményezte, hogy már Toldy is elsősorban

1 ■ Csak a legfontosabbakat említve: Szent Ágoston regulájának XV. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban. *ItK*, 109 (2005), 188–204. old.; A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat, *Magyar Könyvszemle*, 122 (2006), 146–161. old.; A Birk-kódex keletkezése: alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban. *ItK*, 110 (2006), 337–356. old.; A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük. *ItK*, 111 (2007) 421–457. old.; A Könyvecse néhány forrása és a kódex szövegének kora. *ItK*, 112 (2008) 306–318. old.; A Pozsonyi Kódex írói és műveltségük, *Századok*, 143 (2009) 467–486. old.; Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban, *Magyar Könyvszemle*, 127 (2011), 425–444. old..

2 ■ Kivételként lásd Schwarcz Katalin munkáit: *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Scriptum, Szeged, 1994.; *Mert ihon jön a bonyotok és kezében új szoknyák*. Forrá-

sok a klarissza rend magyarországi történetéből. METEM, Bp., 2003.

3 ■ Az apácák irodalmi kultúráját a német szakirodalom már alaposan vizsgálta, de a konzervatívabb irodalomtörténetben még mindig csak kis szerepet játszik. Pl. Fritz Peter Knapp monumentális, a latin és német kolostori irodalmat példás részletességgel tárgyaló összefoglalásában egyáltalán nem kap helyet: *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark, Kärnten, Salzburg und Tirol von 1273 bis 1439*, II/2. *Die Literatur zur Zeit der Habsburgischen Herzöge von Rudolf IV. bis Albrecht V. (1358–1439)*. ADEVA, Graz, 2004.

4 ■ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban*. Athenaeum, Pest, 1872², 28–35. old.

5 ■ Toldy Ferenc: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Heckenast, Pest, 1867², 98. old.

nyelvtörténeti emlékként tartotta fontosnak e szövegeket. A Toldy munkássága utáni fél évszázad kutatása (elsősorban Katona Lajos, Tímár Kálmán, Vargha Damján munkái) segítette átírni ezt a képet, és elsősorban a rendi hovatartozás alapján definiálta újra a késő középkori népnyelvi vallásos szövegekről alkotott irodalomtörténeti képet. Az ő forráskutatásai és szemléletük tükröződik Horváth János nagyszabású szintézisében, *A magyar irodalmi műveltség kezdetiben* (1931, 1935²). Horváth János összefoglalását két fő nézőpont, a népnyelvi írásbeliség megjelenése és viszonya a szóbeliséghez, valamint az egyes fennmaradt szövegek rendi kötődése határozza meg. Az anyanyelvi írásbeliség terjedésének módjairól és szintjeiről, a literátusok csoportnyelvéről, a fennmaradt „nyílt és zárt szövegekről” Tarnai Andor dolgozott ki a későbbiekben elméletet, melynek központi eleme volt a „másodlagos szóbeliség”, az az írásbeliségből leszűrődött szóbeli szubsztrátum, amelynek egykori létezéséről a fennmaradt szövegek párhuzamos frazeológiai elemei tanúskodnak.⁶ Az utóbbi évtizedekben azonban a kutatás meglepően keveset foglalkozott az egyes szövegek keletkezésének rendi, kolostori közegével vagy tágabb értelemben vett társadalmi-kulturális kontextusával. Lázs munkája most ebben az irányban indult el: ehhez kiváló alapokat nyújtott a 2009-ben, az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett nyelvemlék-kiállítás katalógusa⁷ és a kéziratos anyagnak az interneten is elérhető rekatalógizálása (nyelvemlekek.oszk.hu), valamint az a tény, hogy az elsősorban nyelvészeti-nyelvtörténeti fókuszú *Régi Magyar Kódexek* sorozatnak majdnem az összes kötetében megjelent már nyomtatásban, így a kéziratos szövege megbízható kiadásban hozzáférhető.⁸

A mintegy ötven késő középkori magyar nyelvű kézirat jelentős részét egykor apácák használták. Három apácakolostor írásbeliségének profilja bontakozik ki részletesebben a fennmaradt anyagból: a margitszigeti domonkos apácáké, az óbudai klarisszáké és a somlyóvásárhelyi premontrei apácáké. Lázs könyvének célkitűzése az apácák írásbeliségének kutatása mindhárom kolostorban, azonban a kötet hangsúlyait a ránk maradt anyag önmagában is megszabja: míg a Margitszigetről 13–16 kézirat származik, az óbudai klarisszáké pedig 9–12, a somlyóvásárhelyi premontreiekhez csak egy kézirat használata köthető bizonyosan, további három csak feltételesen. Ezekből az arányokból következik, hogy a könyv középpontjában a koldulórendi apácák, és elsősorban a margitszigeti domonkos apácák könyvkultúrája áll. Lázs három irányban nyit új utat a kutatásban. Egyrészt magabiztosan és a tárgykör alapos ismeretével felvértezve használja a margitszigeti domonkosok vizsgálatában a külföldi koldulórendi apácakolostorok késő középkori kultúrájával kapcsolatos friss kutatási eredményeket. Ezen a területen az új forrásközlések és átfogó történeti kutatások valóban forradalomhoz vezettek az elmúlt húsz évben, elsősorban Németországban.⁹ Külön ki kell emelnünk itt a nürnbergi

Szent Katalin domonkos apácakonventtel kapcsolatos eredményeket: itt maradt fenn a legjelentősebb népnyelvű kéziratos anyag a XV. századból, rendelkezésre áll a konvent könyvtárának XV. századi katalógusa, és jelentős részben ismert a kolostorban élők társadalmi összetétele is.¹⁰ Nem meglepő, hogy Lázs elsősorban ehhez a kézenfekvő párhuzamhoz fordul a margitszigeti viszonyok rekonstruálásakor. Bár az ötlet megjelent már korábbi tanulmányokban is,¹¹ itt teljes mértékben kiaknázva, minden szempontból megvilágító erejű: képet kapunk így az obszerváns reform menetéről, a domonkos apácák lelki gondozásáról, a közösségi felolvasás rendjéről, a népnyelvi nyelvhasználatról, a perikópafordítások kolostori használatának nyelvéről, a zsolozsmázás szokásairól, sőt a kolostor építészeti elrendezésének elképzeléséhez is értékes párhuzamot kínál. Egy-egy német párhuzam (pl. az *Idvöz légy, Istennek szent anyja, menyegyei szent ajándok!* összevetése az *Ave morgensterne der Hymmel lucerne* kezdetű német fordítással, 255–257. old.) az egyes egyházi énekek használati alkalmát is meg tudja világítani, és ezek a közelítések, ha nem teljesen bizonyító erejűek is, mindenképp tanulságosak, különösen a hozzájuk kapcsolódó népszokások ismertetésével együtt.

Szintén újszerű ezen a területen – és még nemzetközi szinten sem túl elterjedt – a kötet interdiszciplináris – szövegeket és tárgyi emlékeket egyszerre

6 ■ Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1984, 227–251. old.

7 ■ „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Szerk. Madas Edit, OSZK, Bp., 2009.

8 ■ A kötetek listáját lásd http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/regi_magyar_kodexek (2016. 06. 23.).

9 ■ Andreas Rüter – Hans-Jochen Schiewer: *Die Predigt-handschriften des Straßburger Dominikanerinnenklosters St. Nikolaus in undis. Historischer Bestand, Geschichte, Vergleich*. In: *Die deutsche Predigt im Mittelalter*. Hrsg. von Volker Mertens u. a., Niemeyer, Tübingen, 1992.; Regina D. Schiewer: *Sermons for Nuns of the Dominican Observance Movement*. In: *Medieval Monastic Preaching*. Ed. Carolyn Muessig, Brill, Leiden, 1998. 75–92.; Marie-Luise Ehrenscheidtner: *Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert*. Steiner, Stuttgart, 2004.; Eva Schlottheuber: *Klostereintritt und Bildung. Die Lebenswelt der Nonnen im späten Mittelalter. Mit einer Edition des ‚Konventstagebuchs‘ einer Zisterzienserin von Heilig-Kreuz bei Braunschweig (1484–1507)*. Niemeyer, Tübingen, 2004.; *Studien und Texte zur literarischen und materiellen Kultur der Frauenklöster im späten Mittelalter*. Hrsg. von Falk Eisermann u. a. Brill, Leiden–Boston, 2004.; *Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen. Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland*. Hrsg. von Helmut Flachenecker u. a. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008.; Ekkehard Borries: *Schwesterndspiegel im 15. Jahrhundert. Gattungskonstitution – Editionen – Untersuchungen*. De Gruyter, Berlin, 2008.; Réjane Gay-Canton: *Entre dévotion et théologie scolastique. Réceptions de la controverse médiévale autour de l’Immaculée Conception en pays germaniques*. Brepols, Turnhout, 2011.; Sabine Klapp: *Pragmatische Schriftlichkeit in Strassburger Frauenklöstern des späten Mittelalters*. In: *Schreiben und Lesen in der Stadt. Literaturbetrieb im spätmittelalterlichen Straßburg*. Hrsg. von Stephen Mossmann u. a. De Gruyter, Berlin, 2012. 207–232. old.; Sabine Klapp, *Das Äbtissinnenamt in den unterelsässischen Frauenstiften vom 14. bis zum 16. Jahrhundert: Umkämpft, verhandelt, normiert*.

mozgató – szemlélete.¹² A késő középkori kéziratok vallásos irodalom itthon sokáig elsősorban a nyelvészet kutatási területe maradt, kezdve attól, hogy Döbrentei Gábor a XIX. század negyvenes éveiben saját kései nyelvújítási kísérletének tápanyagát látta ezekben a szövegekben, egészen odáig, hogy a már említett, 2009. évi átfogó kiállítás is, ahol e kéziratokat együtt mutatták be, a *Nyelvemlékek* címet viselte. Lázs könyve irodalomtörténeti hangsúlya mellett figyelembe veszi a régészeti, történeti és liturgia-történeti tapasztalatokat is. Talán legkevésbé épp a nyelvtörténet eredményei kerülnek be az összképbe, de természetesen a *Régi Magyar Kódexek* sorozat szövegkiadási sorozatának paleográfiai tanulságai nagy hangsúlyt kapnak. A német analógiát Lázs a társtudományok terén is ügyesen használja, például a kolostor belső elrendezése kapcsán feltételezi, hogy a német példákhoz hasonlóan itt is volt a templom és a kerengő közös falában egy rácsos ablak. Az ilyen apró részletek rekonstrukciójakor válik feltűnővé, hogy mennyire hiányzik egy részletes összefoglaló mű az óbudai klarisszák és a margitszigeti domonkosok kolostorának nemcsak az építéstörténetéről, hanem gazdasági viszonyairól is a két kolostorral kapcsolatos okleveles források összeállításával – ezt azonban nyilván nem Lázs Sándor feladata megírni.

A harmadik fontos módszertani újítás – bár erre vannak előzmények a korábbi kutatásban –, hogy a

most már jól rekonstruálható és helyhez köthető kéziratanyagot nemcsak önmagában, hanem mint egy lokális szellemi műhely termékét összefüggéseiben tekinti, és új, funkcionális szemlélettel közelíti meg az anyagot. Munkájának itt mindenképp fontos előzménye Haader Lea kutatása arról, hogyan funkcionált a margitszigeti kolostor íróműhelye scriptoriumként, és a fennmaradt kéziratokban hogyan váltják egymást a kezek.¹³ De Lázs túllép a paleográfián, és a kéziratokat nemcsak írott szövegnek, hanem használati tárgynak, szó szerint „használati irodalomnak” tekinti, és azt firtatja, milyen szerepet tölthettek be a mindennapi hitéletben. Ebből olyan releváns kérdésfelvetések születnek, mint például az, hogy a *Jordánszky-kódex*nek a margitszigeti domonkosokhoz köthető bibliafordítása, alkalmas volt-e arra, hogy kiszolgálja a domonkos közösségek olvasmányigényét és liturgikus rendjét. Még ha negatív is a válasz erre a kérdésre, akkor is hasznos tanulsággal szolgál a *Jordánszky-kódex* egykori használatára vonatkozólag.

Lázs két fontos problémát eltérően lát az eddigi szakirodalomtól. Vitatkozik Tarnai Andorral abban a tekintetben, hogy a szókettőző fordítások valóban megőrizték-e a fordító mellett a másoló beavatkozását is. A *Lobkowitz-* és a *Debreceni-kódex* alapján arra a következtetésre jut, hogy a szókettőzés a fordító művelte lehetett. Ezt csak megerősíthetjük a késő középkori *copia*, a bőség elve alapján történő fordításra hivatkozva, amely nemcsak a terminológiai pontosság miatt kedvelte a részletezést, hanem esztétikai erényt is látott benne. Tarnaitól eltérően Lázs azt is látja, hogy a katekétikus szövegek fordításai őrizhettek egy orális szubsztrátumot, az évszázadok alatt kialakult szóbeli formulák leképeződését. Ezzel függ össze az a fontos tapasztalata, hogy „nincs két egyforma bibliai idézet, perikópafordítás” (91. old.). Mindez a magyar nyelvű irodalmi kánon hiányára mutat, és arra, hogy a fordítók alkalmanként inkább újrafordították a szövegeket, semmint hogy már egy meglevő teljes bibliafordítást vagy akár csak egy önállóan terjedő, akár szóbeli, akár írott perikópa hagyományt követtek volna.

Határozott választ ad a kótet a korábbi szakirodalom egyik legfontosabb vitatott kérdésére: mennyire hathatott a domonkos rendi reform a népnyelvi írásbeliség kialakulására? Horváth János kapcsolta össze ezt a két fejleményt, de Málusz Elemér részletesen cáfolta ezt az álláspontot arra hivatkozva, hogy túl nagy időbeli távolság választja el egymástól a Leonhard Huntpichler által az 1450-es években levezényelt rendi reformot az első domonkos szövegtől, Váci Pál regulafordításától a *Birk-kódexben* (1474), és még nagyobb a fennmaradt terjedelmesebb kéziratoktól, amelyek java 1510 és 1531 között keletkezett. Lázs érvei amellel, hogy a reform hatott az anyanyelvi irodalom fejlődésére, itt is elsősorban a nemzetközi párhuzamokon alapulnak. Mind Altenhohenau, mind Nürnberg domonkos apácái a XV. század harmadik-negyedik évtizedében bekövetkezett reformot követően fordultak erőteljesebben a népnyelvi írásbe-

De Gruyter, Berlin, 2012.; Simone Mengis: *Schreibende Frauen um 1500. Scriptorium und Bibliothek des Dominikanerinnenklosters St. Katharina St. Gallen*. De Gruyter, Berlin, 2013.; Petra Kurz: *Lebenswelt Kloster. Das Gebetstagebuch der Windesheimer Chorfrau Angela aus St. Agneten in Trier (1465–1539)*. PhD Diss. Trier, 2014.

10 ■ Antje Willing: *Literatur und Ordensreform im 15. Jahrhundert. Deutsche Abendmahlsschriften im Nürnberger Katharinenkloster*. Waxmann, Münster, 2004.; Barbara Steinke: *Paradiesgarten oder Gefängnis? Das Nürnberger Katharinenkloster zwischen Klosterreform und Reformation*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2006.; *Die Bibliothek des Klosters St. Katharina zu Nürnberg. Synoptische Darstellung der Bücherverzeichnisse*. Ed. Antje Willing. Akademie, Berlin, 2010, 1–2. kötet.

11 ■ Lázs Sándor: A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége. In: *„Látjátok feleim...”* (lásd 7. l.), 123–139. old., és uo. Haader Lea, „Gömör-kódex”. 310–311. old.

12 ■ Talán a colmari Unterlinden Múzeumnak az apácakonventről rendezett nagyszabású kiállításának katalógusát lehet itt megemlíteni legfontosabb kísérletként arra, hogy teljes keresztmetszetet adjon egy késő középkori domonkos apácakolostor kultúrájáról: *Les Dominicaines d’Unterlinden, Colmar, 10 décembre 2000–10 juin, 2001*. Ed. Catherine Leroy, Somogy, Paris, 2000. 1–2. köt. Jeffrey F. Hamburger úttörő könyve az eichstätti St. Walburg bencés apácázárda vizuális kultúrájáról szintén ebbe az irányba mutat: *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent*. University of California Press, Berkeley, Ca., 1997.; akárcsak az angliai Syon-apátság Brigittanővéreinek késő középkori könyvkultúrájával kapcsolatos kutatások is, amelyekből csak a legfontosabbakat említem: Vincent Gillespie (ed.): *Syon Abbey with the Libraries of the Carthusians*, ed. A. I. Doyle, British Library, London, 2001.; *Syon Abbey and its books*. Ed. E. A. Jones, Alexandra Walsham. Boydell Press, 2010.

13 ■ Haader Lea: A Nyulak Szigeti scriptorium mint műhely. *Magyar Nyelvőr*, 128 (2004), 196–205. old.; Haader Lea: Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv*, 91 (1995), 420–431. old.

liség felé.¹⁴ Láznak abban minden bizonnyal igaza van, hogy Mályusz nem vette figyelembe, hogy ezeket a szövegeket közösségi olvasásra szánták, és magánolvasókat keresve nem látta meg az összefüggést a reform és a kolostori olvasmányok között, de az szembe tűnő, hogy kronológiailag és történetileg egy ilyen „nagy elbeszélés” feszültséget teremtene. Tudásunk jelenlegi állásán nehéz összhangba hozni azt, hogy az ország vezetői, Szécsi Dénes érsek és Hunyadi János kormányzó által behívott Leonard Huntepichler nagyszabású domonkos reformjával¹⁵ egyidejűleg miért próbálnak a margitszigeti domonkos apácák kiszakadni a domonkos rend kötelékéből. Miért akarják őket 1468-ban kizárni a rendből? Anna perjelno határozott ellenállása vajon csak a rend központi – alapvetően Bécsből inspirált – irányításának, vagy a reformmozgalom egészének szólt? Bár az újabb kutatások is azt mutatják, hogy Huntepichler nagy hatással volt a latin nyelvi oktatásra, pedagógiai művei a népnyelv használatát népszerűsítették, és például a kassai domonkos kolostor intenzív könyvbeszerzési tevékenysége egyértelműen az általa kezdeményezett reformmozgalomhoz köthető,¹⁶ alapvetően mégis úgy tűnik, hogy az német irányítású és határozottan latin nyelvű reform volt. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Váci Pál, az első, egyértelműen a margitszigeti domonkosokhoz köthető szöveg fordítója Huntepichler tanítványa és – amennyire ma ez a *Birk-kódex* szerény maradványaiból látható – reformtörékvéseiben szövetségese volt.

Lázs könyvével kapcsolatban a kritikának leginkább a részmegállapítások terén lehet helye. Sok helyen evidensnek tekint olyan összefüggéseket, amelyek alátámasztására sem a lábjegyzetekben, sem a közkezen forgó szakirodalomban nem találni bizonyítékot. Például nehezen érthető számomra, miért lenne „italiai humanista szokás”, hogy „a bekezdéseket, a fontos részeket vörös aláhúzásokkal jelölték” (121. old.). Természetesen lehet ez a humanisták szokása is, de a humanistákkal kapcsolatban máshol is olvashatunk

olyan megjegyzéseket, amelyek a késő középkori irodalom sokféleségével szemben álló egységes tömbként kezelik őket. Így megtudjuk, hogy a humanisták nem művelték – néhány kivételtől eltekintve – a hagiográfia műfaját: épp az utóbbi évtizedek kutatása mutatott rá, hogy mennyire központi fontosságú feladat volt a szentéletrajzok írása az egyházi udvarban élő vagy egyházi pályán mozgó humanisták számára. A kutatás erről inkább amiatt feledkezett meg, mert látszólag elletentben áll a humanizmusról mint az antikvitás fel-támasztójáról vallott közkeletű vélekedéssel.¹⁷

Átfogóbb probléma, de szintén a humanizmussal kapcsolatos az a kérdés, hogy a népnyelvi irodalom kései, Jagelló-kori szélesebb körű elterjedése kapcsolatba hozható-e a Mátyás-kori humanizmus erőteljességével. Lázs szerint „feltűnő, hogy anyanyelvű kódexeink legtöbbje csak Mátyás halála után keletkezett”, és a „Mátyás-kort egyértelműen az itáliai humanista kultúra határozta meg” (85. old.). E két ténnyel a post hoc, ergo propter hoc hibájába esünk. A Mátyás-kori humanizmus átható társadalmi ereje vitatható: nem tudjuk, milyen messzire tudtak eljutni az új kulturális eszmények a királyi udvaron, a kancellárián és néhány arisztokrata főpapi székhelyen túl. Ha alkalomadtán eljutottak is, az valószínűleg nem akadályozta volna meg az apácáknak szóló népnyelvi irodalom kibontakozását, hiszen a népnyelv és a kolostori humanizmus békés és termékeny együttélésére számos példát találunk az Alpoktól északra is (pl. a Lázs által is említett Caritas Pirckheimer vagy Benedictus Chelidonus személyében).¹⁸ A Mátyás-kori humanizmus Janus halála után tulajdonképpen nem létező latin verstermése mindenesetre arra utal, hogy az új stílus és kulturális mozgalomnak nem voltak olyan mély társadalmi gyökerei, hogy a népnyelvet elfojtó hatást fejthessen ki (amilyet például az olasz irodalomtörténet szokott ugyanerre az időszakra feltételezni). Amikor Lázs azt írja: „Kétségtelen, hogy az egyházi reformok már ebben az időben is folytak, az uralkodó – és a családja is – támogattak

14 ■ Hasonló egyértelmű kapcsolatot állapít meg Hamburger is az obszerváns reform és az írásbeliség, illetve a liturgia megújulása között: Jeffrey F. Hamburger: Magdalena Kremer, scribe and painter of the choir and chapter books of the Dominican convent of St. Johannes-Baptista in Kirchheim unter Teck. In: *The Medieval Book. Glosses from friends and colleagues of Christopher de Hamel*. Ed. James H. Marrow et al. De Graf, Houten, 2010. 124–149. old.

15 ■ Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt*. Nagy K. Grafikai Műint., Debrecen, 1938. 39–58 old.; Klaniczay Tibor: Egyetem Magyarországon Mátyás korában. *ItK*, 94 (1990), 578–580. old.; Sarbak Gábor: Über die Tätigkeiten des Ordensreformers Leonhard Huntepichler OP in Ungarn. In: *„swer sinen vriunt behaltet, das ist lobelich. Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Kiad. Márta Nagy, László Jónásik, PPKÉ, Piliscsaba-Bp., 2001. 152–155. old.; Kiss Farkas Gábor: Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban – Leonhard Huntepichler: Directio pedagogorum. *ItK*, 120 (2016), 225–247. old.

16 ■ Vö. Eva Frimmová: Najstarší knižný fond košických dominikánov. In: *Knihá 2008. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. SNK, Martin, 2008. 206–236. old.

17 ■ Lásd pl. Alison K. Frazier: *Possible Lives: Authors and Saints in Renaissance Italy*. Columbia University Press, New York, 2005.; *The Saint between Manuscript and Print in Italy, 1400–1600*. Ed. Alison K. Frazier, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto, 2015.; és különösen David J. Collins: *Reforming Saints. Saints' Lives and Their Authors in Germany 1470–1530* (Oxford University Press, Oxford, 2008.), aki részletesen foglalkozik a téves nézettel, miszerint a humanizmus *per se* hagiográfiaellenes lenne. A Hungarica-anyagból is megemlíthetjük Iulius Siculus Szent Gellért-életrajzát: Borsa Gedeon: Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. *Magyar Könyvszemle*, 96 (1980), 377–384. old. Hasonlóképp meg lehet említeni Giovanni Garzonit, aki Bakócz Tamás számára egy Szent Ágoston-vita összeállításába vágott bele. Lásd Florio Banfi: Giovanni Garzoni ed il cardinale Tommaso Bakócz primate d'Ungheria. *L'Archiginnasio*, 31 (1936), 120–139. old.

18 ■ Lásd Franz Posset: *Renaissance Monks: Monastic Humanism in Six Biographical Sketches*. Brill, Leiden, 2005.

19 ■ Hadrovics László: *A magyar Huszita biblia német és cseh rokonsága*. Akadémiai, Bp., 1994. Vö. Madas Edit: Hadrovics László: A magyar Huszita biblia német és cseh rokonsága. *ItK*, 99 (1995), 648–651. old.

ta a szerzetesi megújulást, de az anyanyelv szerepét a klasszikus kultúra mámorában nem ismerték föl” (85. old.), akkor ne feledjük, hogy nemcsak Mátyás, de II. Ulászló, sőt viszonylag sokáig egyetlen magyar uralkodó sem ismerte fel az anyanyelvi írásbeliség támogatásának fontosságát. Azt is hozzá kell tennünk, hogy Mátyás idején az anyanyelvi bibliahasználat épp az általa üldözött huszitizmusmal konnotálódott: nem kizárt, hogy a latin tartós elsőse ezel a politikai-ideológiai küzdelemmel is összefügg.

Egy másik nehezen érthető pontja Lázs könyvének az, hogy megkérdőjelezi a huszita Biblia huszita mivoltát, vagy legalábbis úgy ábrázolja a kutatás helyzetét, mintha megközelítőleg azonos erejű érvek szólnának a huszita keletkezés ellen és mellette. Bár ezen a ponton viszonylag kiterjedt bibliográfiát idéz, nemcsak Hadrovics László monográfiáját nem említi, aki eddig senki által nem cáfolt párhuzamok alapján a csehországi latin bibliák hatását feltételezte,¹⁹ hanem Galamb György tanulmányát sem,²⁰ aki meggyőzően érvelt a huszita eredet mellett, és hatásosan érvénytelenítette a Szabó Flóris által megfogalmazott kételyeket. Míg a huszita Bibliából fennmaradt zsolnároskönyvek, az *Apor-kódex*nek premontrei használatra bizonyos,²¹ a *Müncheneri* és *Bécsi kódex* premontrei jellegére csak Timár Kálmán mára módszertanilag meghaladott tanulmánya utal. Azt semmiképp sem mondhatjuk, hogy „[a] három kézirat – a *Bécsi*, az *Apor-* és a *Müncheneri Kódex* – a kutatások mai állása szerint premontrei eredetű” (191. old.), mert ezt tudtommal egyedül Timár 1924-ben, Kalocsán megjelent könyve állítja.²²

A németországi párhuzamok alkalmazását érdemes lehet kiterjeszteni a kolostorok társadalmi összetételére is. Bár nagyon keveset tudunk arról, mi volt a középkor végén a még a legjobban ismert margitszigeti Boldogasszony-konvent apácáinak származása, a királyi alapítás és Árpád-házi Margit szoros kötődése már utal a kolostor arisztokrata jellegére, Ráskay Leáról pedig a szakirodalom régóta feltéte-

lezi – bár egyértelműen nem bizonyítható –, hogy a tárnokmester Ráskay Balázs rokona lehetett.²³ Délnémet területen hasonló jelenségek figyelhetők meg: különösen a nagyobb városokban vált az előkelő patriciusok és nemesek lányainak lakhelyévé a koldulórendi – akár domonkos, akár klarissza – zárda, ami láthatólag egyfajta leánynevelő intézetként is funkcionált. Már a magas belépési díjak miatt is (pl. 100 arany a bázeli Klingental domonkos konventbe vagy a kleinbaseli Szent Klára klarissza kolostorba) ezek az intézmények exkluzívak maradtak.²⁴ Klingentalról tudható, hogy a legtöbb apáca gazdag helyi családokból érkezett, és a XVI. század közepe előtt a colmari Unterlinden konvent nagyjából öt-száz, név szerint ismert apácája közül legalább 173 nemesi származású volt. Úgy tűnik, a helyzet hasonló volt más nagyvárosi központokban is, mint amilyen a strasbourgi Marché au chevaux vagy a mulhouse-i klarissza kolostor volt.²⁵ Még a nagyvárosoktól távoli Altenhohenauban is, ahol a személyi összetétel alapos vizsgálatára lehetőséget nyújtottak a fennmaradt számadáskönyvek, kimutatható, hogy többen távoli, nürnbergi patriciuscsaládokból érkeztek.²⁶ Az előkelő származás és az ezzel járó magasabb szintű oktatás feltételezésével talán revideálható lesz az a felfogás is, amely a magyarországi apácákra legfeljebb csak mint másolóokra, de semmi esetre sem mint szerzőkre vagy fordítóokra tekint (119. old). Ebben a tekintetben a magyar szakirodalom jóval konzervatívabbnak tűnik, mint a német.

Összességében Lázs könyve nagy nyeresége a magyar középkori irodalomtörténetnek. Újszerű, műfaji és funkcionális alapú összefoglalást ad a késő középkori apácáirodalom szövegeiről, és nemcsak problémákat old meg, hanem további kutatásokra is inspirál; azt kapja az olvasó, amit egy évtizedek alatt készült *magnum opustól* várhat. □

20 ■ Galamb György: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle*, 10 (2009), 3–12. old.

21 ■ Lásd *Apor-kódex. 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kiad. Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Bp., 2014.

22 ■ Timár Kálmán: *Premontrei kódexek: huszita vagy premontrei biblia?* Kalocsa, 1924. Timár esetlegesnek tűnő módon választott latin forrássanyaggal hasonlította össze a *Müncheneri kódex* naptárát, majd a közös elírások alapján megállapította, hogy a „Münch. K. naptára legjobban megfelel a premontrei naptárnak” (40–41. old.). Természetesen semmi nem zárja ki, hogy ezek az elírások más kéziratokban is előfordulhattak, és a premontrei naptártól való eltérésekre sem tud magyarázatot adni. Hozzá kell tennünk, egy esetleges tökéletes egyezés sem igazolná, hogy a fordító a premontrei rendhez tartozott.

23 ■ *Cornides-kódex*. Kiad. Bognár András, Levárdy Ferenc, Akadémiai, Bp., 1967. 16–18. old. Ezt megerősítik az olyan

adatok, mint hogy Ráskay Katalin, Balázs leánya épp a Margitszigeten (Insula Leporum) adott zálogba Sárkány Ambrusnak 300 aranyforint értékben egy aranyláncot (DL 103139, 1523. aug. 9.). Bár nem tudjuk, hogy milyen rokoni kapcsolat lehetett Lea és Katalin között, egy ekkora összegből nemcsak egy kisebb adomány, hanem akár egy kolostori belépési díj is kitelhetett.

24 ■ Cf. Sabine Klapp: *Pragmatische Schriftlichkeit*, 216. old.

25 ■ Georges Bischoff: *Une mémoire noble: les dominicaines d’Unterlinden et leur environnement social du XIIIe au XVIIe siècle*. In: *Les Dominicaines d’Unterlinden, Colmar, 10 décembre 2000–10 juin, 2001*. Ed. Catherine Leroy. Somogy, Paris, 2000. vol. 1., 25. old.

26 ■ Melanie Hömberg: *Wirtschafts(Buch)führung im Kontext. Der Umgang mit Schriftlichkeit in reformierten Frauenklöstern in Süddeutschland*. Diss. München, 2013. 74–75. old. (https://edoc.ub.uni-muenchen.de/19134/1/Hoemberg_Melanie.pdf, 2016. 06. 22.)

AZ IDŐ TÖRTÉNETI FINOMHANGOLÁSA

TAKÁCS ÁDÁM

K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei

A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához

Kijárat, Bp., 2015.

384 oldal, 2900 Ft

Egy olyan történettudományos kultúrában, ahol elmélettel, pláne filozófiával foglalkozni úri huncutságnak számítana, a historiográfia nem volna több a történetírás segédtudományánál, az interdiszciplinaritás többnyire adminisztratív akadályok képében jelentkezne, és a történelem tanulmányozásából levonható társadalmi következtetések elsősorban közvetlen politikai utalások és utasítások formáját ölténék, ott K. Horváth Zsolt *Az emlékezet betegei* című tanulmánykötete vagy hallgatásra lenne ítélve, vagy kivételes megvilágító hatásokat váltana ki. Nem sok jót ígér, hogy lassan másfél évvel a kötet megjelenése után még nem született ismertető vagy elemző írás a kötetéről, de talán fatális következtetéseket sem kell levonnunk belőle. Ha a csend egyelőre nagyobb a vártnál, az nem csak annak köszönhető, hogy a hazai történetírásnak hagyományosan nem erőssége sem az elméleti munka, sem az interdiszciplináris irányultság, és a szélesebb társadalmi nyilvánosságban zajló újabb történészviták sem mindig legjobb oldaláról mutatják a szakmát. Inkább arról lehet szó, hogy a szerző munkássága mára már sokak számára jól ismert. Pierre Nora és Siegfried Kracauer elméleteinek népszerűsítőjeként, a személyes és kollektív történeti emlékezet kérdéskörének szakavatott hazai képviselőjeként, Mérei Ferenc történeti biográfusaként, a két háború közötti magyarországi munkáskultúra és általában a baloldali szellemi hagyományok kutatójaként K. Horváth Zsolt jó ideje ismert és elismert a történettudomány felségterületén, és azon túl.

Ez a helyzet mindenesetre létjogosulttá teheti a tanulmánykötet érdemeinek kidomborítására törekvő elemzést. Nem mintha nem volna lehetséges a kötet írásait kritikailag kapcsolatba hozni a történeti idő, az emlékezet, a történeti tapasztalat, a köztörténet (*public history*) stb. kortárs vagy közelmúltbeli nemzetközi trendjeivel és eredményeikkel. Épp ellenkezőleg: az összegyűjtve közölt szövegek pontosan ezen a szinten mozognak. Ám egy további megfontolás lehet az is, hogy a bírálat akkor törheti meg a legtermékenyebben az eddigi csendet és hajthatja a legnagyobb hasznot a hazai társadalomtudományos terepen, ha K. Horváth

írásait olyan nézőpontból vizsgálja, amelyből leginkább kiviláglik újszerűségük és pozitív hozadékuk az elemzett tudományos témákra, illetve területekre nézve. Az alábbi elemzéseket ez a heurisztikus szándék vezérli.

*Az emlékezet betegei*ben K. Horváth Zsolt egyes korábban elért eredményei eddig nem látott formát öltenek. Ez a – mint a bevezetőből megtudjuk – tizenöt év alatt készült tizenöt írás jól érzékelhetően kölcsönösen kiegészíti, erősíti és kontextualizálja egymást. Együttesük határozottan azt a benyomást kelti, hogy a könyvforma nemcsak világossá tesz egy egységes elméleti horizontot, de azokat az aspektusokat is közös nevezőre hozza, amelyeket eddig az egyes szövegek alkalmi tulajdonságainak gondolhattunk. A kötet formai tagolása, vagyis az írások besorolása négy fejezet-cím alá – *Szóvá tett élet, Monumentális, Képes beszéd, Képzelt, beteg* – maga is megkönnyíti az egyezések és áthallások felismerését. A szövegről szövegre következetesen és nagy erudícióval kimunkált lábjegyzet-apparátus pedig visszatérően emlékeztet rá, hogy dacára a számtalan útnak, kanyarnak és ugrásnak az egyes elemzések szintjén, az egybegyűjtött szövegek egyazon tematikus egészbe illeszkednek. Így az emlékezetnek a címbe jelzett tárgykörön túl egy széles spektrumú, de egységes problematika tárul elénk: a történeti tanúsítás, elmondhatóság és láthatóság határai; a történeti helyek, alkalmak és jelentések összefüggése; az időbeli törések, zárványok és bűvópatakok társadalmi alakzatai, valamint ezzel összefüggésben a történészi tudás lehetőségeinek és hatótávolságának kérdései alkotják az egyes elemzések közös munkaterületét.

A kötet tematikáját ugyanakkor döntően mégiscsak az emlékezet kérdésköre határozza meg. K. Horváth Zsolt a korszakokon át terjedő társadalmi mentalitásformák alatt, de jóval a tisztán személyes élmények szintje fölött jelöli ki az emlékezet helyét. Mint írja, a kötet az „emlékezés folyamatát, stratégiáit nem fiziológiai jelenségként vizsgálja, hanem társadalmi normákkal és politikai szándékokkal erősen befolyásolt kulturális gyakorlatok összességéként szemléli” (9. old.). Ebben a keretben – eltekintve a „fiziológia” kifejezés e kontextusban talán nem egészen világos jelentésétől – az emlékezet nem annyira a történetírás egyik új keletű riválisaként, hanem egyszerre a történeti kutatás tárgyaként és horizontjaként jelentkezik. Ennek a szemléletváltásnak a lehetősége és előnye rögtön világossá válik, mihelyt megértjük, hogy az egyes tanulmányokban megjelenő különböző kutatások szinte sohasem pusztán azt firtatják,

mire is emlékeznek az adott helyzetben és időben vizsgált társadalmi szereplők. K. Horváth számára sokkal fontosabb annak felderítése, hogy a társadalmi gyakorlatok szintjén ténylegesen *hogyan* történik az emlékezés. Az emlékezet közösségi formáinak, alakzatainak, valamint az emlékezés alkalmainak, nemritkán akadályoztatásának vizsgálata, sőt a társadalmi emlékezetkiesések és emlékezet-túltengések gyújtópontba állítása egy rendkívül összetett, ugyanakkor a megfelelő tudományos eszközökkel megművelve látványos eredményekkel kecsegtető munkaterületet nyit. A traumatikus hallgatás és a kényszeres beszéd szélső értékei között az emlékezés ugyanis meszszenenőig sokféle kollektív lehetőséget és stratégiát vehet fel a társadalmi szintén. Ezek pedig tünetszerűen árulkodnak az egyes korszakokra és helyzetekre jellemző társadalom- és politikatörténeti folyamatoknak a cselekvőkre gyakorolt hatásairól. K. Horváthnál az emlékezés folyamata így pontosan az a történeti tárgytypus, amelynek elemzésével bepillantást nyerhetünk egy adott társadalomnak a saját múltjával és jelenével gazdálkodó kulturális mechanizmusaiba, mégpedig éppen abban az állapotban, amikor a múlt és a jelen összeillesztésére irányuló sikeres vagy sikertelen társadalmi erőfeszítések a legmarkánsabban jelentkeznek.

Az emlékezet általános történeti tünetegyüttesként olvasása (és részben innen jön a kötet címében alkalmazott „betegség” metaforája is) azonban nem feleltetheti – és erre a szerző külön hangsúlyt fektet –, hogy az elmúlt eseményeket a jelenlét összekötő emlékkapocs mára már szinte rutinszerűvé vált társadalmi kiaknázása maga is eminensen történeti termék. Vagyis az emlékezés bizonyos alkalmainak és műfajainak társadalmi kialakulása térben és időben változik. A kötet különösen a „nagy töréspontok”, vagyis a társadalmi traumák és szabadságélmények (1849, 1944, 1945, 1956, 1989) tapasztalatilag húsavágó és szimbolikusan messze hordó jelentőségét domborítja ki. S nem mellesleg azt, hogy mindez szoros összefüggésben áll a múlthoz való társadalmi viszonyt ápoló más műfajok mindenkori törekvéseivel, konjunktúráival vagy éppen kudarcaival. K. Horváth Zsolt számára itt különösen a tudományos műtfeldolgozás és a politika igényei és hatékonysága, illetve ezek intézményes kényszerei alkotnak megkerülhetetlen történeti adottságot és kontrasztteréket.

Ennek a nézőpontnak a felvétele azonban annak felismerésével is jár, hogy a társadalmi emlékezet sohasem pusztán egy többé-vagy kevésbé elterjedt, kisimult és homogenizálódott jelenségcsoportként kerül a történet munkasztalára. Inkább úgy, mint amiben szinte kibogozhatatlanul egymásra torlódik a mikor és a hol, a személyes és a társadalmi, a szándékolt és a szándékoltalan, az átörökített és a precedens nélküli. Ebből a szempontból megfigyelhető, hogy K. Horváth az emlékezés folyamatainak kibetűzéséhez és történeti szöveggé alakításához egy multiszkopikus (de minimum háromsztatú) történeti látószög felvételét javasolja:

1. ahonnan a társadalmi emlékezet egy specifikus, de egyben hosszú távú és általános tétellel rendelkező kulturális tőkefelhalmozási folyamatként tárul elénk;

2. amelynek szemszögéből „emlékezni” mindig akár a személyes szintig visszabontható konkrét társadalmi cselekvésmódokat jelöl; és

3. amelynek elemzéséhez mindig tekintetbe kell venni az idő társadalmi jelentéséért folytatott mindenkori szimbolikus (tudományos és politikai) küzdelmek hatásait.

Végeredményben ez a multiszkopikus látás- és elemzésmód jogosítja fel a szerzőt arra, hogy egybegyűjtött írásait – mint kötetének alcíme jelzi – hozzájárulásként ajánlja a figyelmünkbe a tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához.

Ez a társadalomtörténeti irány mindazonáltal nem jelenti, hogy K. Horváth Zsolt letenné a voksát valamely specifikus „társadalommorfológiai” megközelítés vagy módszertani irányzat mellett. Legtöbb írását inkább egyfajta módszertani nyitottság hatja át, amennyiben az elemzések általában igyekeznek a vizsgált tárgy vagy tematika, azaz az emlékezet egyes formái természetéhez leginkább illeszkedő megközelítéseket választani. A foucault-i típusú diskurzuselemzéstől a vizuális elemzésig, a mikrotörténeti megközelítéstől a kulturális antropológiai fogásokig igen színes a kibontakozó módszertani paletta. Számos szövegben visszatérő elem ugyanakkor a történet- és társadalomtudományos szakirodalom konstruktív historiográfiai használata. Vagyis az a megközelítés, amelyben a szerző egyes fontosnak ítélt műveket – például Pierre Norának *Az emlékezet helyei* című munkáját, György Péter, Maurice Halbwachs és Hermann Minkowski kötetét – és a keletkezésük körülményeit magukat is forrásértékű történeti és társadalmi adottságoknak

tekinti, melyeket ezért külön is megvizsgál. Hasonlóképpen általános jellemző az elemzések határozott interdiszciplináris irányultsága. K. Horváthnak nemcsak hogy nem esik nehezére, ha el kell hagynia a történettudomány területét egy elemzési szempont vagy fogalomkészlet jobb kiaknázása érdekében, de láthatólag egyenesen keresi, illetve rendszeresen létrehozza ezeket a metszés- és átjárási pontokat például a filozófia, a szociológia, a kulturális antropológia és a történettudományok között.

Túl a módszertani aspektusokon, *Az emlékezet betegeiben* összegyűjtött szövegek talán egyik legfontosabb szakmai nívója a történeti tárgy és a történeti kontextus viszonyának újszerű kimunkálása. K. Horváthnak az, hogy az emlékezet jelenségével foglalkozik, példát ad egy összetett történettudományos tárgy testhezálló kezelésmódjára. Nem csupán annak felismeréséről van itt szó, hogy a történetész által vizsgált tárgyak eltérő történeti korszakokban eltérő jellegzetességeket és körvonalakat ölthetnek, s ezért eredés- és tapadáspontjaikat is eltérő helyeken kell keresni. Egyúttal annak a tanulságnak a szisztematikus érvényesítése játszik itt döntő szerepet, hogy olyan történeti jelenségek esetében, melyek létezését vagy használatát az adott kor társadalmi cselekvői maguk is reflektálják, és ezért folyamatos alak- és értelemváltozásnak lehetnek kitéve, a történeti kontextus soha sincs egyszerűen a jelenségen kívül. K. Horváth az itt jelentkező kihívásnak úgy igyekszik megfelelni, hogy egyre-másra megsokszorozza az elemzési felületeket. Az egyes írások gondolatmenetei hamar elkanyarodnak attól, amit az elemzés fősodrának gondolhatnánk, és látszólag távoli területeket is meglátogatnak. Legtöbbször azonban csak a visszakanyarodás pillanatában válik teljesen világossá, hogy az ily módon kanyarított valóságdimenzió voltaképpen magának a vizsgált tárgynak a legsajátabb történeti-társadalmi jellemzőit tartalmazza. Vagyis a történeti kontextus nem a tárgy körül, hanem úgyszólván a belsejében jelenik meg. Így aztán a történeti sokrétűség vagy összetettség sem leküzdendő akadály, hanem elérendő cél. K. Horváth elemzései éppen abból profitálnak, ami sok történetésznek komoly nehézséget okoz: nevezetesen, hogy minél többet mondunk egy adott dologról, annál több elmondanivaló marad.

Lássunk néhány példát. *A Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben* című írás, mint alcíme is jelzi, első megközelítésben az 1989 utáni hazai emlékezetkultúra és emlékezetpolitika néhány egymással versengő elemét hasonítja össze (Munkásmozgalmi Panteon, 301-es és 300-as parcella, Szoborpark, Terror Háza). A kérdés világosan az államszocializmus korszakának korántsem homogén társadalmi megítélése. Ám K. Horváth nem elégszik meg annak bemutatásával, hogy a rendszerváltás után az egyes elemző vagy normatív diskurzusok miként versengenek egymással a társadalmi emlékezet színterén. Ricoeur és Nora nyomán haladva, magukat e diskurzusokat „másodlagos tapasztalásként” fogja fel, vagy-

is olyan folyamatokként, amelyek bizonyos módon a szocializmus élményének utólagos, élményszerű feldolgozását és ennek konkrét materializálását tükrözik. Ezekről az élményekről azonban elmondható, hogy egyrészt markánsan magukon hordják a szocializmus vívmányainak tulajdonított, épp aktuális szimbolikus (morális és politikai) értékek jegyét, másrészt utat engednek a csak rájuk jellemző térbeli és anyagi adottságokhoz köthető egykori események, törekvések és intézkedések készletéhez, melyeket az emlékezet hol kirostál, hol bizonyos módon felerősít. Az államszocializmus örökségének 1989 utáni feldolgozását kezdeményező elemzés így elméleti okokból legalább három különböző morfológiai szinten mozog: a korszakra vonatkozó irányított társadalmi emlékezés működésének, az e működést épp aktuálisan meghatározó szimbolikus értékeknek, valamint az emlékezés alapanyagául szolgáló egykori adottságoknak a szintjén. Amit ennek alapján és a négy választott „emlékezethely” számtalan kanyarral átjárt kontextuális elemzése során megtudunk, az nem kevesebb, mint hogy:

1. a politikai akarat sohasem elég egy valós emlékezetközösség megkonstruálásához, mert

2. ez utóbbi képtelen irányítani a társadalmi emlékezet működéséhez elengedhetetlen műtszelekciót, és mert

3. a materializált emlékezet térbeli és fizikai jellemzői (egy sír, egy szobor, egy terület, egy épület) maguk is nem várt módon kezdhetik ki, vagy erősíthetik fel a befektetett morális és politikai erőfeszítések hatásait.

Az elméleti okból megtett kanyarok és az így kanyarított újszerű elemzési felületek és felismerések egy másik jó példáját kínálja a *Nyomkeresés: az emlékezet nulla foka* című írás. Ez a szöveg Jancsó Miklós zsidó témájú dokumentumfilmjeinek etikai aspektusait vizsgálja. Az ehhez kimetszett kontextus fényében azonban jóval messzebből közelít e témafelvetéshez, nevezetesen a holokauszt diszkurzív és képi reprezentációjának a nemzetközi szakirodalomban az 1990-es évekre kiforrott kérdései felől. K. Horváth azonban nem igazán az érdekl, hogy Jancsó teljesítményét közvetlenül ezen a mércén mérje. A *Jelenlét* trilógia elemzésében azt mutatja be, hogy egy másik időben (1965) és térben (magyar államszocializmus) készült zsidó témájú dokumentumfilm miként képes átrendezni, dekódolni és újra feltenni a holokauszt reprezentációjára vonatkozó leglényegesebb kérdéseket. Ehhez azonban arra is szükség van, hogy a *Jelenlét* készítésének körülményeitől Jancsó más zsidó témájú filmjeiig, az 1960-as évek szociológiai dokumentarista filmezésétől a magyarországi vészidőkre jellemző (ember)vesztesség tér- és időbeli tapasztalatáig, valamint e vesztesség megjeleníthetőségének konkrét tereitől (Olaszliszka és Bodrogkeresztúr) a szimbolikus jelentőségű helyekig (Auschwitz és Jeruzsálem) egyszerre informatív és konceptuálisan innovatív legyen az elemzés. K. Horváth mesterien vezet bennünket ezen a terepen, mert miközben egy

pillanatra sem érezeti velünk, hogy ezeken az utakon ne lehetne másfelé elindulni, egyúttal világossá teszi, hogy minden részletnek egyszerre van önmagában álló és önmagán is túlmutató jelentősége. Ehhez azonban az egyes kontextusok beható ismeretére és a közöttük lévő átjárás-pontok kialakítására van szükség.

Az utóbb említett két tanulmány arra is lehetőséget ad, hogy felfigyeljünk *Az emlékezet betegeinek* összetett forrásaszánlatára. Feltűnő például, hogy a specifikus írott dokumentumok (jelen esetben pl. naplók, memoárok, önéletrajzok) történészeknél megkerülhetetlen vizsgálatán túl K. Horváthot szenvedélyesen foglalkoztatják a vizuális források, illetve bizonyos tárgyi emlékek (szobrok, emlékhelyek, építmények). Ezzel mintegy hangsúlyosan jelzi, hogy az emlékezés vonatkoztatási pontjai, különösen a mindenkori cselekvők szempontjából, nem csupán megélt vagy szövegszerűen rögzített formákban vannak jelen: sokszor ténylegesen látszanak is, vagy láthatóvá tehető a társadalmi térben. A kötet *Képes beszéd* című fejezete tematikusan is elkülönít több e sajátosság kiaknázásában érdekelt elemzést – bár nem az összeset. Ez a fejezet világossá teszi a tényt, hogy K. Horváthnál például a dokumentumfilmek (Szociológiai filmcsoport, Jancsó) és a játékfilmek (Szabó István), valamint a fotográfiaiak (Dobos Gábor) vizsgálata nem más eszközzel is elvégezhető történeti elemzések helyett áll. Inkább annak a tanulságnak a levonásáról van szó, hogy a vizualitás nemcsak történeti érthetőségét tekintve különbözik a szövegszerű forrásoktól, de esetenként egészen másféle társadalmi gyakorlatok, hatásösszefüggések és valóságfeltáró erőfeszítések következménye és tárgya lehet. Így az emlékezet vizuális alakzatainak megjelenése, noha nem független tőle, korántsem feltétlenül párhuzamos az emlékezés narratív formáinak alakulásával. Ez pedig azt a feladatot rója az ezen a területen kutakodó történészre, hogy mindenekelőtt – és minden egyes esetben külön – tárja fel a rögzített és mozgóképek jogait és esélyeit arra, hogy adott esetben az emlékezet reprezentációjává válhassanak a társadalmi szintéren.

Ha nem is átfogóan, de *Az emlékezet betegeiben* közölt írások másfajta csoportosítása is elképzelhető volna, mint az, amit a szerző végeredményben az olvasónak ajánl. Jól érzékelhető például, hogy a kötet egyes, kifejezetten elméletcentrikus szövegei – *Az idő újabb cőfolata*, *Emlékezet a történelem után*, *Az egyetlen metafora felé* – azonos gondolati tengely körül forognak. E tengely kijelöléséhez nem annyira a visszatérő és egymást átfedő hivatkozási pontok a mérvadók – például Foucault, Ricoeur, Koselleck, Hartog, Nora írásai – mint inkább az, ahogyan K. Horváth ezeket az elméleteket minden erőszak nélkül egyazon irányba hajlítja. Kétségtelen, hogy ebben a kontextusban a norai „emlékezhelyek” (*lieux de mémoire*) kérdése kulcsfontosságú. Ám ennek kritikai használata is inkább abban segít, hogy végeredményként egy olyan összefüggés bontakozzon ki, amely az említett szerzőknél nem mindig vagy nem feltétlenül válik hangsúly-

lyossá. Nevezetesen, hogy az idő társadalmi gyakorlata és invenciója sohasem pusztán közösségi intellektuális kreativitás kérdése, s nem is csupán bizonyos történeti események és körülmények társadalmi lecsapódásából eredeztethető. Legalább ennyit nyom a latban a történeti tudás mindenkori tudományos és társadalmi alkata és helyzete, intézményes érvényesítésének módjai, valamint e tudás társadalmi fel- és kihasználása politikaként, reprezentációként, *public history*ként. Ráadásul mindez olyan formákban ölt testet, amelyek összegabalyítják a történelemhez hagyományosan társítható múlt képzetét éppen azáltal, hogy az emlékezet jelentését nemritkán határozott jövőbe mutató irányultsággal ruházzák fel.

Hasonlóképpen felfigyelhetünk arra, hogy az előbb említett szövegek, kiegészítve *A titok politikája* és a *Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák* című írásokkal, egy sajátos francia eszme- és társadalomtörténeti kontextus vonalait rajzolják elénk. Az 1920-as és 1930-as évek francia társadalomtudományos klímájától az *Annales*-iskola által megtermékenyített megközelítéseken keresztül egészen az emlékezet túltengését ostromozó mai francia történeti diskurzusokig e vonalak koherensen, de sokféle vezetnek. Mindeközben a kötet írásainak egy másik vonulata – például a *Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek*, *A felejtés piszkoszatai*, *A Nap az apa*, *Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben* és *A függőleges falu* – a magyarországi társadalmi emlékezet sajátos működésének kor- és korrajzához szolgáltat alapvető elemeket. Ebben a közegben K. Horváth számára leginkább az államszocializmus időszaka az a fókusz, amelynek az emlékezetet elfojtó és generáló mechanizmusai a legtöbbször kiszámíthatatlanná teszik, s ezzel kiemelt kutatási témává avatják az emlékezetben fogant, a rendszer történeti határain túlmutató társadalmi utalásokat és hatásokat.

E két különböző regiszter áttekintése önmagában is több fontos tanulság levonását teszi lehetővé. Például azt, hogy Franciaországban a társadalmi emlékezet működése és az emlékezetpolitika milyen szorosan kötődik motivációs alapként vagy célterületként még a problematikus esetekben is (mint Vichy példája) a különféle érintett tudományos diskurzusok (történetírás, filozófia, szociológia, pszichológia, antropológia) működéséhez. Ezzel szemben a vizsgált magyarországi történeti esetekben (1849, 1945, 1956, 1989) inkább a kikényszerített társadalmi emlékezés „spontán” gyakorlatai tűnnek dominánsnak egészen a valós emlékezeti tartalom nélküli emlékezés és emlékeztetés politikai manővereiig. Ha azonban összeolvassuk ezeket az eltérő nemzeti kontextusokat, további tanulságokra lehetünk figyelmesek. Világossá válhat mindenekelőtt az, hogy a tanúsítás, emlékezés, felejtés, diskurzus, reprezentáció stb. jelenség- és fogalomkészlete milyen radikálisan eltérő helyiértékeket vehet fel az egyes társadalmi és intézményi hagyományokban. Olyannyira, hogy összevetésük csak komoly kerülőutak, illetve elméleti és gyakorlati előkészítés árán válhat igazán gyümölcsözővé, mert az összehasonlítás alapjául szolgáló

deskriptív vagy konstruktív kategóriák maguk is mindig sajátos kulturális mintázatokban fogant entitások. E tanulság nem lebecsülendő egy olyan időszakban, amikor egyre inkább a „globális” és a „transznacionális” jelenségek vizsgálata válik a történettudományos korszerűség aktuális emblémájává.

Már esett szó arról, hogy az emlékezet vizuális műfajainak szentelt figyelem a K. Horváth Zsolt által kínált történeti megközelítés egyik markáns jegye. Ez a tematika ugyanakkor a kötet írásainak egy nagyobb részalmazát is kimetszheti, amennyiben a történeti vizualitás fogalmát tágan értelmezzük. Ebből a szempontból a *Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben* című írásban elemzett emlékezhelyek éppúgy e kérdéskör integráns részének tekinthetők, mint a pécsi Magasház világa, mint a film és a fotó eszközeivel rögzített kulturális és emlékezeti mintáknak szentelt elemzések (*A valóság metapolitikája; Néhány bevilágított mozgóképek; Nyomkeresés: az emlékezet nulla foka; Mozgalom és Epochenwollen*). E nagyban különböző témákat nem csak az hozza közös nevezőre, hogy mindegyikben a múlt történeti reprezentációjának egy válfaját ismerhetjük fel. A sírkertek, szobrok, tárlatok, épületek, filmes törekvések és képi motívumok kapcsán levonható tanulságok egybemontírozása felhívja a figyelmet a látás *mint* emlékezés súlyára az egyes társadalmi (ön)képek megalkotásában. Ennyiben viszont mindez egy vizuális életvilág meglétére is következtetni enged az idővel és kultúrával gazdálkodó társadalmi gyakorlatok színterén belül. K. Horváth mindent megtesz, hogy érzékeltesse: bármennyire sokféle és öntörvényű is történeti és technikai okokból (például a film és a fotó esetében) e vizuális életvilág működésmódja, mégis ezer szállal kötődik az őt körülvevő elemzési, hatalmi és társadalmi beszédmódok univerzumához. Ez pedig végeredményben azt sejteti, hogy a történetiség egy adott rezsimje – főleg, ha gellert kap a politikai akaratnyilvánítás mechanizmusain – konstruktívan összefüggésbe hozható a társadalmi láthatóság egy neki megfelelő rendjével.

Magától értetődő, hogy mint egyetlen jelenség sem az általuk bejárt terepen, K. Horváth Zsolt elemzései sem a semmiből születtek. Születési bizonyítványukat jól olvashatóan magukkal hordják. Pierre Nora, Michel Foucault vagy Paul Ricoeur hatása szinte minden szövegen érezhető, hazai hagyományainkból talán Gyáni Gábor háttérben meghúzódó útmutatásai és György Péter elemzésmódjának eklatánsabb jelenléte a legkitapinthatóbb. Minden más esetben a kötet bevezetője és a lábjegyzetek pontosan eligazítanak. Az írások egyik jegye azonban bizonyosan a szerző sajátja: a szövegek átható játékossága, amely a címlaptól (Roskó Gábor rajza) a mottókon át az egyes tanulmány- és fejezetcímekig átjárja a kötet teljes diszkurzív univerzumát. Mintha a szerző emlékeztetni szeretne arra, hogy még ha a tudományos beszédmódban is saját (emlékezeti) hagyományaink kötnek is bennünket, ezt aényt nem csupán emelkedett visszapillantásként, de saját esetlegességén meglepődni és mosolyogni ké-

pes nyitottságként is tudomásul vehetjük. Jól érezhetően ezt szolgálják a folyamatos áthallások, idézetek és retorikai bravúrok az egyes írások stratégiai pontjain. Mindez sajátos aurával veszi körül K. Horváth Zsolt elemzéseit, semmit sem csorbítva azok egyszerre informatív, megvilágító és diszkurzív gyakorlatában is vonzó tudományos jellegén. Olyannyira, hogy noha világos, hogy nem könnyű, sokaknak kedve támadhat utánacsinálni. Legyenek minél többen. E kötet írásainak hatása kapcsán nem annyira „emlékezetéről”, mint inkább futótűzről, vagyis a jövőre nyitott, játékos és nem egykönnyen kihunyó szellemi konjunktúráról volna leginkább érdemes beszélni. □

HOGYAN ÍRJUNK (MAGYAR) FILOZÓFIATÖRTÉNETET?

VARGA PÉTER ANDRÁS

Mészáros András: Széttartó párhuzamok

Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből

Kalligram, Dunaszerdahely–Pozsony, 2014.

220 oldal, 2900 Ft/9,60 €

Mészáros András legutóbbi, a magyar filozófia hosszú XIX. századi történetének egyes egyháztörténeti és közép-európai kulturális kontextusairól írott műve nemcsak a tárgy szintű vizsgálódásai révén tarthat számot a szakma érdeklődésére, hanem bevezetője, „a magyar filozófiatörténet ügyében évek óta a legelgondolkodtatóbb szöveg” okán is, amelyben Mészáros egy olyan „módszertani váltást” sürget a magyar filozófia historiográfiájában, amelynek hatására mindenki „köteles lesz végiggondolni a maga módszertani előföltevéseit” – ahogyan a mű egy korábbi recenzense fogalmazott.¹ Valóban nem haszontalan Mészáros könyvét módszertani értekezésként olvasni akár az egyetemes filozófiatörténet-írás szemszögéből is, hiszen a filozófiatörténet a mai magyar filozófiai tevékenység főáramához tartozik ugyan, azonban művelőinek módszertani reflexiói viszonylag ritkák.²

Mint Mészáros írja, kötetének módszertani bevezető esszéje egy kulturális közvetítés eredményeképpen jött létre. A Szlovák Tudományos Akadémia Filozó-

fiai Intézetében és a pozsonyi egyetem magyar tanészékének irodalomrészlegén működő professzorként kutatási „eredményeit szlovákul, a szlovák kollégák számára megfogalmazva” szembesült egyrészt a két tudományos közeg közti módszertani különbségekkel, másrészt tárgyszintű eltérésekkel az „azonos külföldi példát megfőző magyar és szlovák gondolkodók esetében, a közös művelődési háttér ellenére” (9–10. old.). A tapasztalatai szerint szükségessé vált módszertani fordulat mindenekelőtt „a posztmodern szövegértelmezés és az interkulturalitás elméletének” (15–16. old.) átvételét írja elő a „pozitivistika-filológiai összehasonlító kutatás” (13. old.) eddigi praxisával szemben. A (magyar) filozófiatörténet hazai művelői ezt tehát valóban jelentős módszertani kihívásként élik át, még ha Mészáros módszertani manifesztumát az első laptól kezdve végig a régi értékekkel szembeni megértés és pedagógiai segítőkészség, semmint militáns neofita lendület jellemzi. A bevezető esszében és néhány azt kiegészítő, visszatekintő részben ez a kívánatos posztmodern metodológiai eszköztár a következő historiográfiai elemeket gyűjti egybe: a posztkolonialista elméletek néhány kategóriáját, mint amilyen a centrum-periféria páros, a szubaltern pozíció, valamint a „szubverzió és a containment egymást feltételező viszonyrendszere és működése” (16–19. old.), továbbá a „gatekeeping” (203. old.). Mindez segít artikulálni a „szituátság általi determináltságot” és a „hatalom

1 ■ Percz László: Túl a komparatiztikán. *Magyar Tudomány*, 176 (2015), 5. szám, 634–636. old. Hasonlóan vélekedett a könyv egyik lektora, Mester Béla is: Mészáros könyve egy „régóta érlelődő [...] módszertani, szemléletbeli fordulat” dokumentuma, amely „az egész kutatási terület művelésében nyit majd meg új távlatokat” (Mester Béla: Rendezni közös dolgainkat. *Kalligram*, 23 (2014), 9. szám, 101–102. old.; az idézett szöveghelyek szerepelnek Mészáros könyvének borítóján is).

2 ■ Kiemelendő az egyetemes filozófiatörténet-írás felől: Fehér M. István: Filozófiatörténet – filozófiai elmélet a mai viták tükrében. *Magyar Tudomány*, 98 (U. F. 36) (1991), 11. szám, 1368–1372. old.; Boros Gábor: Filozófia, történelem, történekek. *Élet és Irodalom*, 57 (2013), 7. szám, 13. old. Ebben a tekintetben érdemes különbséget tennünk a történetírás mikéntjére vonatkozó általános elméleti reflexió és a magyar filozófia demarkációjára, illetve tárgyi egységkritériumainak meghatározására irányuló törekvések között; a „létezik-e magyar filozófia?” vita a maga tágabb kulturális kontextusaival, illetve metaszintjeivel egyetemben természetesen immár évszázadok óta kíséri a filozófia magyar nyelvű művelését és történetírását; lásd pl. Larry Steindler: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Alber, München, 1988. 383–384. old.; Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. 2. kiad.. Göncöl, [Bp.],

1993. 13. skk. old.; Fehér M. István: A hazai filozófia kutatása. In: Fehér M. István – Veress Ildikó (szerk.): *Filozófia és teológia a magyar eszméletörténetben*. (Magyar filozófiatörténeti könyvtár, 7) Bibo, Miskolc, 2003. 15–23. old.; Mester Béla – Percz László: A magyar bölcselők és a modernitás. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. (Recepció és kreativitás – Nyitott magyar kultúra). Aron, Bp., 2004. 7–16., 8–10. old.; Mester Béla: *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, 9). Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2006. 17–46. old.; Percz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. (Eszméletörténeti könyvtár, 7). Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008.; Demeter Tamás: *A szociológizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. Szabadvég, [Bp.], 2011. 13. skk. old.; Neumer Katalin: *Magyar filozófia, osztrák filozófia, filozófia*. II. rész. *BUKSZ*, 26 (2014), ősz, 230–264. old.; valamint a *Magyar Tudomány* (107 [2000], 8. szám, 981–1026. old.) és a *Szépirodalmi Figyelő* (2013. 3. szám, 28–63. old.) körkérdéseire adott válaszokat. Talán éppen ez a magyar filozófiát illető viszonylagos aszimmetria magyarázza Mészáros általános historiográfiai felvetésének egyöntetűen pozitív fogadtatását a magyar filozófia történetének egyes elismert szaktekintélyei részéről (lásd az előző jegyzetet).

nyílt vagy rejtett beavatkozásait az „intertextualitás elméletének bizonyos fogalmai” és a kanonizációs eljárások elemzése kíséretében (16–21. old.).

Az alcímben jelzett és a könyv főszerzőjét alkotó esettanulmányokban Mészáros ismét megmutatta filozófiatörténeti országlátóit: korábbi értelmezői ítéleteket revideál – például az ún. piarista felvilágosodás értékelését –, összetett korabeli pozíciókat rekonstruál értő gondossággal – legyen az Szelényi Ödön Böhm Károly vallásfilozófiáját továbbgondoló kísérlete, vagy Szontagh Gusztáv recenziója Augustin Smetana cseh filozófus művéről –, szövegbázisokat bővíti – például a Madách-filológia számára –, miközben egyaránt otthonosan mozog a felekezeti filozófiákban és a XIX. századi tág értelemben vett kantiánus hagyomány itthon kevésbé diszkutált szerzőinek (Jakob Friedrich Fries és követői) gondolatvilágában csakúgy, mint az egyház-, oktatás- és jogtörténet területein. Talán említésre sem érdemes az a korántsem magától értetődő feltételezés, hogy Mészáros értő olvasója a historikus magyar mellett a latin, német, francia, cseh, szlovák és lengyel forrásoknak és szakirodalmuknak is. A tematikusan gazdag és filozófiailag mindig releváns, kitűnő elemzések alapján aligha túlzás őt a magyar filozófia története doyenjének tekinteni: míg előző munkái inkább általános igénnyel léptek fel,³ figyelme ezúttal a kánon peremvidékei és feltérképezetlen részei felé fordult, vállaltan foglalkozva olyan szerzővel is (Mihálovics Ede), akit máskülönben „harmadrangú neotomistának” minősít (73. és 79. old.).

*

A lényegi kérdés persze az, hogy Mészáros filozófiatörténet-írói praxisa mennyiben kongruens a *Bevezetőben* sürgetett *módszertani váltással*, s ebből milyen historiográfiai tanulságokat vonhatunk le. Félreértés ne essék: a kérdés nyilván nem az, hogy konstruálható-e, különösen a „pozitivisták” jelző invokálásával, olyan szűkkeblű historiográfiai platform, amely a szemben minden gyakorló mai filozófiatörténész – köztük a „harmadrangú” szerzőkre figyelmes, externális faktorokból „heurisztikai jellegű következtetéseket” (65. old.) levonó, „okadatolható” párhuzamokat, sőt összefüggés-hálózatokat (107–109. old.) kereső Mészáros is – egy táborba kerül a posztkritikai irányzatok mindegyikével, hanem hogy szükségyszerűen ez-e a módszertani tér helye és egyetlen lehetséges felosztása, azaz a posztmodern metodológiai instrumentárium – minden metafizikai és a történetírói praxis funkciójára vonatkozó feltevésével együtt – valóban *conditio sine qua non* bármilyen tudományos igényű magyar (vagy egyetemes) filozófiatörténet-írás számára.

Ebből a szempontból elgondolkodtató, hogy Mészáros könyvének első felében ezen módszertani esz-köztár explicit módon nem jut szerephez. Percz László szerint Mészáros dekonstruálja ugyan a „pia-

rista felvilágosodás szakirodalmi közhelyének tételét”,⁴ azonban ez a dekonstrukció nem egyezik a szerző önértelmezésével, de a heideggeri destruktív vagy a derridai dekonstrukció specifikus mechanizmusait sem mozgósítja. Ismét csak nem arról van szó, Mészáros tényleges eljárásának bázisán kiépíthető lenne-e egy dekonstruktív olvasat (azaz kompatibilis-e egy ilyen olvasási stratégiával), hanem hogy *valójában* ezt teszi-e, szükségyszerűen ezt kell-e tennie – azaz a filozófiatörténeti praxis és a kívánatosként bemutatott posztmodern módszertani instrumentárium nyelvfilozófiai, metafizikai stb. feltevéseivel megalkotott elméleti keret viszonyáról. Ez a keret még a kötet második felének esettanulmányaiban is ritkán jelenik meg explicit módon (akkor is leginkább csak a szubverzió kategóriája); egy helyütt pedig Mészáros *expressis verbis* „egy eljövendő komparatív kutatáshoz” kíván „adalkot” szolgáltatót (133. old.), ami az egyébként a módszertani oppozíció túlololdalára kerülő komparatiztika (12. skk., 204. old.) egy jóval pozitívabb értelmezésére látszik utalni.

Más esetben a tényleges elemzés és a posztmodern instrumentárium terminusaival élő módszertani reflexió viszonya kifejezetten külsődlegesnek tűnik. Például miután Mészáros meggyőzően cáfolta, hogy a késmárki Johann Samuel Steiner a kantiánus pszichologista „Fries egyszerű epigonja lett volna” (155. old.), az elemzés utolsó mondataként – egy addig meg nem jelenő fogalmisággal – hirtelen ezt írja: Steiner és eperjesi tanártársa, Vandrák András friesianus interpretációi „[a]z intertextualitás szemszögéből tehát csak szövegvariációknak tekinthetők” (177. old.). Az *epigonitás* pregnáns értelemben vett (filozófia)történeti fogalom, hiszen nemcsak egyfajta gondolati – a diszciplína saját logikája mentén megállapítható – hasonlóságot implikál, hanem egyben azzal az igénnyel is fellép, hogy a hasonlóság létrejöttét egy szorosabb értelemben vett történeti magyarázatba illessze. A véletlen egybeesés

3 ■ Mészáros András: *A filozófia Magyarországon (a kezdetektől a 19. század végéig)*. Kalligram, Pozsony, 2000.; Mészáros András: *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*. Kalligram, Pozsony, 2003. Mészáros természetesen régi kedves témáihoz is visszatér újat alkotó módon, így például a Vandrák András jogfilozófiájának eredetiségéről szóló elemzés (198., 200–202. old.) olvasható Vandrák munkásságának szentelt, egyetemi kontextusban született munkája „Vandrák és Ahrens” paragrafusának (Mészáros András: *Vandrák András filozófiai rendszere*. Madách, Pozsony, 1980. 116–118. old.) palimpszesztjeként is.

4 ■ Percz: *Túl a komparatiztikán*, 635. old.

5 ■ Lásd Percz László egy korábbi monográfiájának *Túl az iskolafilozófián*. A *Pauer-Kármán vitáról* fejezetét (Percz László: *A fölfedezett reneszánsz. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2009. 83–90. old.). Percz meggyőzően mutatja be, hogy a Pauer körüli plágiumvita második szakaszában Kármán Mór fellépésének nemcsak a tudományfelfogást, hanem az intézményrendszer minőségbiztosítását illető indokai is voltak: „A tekintélyes pedagógiai író [Kármán] fölháborítónak tartja, hogy egy, szakmai teljesítményét tekintve igencsak megkérdőjelezhető színvonalú filozófiatanár [Pauer] meghatározó egyetemi és akadémiai pozíciókat szerez meg magának” (uo. 85. old.). Ezzel az aspektussal Mészáros ezúttal nem foglalkozik, noha máshol példászerűen integrálja elemzéseibe az intézményi háttér szempontjait.

vagy a visszavezethetőség egy közös okra (hatásra) még nem tesz valakit epigonná. Mészáros egyrészt az epigonság részét képező további, értékelő mozzanatot veszi célba, másrészt a friesiánus hagyomány egyetemes filozófiatörténeti gazdagságát mutatja be, amely tudományos közösségnek a magyarok csak nyelvi okokból nem lehettek teljes jogú tagjai: „csak a magyarországiak hivatkoztak a német publikációkra, és a gondolati kölcsönösség, valamint személyes szimpátiák csak a levelezésből derültek ki” (160. old.). Az epigonság látszatának genezisének az általános kontextus – a hagyományos (Frege és Russell előtti, Boole, Jevons és Schröder munkásságától független) filozófiai logika, a pszichologizmusvita és a sejtés (*Ahmung*) vallásfilozófiai szerepe – vizsgálata egészíti ki. Nem világos azonban, hogy ezeket a gondos és megvilágító erejű elemzéseket mennyiben viszik tovább, vagy akár csak foglalják össze érdemileg az intertextualitás elméletének az elemzés végén bevont kategóriái. Az intertextualitás-elmélet egyes szofisztikált fogalmai (hipertextualitás, fenotextus stb.) pedig csak a kötet módszertani manifesztumrészében jelennek meg (21., 210. old.), elemzési szerepben nem.

Az esettanulmányok közül módszertani szempontból kitüntetett jelentőségű záró tanulmány, a *Kényes*

és kinos „eredetiségi” kérdés három XIX. századi plágiumvitát vizsgál. A téma különösen alkalmasnak látszik a módszertani eszköztár demonstrációjára, és a fent felsorolt kategóriák itt valóban szerepet kapnak a filozófiatörténeti elemzésben. Percz László kutatásaira építve Mészáros bemutatja, hogy bár a plágiumvád tartalmilag jogos, Pauer István „védekezése szubjektív szempontból őszinte volt” (183. old.), amit mindenekelőtt a filozófia szerepére és originalitásigényére vonatkozó, a korban „egymás mellett létező két tudományfelfogás” (185. old.) különbözősége magyaráz.⁵ Ez fontos eredmény, hiszen bepillantást enged a történés „aktorperspektívájába” (a cselekvő önértelmezésébe), és így lehetővé teszi, hogy Pauernak a „szenvedélyes megtámadásra” válaszoló felháborodott levelét⁶ ne kényszerítsük a hazugság vagy a félrebeszélés Prokrusztesz-ágyába. Azt, hogy Mészáros ezt a fontos és jól bemutatott megállapítást nem képes *módszertanilag tudatosítani*, éppen az általa preferált posztkritikai módszertannak az írói szubjektummal kapcsolatos negatív feltevései akadályozzák meg. Filozófiatörténet-írása itt talán

hatékonyabb módszertani artikulációt nyert volna az aktorperspektívát legitim – persze nem kizárólagos – vizsgálati területnek tekintő történelemelméletektől.

A könyv metodológiai olvasata szempontjából termékenyebb a második plágiumeset – amint erre Mészáros maga is felfigyelni látszik (21., 186. old.) –, mert itt nem triviális értelmezést kínál a javasolt eszköztár. A „Zimmermann-ügy” az egyetemes filozófiatörténet szempontjából is ígéretes példának tűnik, hiszen a prágai születésű Robert Zimmermann (1824–1898) 1861-től a Bécsi Egyetem filozófiaprofesszora volt – ráadásul 1880 és 1895 között egyedülként.⁷ Mészáros a „Dr. Zimmermann Róbert után írta Dr. Riedl Szende” szerzőségű megjelölésű, XIX. századi magyarországi középiskolai filozófia-tankönyvek⁸ nyomán jut el Zimmermann plágiumügyéhez, hiszen Zimmermann német nyelvű filozófiai tankönyvének első kiadását már kortársai is plágiummal vádolták: „mindent átvett Bolzano *Tudománytanából*, amit ott talált”, írta a minisztérium számára megfogalmazott szakvélemény,⁹ amelynek súlyát nem szabad alábecsülnünk, hiszen a restaurációs Habsburg-kultúrpolitika Bernard Bolzano (1781–1848) prágai filozófus és matematikus munkáit szabályosan betiltotta, és követőit üldözte.¹⁰ Vajon, kérdezi ebben a helyzetben Mé-

6 ■ Pauer Imre: Levél a szerkesztőhöz. *Magyar Philosophiai Szemle*, 1/6, 478–479. old. – ebből a perspektívából egyébként hasonlóan érthetővé válik Böhm Károly ugyanott közölt, szintén ad hominem viszontválasz-levele is.

7 ■ A bécsi egyetem filozófiai fakultásának történetéről lásd Alfred Rheticus Wieser úttörő jelentőségű disszertációját: *Die Geschichte des Faches Philosophie an der Universität Wien. 1848–1938*. Universität Wien, Wien, 1950.

8 ■ Lásd pl. *Logika vagy gondolkodástan*. Lampel Róbert, Pest, 1864. Megjegyzendő, hogy a kötet végén található kiadói prospektus a könyvet mint „Zimmermann–Riedl logikát” tünteti fel, ami nem azt erősíti, hogy a kortársak a művet kizárólag Riedl Szendének tulajdonították volna.

9 ■ *Ein bisher unveröffentlichtes Gutachten über Robert Zimmermanns Philosophische Propädeutik von Johann Heinrich Loewe*. In: Edgar Morscher (Hg.): *Eduard Winter. Ausgewählte Schriften aus dem Nachlaß*. Academia, Sankt Augustin, 1993. 76. old.

10 ■ Bolzano filozófiájáról, illetve Zimmermann esetleges közvetítői hatásáról egyetemes filozófiatörténeti kontextusban lásd: Varga Péter András: *A fenomenológia keletkezése*. L'Harmattan, Bp., 2013. és uő: Was hat Husserl in Wien außerhalb von Brentanos Philosophie gelernt? Über die Einflüsse auf den frühen Husserl jenseits von Brentano und Bolzano. *Husserl Studies*, 31 (2015), 2. szám, 95–121. old.

száros, „Riedl Szende Zimmermann-nak melyik dolgozatát fordította magyarra”, vajon „plágiumügybe keveredett-e, vagy pedig a plagizálástól mentes szöveggel dolgozott?” (187. old.) Erre az izgalmas kérdésre Mészáros Riedl Szende (az irodalomtörténész Riedl Frigyes édesapja) életútjának, különösen prágai korszakának gondos bemutatása után azt válaszolja, hogy Riedl Szende „felmenthető a plágium-átültetés vádjára alól” (194. old.), mivel kompilációfordításához a Zimmermann-tankönyv második kiadását vette alapul. Zimmermann-t illetően viszont a proponált posztkritikai fogalmiságot használja konklúziójában: Zimmermann „közvetítette Bolzano logikáját, és belevitte azt a filozófiai propedeutikába. Végrehajtva ezzel azt a szubverzív viszonyulást, amely a rendszerellenes eszmét helyezi el a rendszernek abban az elemében, amely pedig arra hivatott [...], hogy ezt a rendszert szolgálja ki a reprodukcióját elvégezni hivatott egyének kiképzése révén.” (193. old.) Ebben az esetben a szubverzív kategóriája valóban *érdemi magyarázó szerepet kap*, hiszen Mészáros *okszági funkciót* tulajdonít Zimmermann munkájának a Twardowski-féle lengyel logikai iskola keletkezését és egyáltalán a Habsburg Birodalom német nyelvterületét illetően: „Ezért állt elő az a paradox helyzet – és ez a Zimmermann-féle plágium sajátos tanulsága –, hogy Ausztriában „a gimnáziumokban a diákok Bolzano logikáját sajátították el”, ami Mészáros szerint megmagyarázhatja az osztrák filozófia későbbi affinitását a formális természettudományokhoz. „Vagyis: a plágium – ha az egy szubverzív eljárás része – pozitív szerepet játszhat egy adott filozófiai és logikai irányzat helyzethez juttatásában és potenciális funkcionak megvalósításában.” (196. old.)

A »szubverzív« posztmodern historiográfiai kategóriájának filozófiatörténet-írási terhelhetőségét vizsgáló kérdéses egy rövid próbát tennünk. *Milyen esélye van egy másféle, nem posztmodern módszertannak a „Zimmermann-ügy” elemzésében?* Mészáros elemzésének a Zimmermann–Bolzano-viszonyra vonatkozó szakirodalmi bázisát kizárólag Eduard Winter művei jelentik, Nyíri Kristóf egy korai munkájával kiegészítve.¹¹ Winter (1896–1982) maga is részese volt a Bolzano tanítványi köréből kinövő Brentano-iskola kései fázisának. Pappá szentelték, akárcsak Bolzanót és Franz Brentanót, de hozzájuk hasonlóan ő is összeütközésbe került az egyházzal. A második világháborút megelőzően Prágában futott be ígéretes akadémiai karriert, ahol az ortodox Brentano-tanítványokkal, így Oskar Krausszal is kapcsolatban állt. Hányattatásokkal teli évek után végül az NDK-ban folytatta tudományos pályáját. Írásai nemcsak a laza forráskezelés és a kötelező vörös farkokon is túlmenő ideológiai keret miatt problematikusak, hanem azért is, mert láthatóan nem érdekmentes résztvevője volt a Bolzano-kutatás alakításának.

Az elsődleges és az egész posztmodern historiográfiai applikációt érintő pont annak tisztázása, hogy a „plágium” minősítés megfelelő-e Zimmer-

mann logikatankönyve első kiadásának jellemzésére. Winter használta a „plágium” kifejezést, ám a Zimmermann-könyv részleges kritikai kiadásához írt bevezetőjében azt állította, hogy „[a] plágium nem is a teljesen megfelelő szó”.¹² Valóban találhatóunk a *plágiumnál finomabb filozófiatörténeti kategóriát* Zimmermann művének jellemzésére. A Bolzano-kör belső, gyakran kódneveket használó levélváltásában könnyű szöveghelyeket lelteni, ahol a mester tanai konspiratív terjesztésére buzdít,¹³ és az is világos, hogy Bolzano lelkesen, talán túlságosan is lelkesen tekintett a fiatal Robert Zimmermannra, akinek apját, Johann August Zimmermann-t (1793–1869) hosszasan, de kevés sikerrel próbálta bevonni belső tanítványi körébe, majd pedig ezt a reményét vitte át a tehetséges gyermekekre: „Zimmermann elsőszülött fia, aki már a filozófiai tanulmányok második évében jár és arra gondol, hogy egyszer ezzel a tantárggyal foglalkozzék, egyre inkább felmutat ritka adottságokat nemcsak a költészethez, hanem a filozófiához is, már fogalmaim nagy részével is megismerkedett, és ég a vágytól, hogy mindet megismerje; a legfőbb kívánsága mind az apának, mind a reményteljes fiatal férfinak az lenne, hogy egyszer ezen fogalmak elterjesztéséhez igazán sokkal hozzájárulhasson. Tényleg nagy bizalmat helyezek belé, mióta közelebbről megismertem” – tudósította Bolzano egy kódneveket használó levélben bizalmasát a Bolzano-kör *wishful thinkingjének* aktuális helyzetéről 1842-ben.¹⁴ Zimmermann junior lehetséges közvetítői szerepének konceptualizálásakor nem is a cenzúra mozzanataira érdemes figyelniük – elvégre a Habsburg Birodalom határain kívül Bolzano megjelenhetett –, hanem inkább azokra a speciális *műfaji feltételekre*, amelyeket a tanítványi gondolatterjesztés feladata jelöl ki abban az esetben, ha részben politikai, részben egyszerű alkotói okokból *nem áll rendelkezésre homogén tanrendszer a mestertől*. Néhány évtizeddel később ez a helyzet ismétlődött meg Franz Brentano (1838–1917) kapcsán, akit 1880-ban megfosztottak

11 ■ Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1980. 11. és 17. old. A nyomda örököje Mészáros Nyíri-hivatkozásait téves oldalszámmal adta vissza.

12 ■ Eduard Winter (Hg.): *Robert Zimmermanns Philosophische Propädeutik und die Vorlagen aus der Wissenschaftslehre Bernard Bolzanos. Eine Dokumentation zur Geschichte des Denkens und der Erziehung in der Donaumonarchie*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, Band 299., Abhandlung 5) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. 22. old.

13 ■ Lásd Bernard Bolzano: *Briefe an František Příhonský 1846–1848*. Hrsg. von Jan Berg. *Bernard Bolzano Gesamtausgabe*, III 3/3. Frommann Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt, 2005. 3. köt., 707. old.

14 ■ Uo. 2. köt., 521. old.

15 ■ *Die Philosophie Franz Brentanos. Eine Einführung in seine Lehre*. Hrsg. von Franziska Mayer-Hillebrand. A. Francke, Bern, 1951.

16 ■ Lásd: Thomas Binder: *Franz Brentanos philosophischer Nachlass. Eine historische Annäherung an einen schwierigen*

ugyan katedrójától, majd 1895-ben távozni is kényszerült Bécsből, de valójában a perfekcionizmusa akadályozta meg abban, hogy a tanítása homogén rendszerét, illetve az azt megjelenítő kontinuos szövegeket hagyjon tanítványaira (hagyatékának máig nincs kritikai kiadása). A Zimmermannéval analóg feladatra ekkor az ortodox tanítvány, Alfred Kastil vállalkozott.¹⁵ Azt, hogy itt egy önálló műfaj körvonalai sejlének fel, mi sem mutatja jobban, mint azok a félreértések, amelyek miatt a Brentano családnak nem sikerült Kastil munkájának általuk készített angol fordítását megjelentetni az Amerikai Egyesült Államokban. Egyetlen tudományos kiadó sem fogadta el a szakirodalmi hivatkozásokat nélkülöző kéziratot.¹⁶ Kastil művét tudományos publikációnak tekinteni éppúgy kategóriahiba, mint Zimmermannét plágiumnak.

Eduard Winter talán legnagyobb filozófiai tévedése, hogy sohasem mérlegelte azt a kézenfekvő lehetőséget, hogy Zimmermann egyszerűen megváltoztatta filozófiai nézeteit. Mivel Zimmermann herbartianusként kezdte, majd pedig művészetfilozófiával foglalkozott, Winter arra kényszerült, hogy a Bolzanóval kapcsolatos hallgatást konspiratív okoknak tulajdonítsa, s még 1979-ben is a „titkos bolzanóista Zimmermannról” beszélt.¹⁷ E gyönyörűen cáfolatrezisztens hipotézis hatástörténetileg teljesen irreleváns. Valójában Zimmermann logikatankönyve második kiadását az első-

höz képest „új könyvnek” nevezte (a harmadik kiadás előszavában),¹⁸ de már a második kiadás előszavában leszögezte, hogy a változás a filozófiailag leginkább releváns részeket érinti, és átmenetet alkot Bolzano *Tudománytanától* Herbart és Strümpell filozófiájához.¹⁹ Nem azért, mert „megváltoztatta volna nézeteit, azokon szerencsére lényegileg nem kellett változtatnia”.²⁰

Itt ismét érdemes elválasztani egymástól egyfelől az aktorperspektívát, másfelől a bolzanói objektivizmus és a herbarti gondolatrendszer között ténylegesen fennálló szignifikáns különbséget. Tegyük még hozzá, hogy Zimmermann tankönyvének második és azt követő kiadása terjedt csak el (éppen ezért kényszerült Winter téziseinek illusztrálásához az elérhetetlen első kiadás szövegének részleges kritikai kiadására). Mindennek fényében nem érthető, hogy a modern szakirodalom miért tartja a Zimmermann által közvetített Bolzano-hatás tézisének legendának.²¹

A fentiekben próbaképp elvégzett rövid elemzés tehát nemcsak a *szubverzión* posztkritikai kategóriájának magyarázószerepét korlátozta,

hanem egy pontosabbnak tűnő filozófiatörténeti magyarázat lehetőségét is felvillantotta – pusztán azt a nem posztmodern filozófiatörténet-írási módszertant működtetve, melyet nagyjából Mészáros is *de facto* használt példaszzerű esettanulmányaiban.

★

A „filozófiatörténet” kifejezés talán az egyik leglátványosabb példa a birtokos eset többértelműségére. Ha *genitivus obiectivus*, akkor a filozófiatörténet-írás a történetírás egyik válfaja, ha *genitivus subiectivus*, akkor a filozófia a történetiség alanya, maga válik történetivé. Ez utóbbi genuin filozófiai értelmére már Kant utalt *A filozófia filozofáló történetéről* című, évtizedekkel a német idealizmus után posztumusz kiadott töredékében, amelyben megkülönböztette a filozófiatörténet két értelmét: „A filozófia történeti képzete azt beszéli el, hogyan és milyen rendben filozofáltak eddig. A filozofálás azonban az emberi ész fokozatos fejlődése, és az nem haladhat az empirikus úton...” Ezért van szüksége Kantnak a filozófiatörténetnek a pusztán történetinél mélyebb fogalmára: „A filozófia filozófiai története maga nem történeti vagy empirikus, hanem racionális, azaz a priori lehetséges. Hiszen még ha az ész faktumait rögzíti is, azokat nem a történeti elbe-

Robert Zimmermann

Fall. In: Ion Tănăsescu (ed.): *Franz Brentano's Metaphysics and Psychology*. Zeta Books, Bucharest, 2012. 470. old., 36. l.

17 ■ Winter: *Ausgewählte Schriften aus dem Nachlaß*, 34. old. 18 ■ Robert Zimmermann: *Philosophische Propädeutik. Prolegomena – Logik – Empirische Psychologie. Zur Einleitung in die Philosophie*. 3. kiad. Wilhelm Braumüller, Wien, 1867. iii. old.

19 ■ Zimmermann: *Philosophische Propädeutik*, Zweite, umgearbeitete und sehr vermehrte Auflage. Wilhelm Braumüller, Wien, 1860, vii. Ludwig Strümpell Herbart utolsó közvetlen tanítványa volt, aki később versenyben állt Brentanóval a bécsi katedráért.

20 ■ Uo., vii–viii; kiemelések az eredetiben.

21 ■ Edgar Morscher: Robert Zimmermann – der Vermittler von Bolzanos Gedankengut? Zerstörung einer Legende. In: Heinrich Ganthaler – Otto Neumaier (Hg.): *Bolzano und die österreichische Geistesgeschichte*. (Beiträge zur Bolzano-Forschung, 6) Academia, Sankt Augustin, 1997. 145–236. old.; vö. Wolfgang Künne: „Die Ernte wird erscheinen...” Die Geschichte der Bolzano-Rezeption (1849–1939). In: Ganthaler–Neumaier (Hg.): *Bolzano und die österreichische Geistesgeschichte*, 9–82. old.

szélésből, hanem filozófiai archeológiaként az emberi ész természetéből meríti.”²²

E kettő mindaddig könnyen összebékíthető volt a reflektálatlan eklekticizmus (doxográfiák, florilégiumok, kompendiumok etc.) és aggálytalan prezentizmus formájában, amíg a filozófiatörténet teleologikus szemlélete egyértelműnek látszott. Ám legkésőbb a filozófiatörténet-írás XIX. századi válsága és a tudományok – köztük a történettudomány – poszthegeiánus emancipációja óta²³ a filozófiatörténet-írás rögzös úton halad. Hogy a filozófiatörténészre leselkedő veszélyek közül csak a két legnyilvánvalóbbat említsük: az anakronizmust, amely megsérti az eszmetörténet-írás skinneri kritériumát, amikor olyasmit tulajdonít egy történeti szerzőnek, amit „az sohasem fogadott volna el gondolata vagy cselekedete leírásaként”,²⁴ valamint a relevanciaigényt feladó antikvárius historiográfiát, amely – Rorty szavaival – beéri azzal, hogy „a valótlanságokat azáltal tüntesse fel kevésbé ostobának, hogy megírásuk tudatlanságban élő korának kontextusába helyezi őket”.²⁵

Aligha van királyi út a vizsgálati tárgy saját logikája, a relevanciakritériumot biztosító saját filozófiai elköteleződés és az általános történetírói módszer filozófiai háttélmélete között; ami persze nem jelenti azt, hogy a filozófiatörténet-írói praxist ne segítené saját

előfeltevéseinek és korlátainak tudatosítása. Ebből a szempontból a sürgetett posztmodern „módszertani váltással” szemben egy általános ellenvetés is tehető túlzott elméletterheltsége okán: Éppen a hosszú XIX. század végét mint a jelentős kortárs filozófiai irányzatok (például az analitikus filozófia vagy a klaszszikus fenomenológia) forrásvidékét vizsgálva tűnhet kívánatosnak, hogy a filozófiatörténet-írás fenti három elméleti komponensét egymáshoz közelítve olyan történetírási elméletet preferáljunk, amelynek filozófiai háttérelméletét nem éppen ezen kortárs irányzatokkal szemben artikulálták.

Mészáros András talán ahhoz a tehetséges fotóművészhez hasonlíthatjuk, aki bármilyen géppel képes műalkotásokat létrehozni, sőt kifejezetten lelkes, ha egy nehézkes, korlátozott teljesítményre szabott eszközt – például egy monokróm fényképezőgépet – ajánlanak neki. Lelkesedése jogos, sőt abban is egyetérthetnénk vele, hogy bizonyos nézőpontok csak ennek használatával láttathatók (még akkor is, ha a metodológus Mészáros és az eszközt használó Mészáros között ismételtelen aktuális és potenciális diszkrepanciát diagnosztizálunk). Kiemelkedő alkotásai azonban nem szolgáltathatnak indokot arra, hogy ne mérlegeljük az egyes filozófiatörténet-írói eszközök általános teljesítőképeségét.* □

22 ■ *Kant's handschriftlicher Nachlaß. Bd. VII.* Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1942. 340–341. old. Kant töredékének az életművön belüli helyéről és korabeli kontextusáról: Lutz Geldsetzer: *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert. Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichtsschreibung und -betrachtung.* (Studien zur Wissenschaftstheorie 3) Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1968. 19–20. old.; Gerd Irritz: *Kant-Handbuch. Leben und Werk.* Metzler, Stuttgart, 2010. 485–486. old.

23 ■ Ehhez lásd: Geldsetzer: *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert*; Gerald Hartung: *Philosophical Historiography in the 19th century: A Provisional Typology.* In: Gerald Hartung – Valentin Pluder (eds.): *From Hegel to Windelband. Historiography of Philosophy in the 19th century.* Walter de Gruyter, Berlin, 2015. 9–24. old. Lucien Braun magyar fordításban is megjelent nagy sikerű könyve (*A filozófiatörténet története* [ford. Steiger Kornél]. Holnap, Bp., 2001.) sajnos éppen ott fejeződik be, ahol ez a történet filozófiai szempontból kezd izgalmassá válni.

24 ■ Quentin Skinner: *Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory*, 8 (1969), 1. szám, 28. old.

25 ■ Richard Rorty: *The historiography of philosophy: four genres.* In: Richard Rorty – Jerome B. Schneewind – Quentin Skinner (eds.): *Philosophy in history. Essays on the historiography of philosophy.* Cambridge University Press, Cambridge, 1984. 49. old.

* Jelen írás elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja („A filozófiatörténet filozófiája a kontinentális filozófiai tradícióban”) támogatta.

ELTŰNŐ SZUBJEKTIVITÁS

MÁRTON MIKLÓS – TÓZSÉR JÁNOS

Ambrus Gergely: Tudományos elmefilozófia

L'Harmattan Kiadó,

Budapest, 2015. 319 old., 3490 Ft

Ambrus Gergely tudományos filozófián azt a megközelítést érti, „amely a filozófiát a természettudományokkal, matematikával és a logikával szövetséges diszciplínának tekinti” (11. old., 1 láb.) és amelynek célja „a tudományos tudás kiegészítése vagy megalapozása filozófiai (ismeretelméleti, logikai, metafizikai) eszközökkel” (37. old.). Könyvének fő állítása: „»[a]z elme tudományos filozófiái«, a parallelizmustól a logikai behaviorizmuson át a materializmusig és a funkcionálisizmusig [...] olyan elméleti keretben értelmezték a mentális jelenségeket, amely eltorzítja valódi természetüket” (291. old.). E sikertelenség legfőbb okát a természettudományos módszer kritikátlan átvételében látja; abban, hogy a fenti elméletek a mentális jelenségeket „a természeti (elsősorban fizikai) entitásokat leíró fogalmak analogonjaival értelmezték” (uo.).

Noha Ambrus az elme *valamennyi* tudományos filozófiai elméletével vitatkozik, fő céltáblája az 1960-as években létrejött és – álláspontja szerint – a *mai napig* meghatározó tudományos-naturalista elmefilozófia, azon belül is az „elme természetére vonatkozó átfogó [naturalista] metafizikai elmélet” (17. old.). Könyvében e megközelítés kritikája a leghangsúlyosabb. Ahogy fogalmaz: „nemcsak arról van szó, hogy a tudományos-naturalista kép elfogadhatatlan mint antropológia, mert nem illeszkedik az emberi szellem humanisztikus megközelítéseibe, hanem arról, hogy ez a kép egyszerűen hibás.” (11. old.) Sőt olyan hibák nyilvánulnak meg benne, amelyekre már az előző századforduló idején rámutattak az elme, a pszichikai jelenségek korabeli tudományos filozófiai értelmezéseinek bírálói” (uo.).

Ambrus könyve a következőképpen épül fel. Tizenkét fejezetből áll, az első és utolsó a *kortárs* tudományos naturalista megközelítést mutatja be és amellett érvel, hogy az alapvetően elhibázott. A közbülső fejezetek történetiek. A tárgyalás a XIX. század második felétől a XX. század elejéig uralkodó pszichofizikai parallelizmus exponálásával és bírálatával indul, melyet Moritz Schlick, Bertrand Russell és Rudolf Carnap elmével kapcsolatos álláspontjának elemzése, majd pedig a logikai behaviorizmus, az oksági elmélet

és az ún. interpretacionizmus bemutatása és kritikája követ.

Hogyan kapcsolódik egymáshoz az elméleti és a történeti rész? Ambrus szerint a kortárs tudományos naturalista világkép többek között azért elhibázott, mert „félreérti saját státuszát, részben azért, mert – az analitikus filozófiában nem szokatlanul – *nem ismeri saját történetét, elfelejtette eredeti motivációját*” (17. old., kiemelés tőlünk). Majd így folytatja: „[a] könyv alapvető célja nem az, hogy ezt a tézist [hogy a tudományos naturalizmus elhibázott] minél alaposabb érveléssel alátámasszam, hanem hogy bemutassam azt a történetet, amelynek során ez az – önmagában meglehetősen implauzibilis – elmekép sokak számára megkérdőjelezhetetlen kiindulóponttá vált” (uo.). A történeti fejtegetések tehát *terapeutikus* funkciót töltenek be: azt hivatottak megmutatni, hogyan alakult ki és „miért lehetett olyan szivós az elme tudományos filozófiai, illetve mai tudományos-naturalista megközelítése, nyilvánvaló implauzibilitása ellenére is” (291. old.).

A könyvvel kapcsolatban ambivalens állásponton vagyunk. Ami a történeti részeket illeti: a tárgyalt elméletek bemutatása precíz, szabatos és szövegszerűen kiválóan alátámasztott. Ugyancsak e fejezetek erénye, hogy számos olyan szerző felfogásáról olvashatunk, akiről az átlagos mai elmefilozófus csak hírből hallott, ráadásul Ambrusnak sikerül megmutatnia, hogy e rég elfeledett szerzőknek olykor valóban van a kortárs elmefilozófiai diskurzus számára releváns mondanivalója. Tudomásunk szerint ilyen alapossággal még senki sem tárta fel a tudományos naturalista elmefelfogás kialakulásának történetét. A történetnek csak egyetlen pontjával vagyunk elégedetlenek – az 1960-as évek utáni korszak jellemzésével. Úgy gondoljuk, hogy bemutatása tendenciózus, mi több, túlzottan leegyszerűsítő. Ambrus úgy állítja be, mintha az 1960-as évektől fogva az elmefilozófiai klímát szinte kizárólag a tudományos naturalista szemlélet határozná meg. Holott a kép árnyaltabb és összetettebb.

Ami a kevésbé hangsúlyos elméleti részeket illeti: szemben az 1960 előtti elméletek kritikájával, amely – bár itt-ott tankönyv ízű – mindig pontos és megbízható, a tudományos naturalista felfogás bírálatára sok tekintetben nem meggyőző. A kortárs elméletekre vonatkozó kritikai megjegyzések – még annak figyelembevételével is, hogy Ambrus bevallottan nem ezt tekinti fő feladatának – olykor elnagyoltak, máskor

pedig azt sugallják, hogy egy-egy kortárs elmefilozófiai vita valamely – Ambrushoz közelálló – álláspontja melletti sztenderd érvek végérvényesen eldöntik a vitát (lásd például a zombik lehetőségének [18–19. old.], vagy az úgynevezett nem-reduktív fizikalizmus és a mentális okozás összeegyeztethetőségének problémáját [284–290. old.]).

Továbbá (bár ez csak félig kritika): annak ellenére, hogy a könyv célja vállaltan negatív (tudniillik: a tudományos naturalizmus bírálata), még csak körvonalakban sem derül ki, van-e, s mi az alternatívája. Ambrus még azt sem teszi egyértelművé, hogy szkeptikus állásponton van-e, és úgy gondolja, hogy kognitív korlátaink folytán esélyünk sincs egy minden tekintetben plauzibilis (esetleg antinaturalista) elmefilozófia megalkotására, vagy vannak ugyan elképzelései arról, hogyan festene a jó elmefilozófia, de ezeket más helyütt szándékozik kifejteni.¹

Az alábbiakban elsősorban Ambrus tudományos-naturalizmus-bírálatára koncentrálunk, a történeti részeket épp csak érintjük. Először azt mutatjuk be, hogyan jellemzi és bírálja Ambrus a tudományos-naturalista megközelítést, másodsor a fenntartásainkat adjuk elő a koncepciójával szemben.

1.

Ambrus szerint a tudományos-naturalista elmefelfogás legfőbb hiányossága, hogy a mentális állapotokat és eseményeket objektív, egyes szám *harmadik* személyű nézőpontból tárgyalható jelenségeknek fogja föl, meghamisítva ezzel valódi természetüket. Ahogy írja: e megközelítés alapvető hibája, hogy „nem vesz tudomást arról, vagy nem veszi eléggé komolyan, hogy a mentális állapotok általános meghatározó jegye első személyű hozzáférhetőségük, azaz hogy nem lehetségesek szubjektív nézőpont nélküli elmék” (27. old).

Úgy látja továbbá: e naturalizáló-objektívizáló megközelítés „az 1960-as évektől az 1990-es évekig szinte egyeduralkodó volt, és mindmáig meghatározó szerepet tölt be az analitikus filozófiában” (11. old., lásd még: 33–34. old.). Vagyis azt állítja: az utóbbi nagyjából fél évszázad elmefilozófiája alapvetően hibás kiindulópontot tett magáévá, amikor dogmatikusan elfogadta e naturalizáló-objektívizáló megközelítést. Több helyen is kifejtett tézise szerint (például: 271–275. old.) bár a szubjektív aspektus elhanyagolása a tudományos elmefilozófiai hagyományban történeti örökség, mégis igazán csak a kortárs naturalizmusnak róható föl. A korábbi megközelítések hívei ugyanis nem tagadták a mentális jelenségek lényegi szubjektivitását, csak úgy vélték, hogy tudományos elemzésük, illetve a tudományos pszichológia nyelvének kidolgozása mint filozófiai cél szempontjából elegendő a korreláló fizikai jelenségek objektíven megragadható tulajdonságaival foglalkozni. Ambrus szerint a kortárs elmefilozófia „ösbúne” a hatvanas-hetvenes években lezajlott metafizikai fordulat volt; a szubjektív minőségek ignorálása inentől fogva je-

lentette azok létezésének szó szoros értelemben vett tagadását, vagy lényegtelennek nyilvánítását.

Lássuk, miben látja Ambrus a szubjektivitás elhanyagolását és ezt miért tartja elhibáztattnak!

Először is, a kortárs tudományos-naturalizmus a mentális jelenségeket (fájdalmakat, félelmeket, gondolatokat, érzéki tapasztalatokat, szorongásokat stb.) reflektálatlanul *természeti* entitásokként kezeli. E föltevés húzódik meg azon gyakorlat mögött, hogy a kortárs elmefilozófusok az elme jelenségeinek vizsgálatakor kritikátlanul átveszik a természettudományok módszereit. Ahogy Ambrus fogalmaz: „[a] tudományos hozzáállás átfogó jellegzetessége, hogy olyanfajta fogalmakkal és elvek segítségével írja le a pszichikai jelenségeket, amelyeket a természettudományok sikerrel alkalmaznak a fizikai-természeti jelenségek leírásában, azonban nem feltétlenül megfelelőek a pszichikai jelenségek megragadásához.” (31. old.) A szubjektivitás ignorálását tehát csak „a mentális állapotok tudományos és redukcionista értelmezésének a szándéka indokolhatja” (281. old.). Ambrus e „természeti” megközelítések közé sorolja még David Chalmers naturalista dualizmusát is² azon az alapon, hogy ott is jelen van a fenomenális tulajdonságok fizikaiaktól való függésének a tézise (13. old.). A „természeti” megközelítéseknek tehát Ambrus szerint az a legfőbb jellemzője és egyben hibája, hogy a mentális jelenségeket mind létezésükben, mind természetükben agyi/idegrendszeri állapotoktól függőnek tartják. E viszony erőssége mértékében többféle is lehet, de ezek a különbségek csupán a különböző naturalizáló megközelítések belső vitái szempontjából lényegesek.³

Másodsor, a kortárs tudományos-naturalizmus szerint (hadd tegyük hozzá: teljes összhangban a józan ész álláspontjával) a mentális események *okszági viszonyban állnak* fizikai eseményekkel és más mentális eseményekkel. Ha például valaki kalapáccsal az ujjára üt, akkor ez így értelmezendő: egy fizikai esemény (a kalapács mozgása) okoz egy mentális eseményt (az illető fájdalmát); ha pedig valaki félelmében elfut a felé rohanó kutya elől, akkor így: egy mentális esemény (az illető félelme) okoz egy fizikai eseményt (az illető elfutását). Mentális állapotaink azonban nemcsak a fizikai környezettel, hanem egymással is okszági

1 ■ Mindezt csak azért hozzuk fel, mert Ambrus néhány éve még nem idegenkedett ennyire az elme naturalista megközelítéseitől (lásd: Ambrus Gergely: *A tudat metafizikája. Analitikus filozófiai elméletek*. Gondolat, Bp., 2007.).

2 ■ Lásd: David Chalmers: *The Conscious Mind*. Oxford University Press, Oxford, 1996. 123–140. old.

3 ■ A mentális állapotok neurofiziológiai állapotoktól való függésének koncepcióiról lásd Tózsér János: *Metafizika*. Akadémiai, Bp., 2009. 221–224. old.

4 ■ David M. Armstrong: *The Causal Theory of Mind*. In: David M. Rosenthal (ed.): *The Nature of Mind*. Oxford University Press, Oxford, 1991. 183. old. (kiemelések tőlünk). A fordítást Ambrus Gergelytől vettük át (232. old.)

5 ■ David Lewis: *An Argument for Identity Theory*. *The Journal of Philosophy*, 33 (1966), 17–19. old. (kiemelések tőlünk). Saját fordításunk.

viszonyban állhatnak: valakinek a fájdalom okozhatja például azt, hogy az illető fel akarja keresni az orvosát. A valóságban persze mindezek az oksági folyamatok sokszorosan bonyolultabbak, számtalan közbülső láncszemet tartalmaznak.

De ennél többről van szó. Az elme kortárs tudományos naturalista elméletének hívei nem pusztán azt állítják, hogy oksági viszony van a mentális és a fizikai szféra között (ezt például Descartes is állította, holott ő szubsztanciadualista volt), hanem azt is, hogy mentális állapotainkat oksági tulajdonságaik *identifikálják*. Vagyis elköteleződnek az elme oksági elméletének valamelyik változata mellett. Íme, egy Ambrus által idézett passzus David Armstrongtól:

A javasolt elemzést a mentális fogalmak oksági elemzésének nevezhetjük. E nézet szerint a mentális állapot fogalma *lényegileg tartalmazza, és ki is merül abban*, hogy olyan állapotról van szó, amely alkalmas arra, hogy bizonyos fajta hatások oka, illetve hogy bizonyos fajta okok hatása legyen.⁴

Vagy egy másik ismert megfogalmazás David Lewistől:

[...] bármilyen típusú tapasztalatnak mint olyan-
nak a meghatározó karaktere *nem más, mint az oksági szerepe*, vagyis a legtipikusabb okainak és hatásainak az együttese. [...] [E]gy tapasztalatot mint olyat végeredményében az *okszági szerepe határoz meg*. Egy tapasztalatot meghatározó oksági szerep kifejezhető feltételek egy olyan véges halmazával, melynek elemei azt fejtik ki, hogy különféle esetekben mik a tapasztalat jellegzetes okai és hatásai.⁵

Az oksági elmélet szerint tehát például a fájdalmat mint mentális állapotot teljes egészében azok az oksági viszonyok határozzák meg, amelyekben szerepel. Egyrészt a fájdalom tipikus okai (sérülések, betegségek stb.), másrészt a tipikus következményei. Ez utóbbiak között szerepelnek a fájdalommal rendelkező személynek a külső szemlélő számára is megfigyelhető viselkedésformái (arckifejezése; jajveszékélése; az a tevékenysége, hogy felkeresi az orvosát stb.), illetve a külső szemlélő számára közvetlenül nem hozzáférhető, a fájdalom által okozott egyéb mentális állapotai (vágya, hogy múltjon el a fájdalom; félelme, hogy nem múlik el stb.). Az elme oksági elméletének hívei szerint ezzel *mindent* elmondtunk a fájdalomról, amit csak el lehet mondani.

Az elme oksági elmélete azonban Ambrus szerint bizonyosan tarthatatlan. Ha ugyanis azt állítjuk, hogy a mentális állapotaink *kimerülnek* oksági szerepükben, akkor ezzel – lévén az oksági szerepek objektíve hozzáférhető tulajdonságok – azt is állítjuk, hogy a mentális állapotainkról egyes szám, *harmadik személyű perspektívából* kielégítő módon számot adhatunk, és a mentális állapotok lényegi jellemzői közül nem hagyunk figyelmen kívül semmit. Ezzel szemben – fo-

galmaz Ambrus – ha „komolyan vesszük a mentális jelenségek első személyű nézőpontból adódó tulajdonságait, nagyon más képet kapunk. Első személyű nézőpontból a mentális állapotoknak *nem* az a meghatározó jegyük, legfeljebb csak az egyik, hogy milyen oksági képességeik vannak, milyen oksági szerepet töltenek be” (32. old.). Ennélfogva „az a nézet, hogy az érzeteknek nem lényegi vonásuk, hogy milyen fenomenális minőségekkel járnak, minden fogalmi bűvészkedés ellenére nem [...] meggyőző” (277. old.). A következőről van szó. Mentális állapotaink *lényegéhez* hozzátartozik fenomenális karakterük is (az tudniillik, hogy *milyen* azokat számunkra átélni), ezért a mentális állapotaink teljes lényegéhez csak egyes szám, első személyű nézőpontból férhetünk hozzá. Harmadik személyű nézőpontból, mint amilyet az oksági elmélet nyújt, nem adhatunk kielégítő leírást a mentális állapotainkról.

De még tovább mehetünk. Ambrus szerint nemcsak maga az oksági elmélet tarthatatlan, az a kortárs elmefilozófiára jellemző megközelítés is jó okkal kétségbe vonható, hogy elménk *ugyanabban* az értelemben áll oksági viszonyban a fizikai világgal, mint amilyen értelemben a fizikai világ jelenségei okozzák egymást. Ambrus több különböző ponton is kifejti e meggyőződését, egy helyen például ekképp fogalmaz:

[A] mentális állapotok oksági hatása, működése teljesen másképp jelenik meg első személyű nézőpontból, mint ahogy azt a tudományos hozzáállás értelmezi. Mint arra már a 19. századi tudományos pszichológiafilozófia, ezen belül a parallelizmus bírálói, például Dilthey és Husserl rámutattak, a mentális okozás a cselekvés mint aktivitás közvetlen tapasztalatával jár együtt, ugyanakkor nem involvál semmilyen regularitást, törvények alá vonhatóságot. Általánosabban: a pszichikai állapotok első személyű nézőpontból tekintve nem típusos, törvények alá vonható, atomisztikusan azonosítható, fizikai tér- és időpontokkal egyértelműen korreláló entitásokként jelennek meg. (31–32. old.)

Harmadszor, a kortárs tudományos naturalizmus megkérdőjelezetlenül és reflektálatlanul előfeltételezi az elme kétosztatúságát, az ún. szeparatizmust. Eszerint mentális állapotaink két különböző csoportba tartoznak. Bizonyos mentális állapotok intencionálisak. Ez azt jelenti, hogy irányulnak valamire, reprezentálják a szubjektum környezetét. Ha például valaki arra gondol, hogy Polgár Judit a valaha élt legnagyobb női sakkozónő, akkor e gondolata magára Polgár Juditra irányul, és Polgár Juditot reprezentálja valamilyen módon (tudniillik a valaha élt legnagyobb női sakkozónőként). Vannak azonban olyan mentális állapotok is, melyek nem irányulnak semmire és nem reprezentálnak semmit. Egyedül az jellemzi őket, hogy valamilyen átélni, tapasztalni őket. Ha például valaki szorong, akkor szorongása a számára *valamilyen*, de szorongása nem irányul semmire, sem-

mit nem reprezentál. Nem intencionális. Egyszóval: mentális állapotaink két, egymást kölcsönösen kizáró és együttesen kimerítő kategóriába tartoznak: „vagy fenomenálisak, azaz valamilyen élményszerű karakterrel rendelkeznek; vagy intencionálisak, tehát vonatkoznak, utalnak valami önmagukon kívüli dologra.” (13. old.)

Ambrus szerint a tudományos naturalizmus szeparatista előfeltevéséből abszurdítások következnek. Ez leginkább az úgynevezett zombihipotézis felidézésének a segítségével mutatható meg:

A tudományos naturalista elmekép [egyik] elfogadhatatlan következménye, hogy megengedi a zombik létezését, tehát olyan lényeket, akik fizikai szempontból tökéletes hasonmásai az embereknek, azonban [...] nincsenek fenomenális tapasztalataik [...]. A zombi fogalma véleményem szerint tarthatatlan, ezért a zombik lehetőségének megengedése a tudományos naturalista elmekép reductio ad absurdum. (19. old.)

Ambrus érve a következő:

A zombik lehetősége (a „zombi-hipotézis”) több okból is tarthatatlan. Egyfelől, véleményem szerint, a zombi fogalma inkonzisztens. E mellett többféle érvem is van. Egyrészt a zombik nem tudhatják, hogy ők zombik, különben sérülne a zombi-hipotézis azon feltevése, hogy a zombik és emberikreik viselkedése megkülönböztethetetlen. Ugyanakkor a zombi-elmélet nem tudja kielégítően magyarázni, hogyan lehetséges ez, tudniillik hogyan hiheti egy zombi, hogy vannak fenomenális állapotai. Másfelől úgy vélem, a zombi-hipotézis nem ragadja meg a zombik ún. kvázifenomenális hiteit, tehát amelyek megfelelnek az emberek ún. közvetlen fenomenális hiteinek, amelyek közvetlenül valamilyen fenomenális minőségre vagy tapasztalatra vonatkoznak. Ezekre pedig szükség van a zombik olyanfajta viselkedésének a magyarázatában, amelyek megfelelnek az emberek valamilyen fenomenális tapasztalatra vonatkozó hitei által okozott viselkedésnek. (19. old.)

A következőről van tehát szó. A zombihipotézis elfogadása előfeltételezi az elme kétosztatú képét. Csak akkor gondolhatók el ugyanis konzisztensen zombik, ha abból indulunk ki, hogy az intencionális és fenomenális tulajdonságok különböznek egymástól. A zombiknak ugyanis vannak vélekedéseik és gondolataik, csak épp – ahogy David Chalmers fogalmaz – náluk minden a „sötétben történik”;⁶ azaz a zombik rendelkeznek intencionális állapotokkal, csak fenomenális állapotokkal nem. Így tehát kizárólag a szeparatizmus elfogadása mellett tartható a zombihipotézis. Mivel pedig a zombi fogalma (bizonyos megfontolások miatt) inkonzisztens, ezért maga a szeparatizmus és a *fortiori* a tudományos naturalizmus is az.

Miért inkonzisztens a zombi fogalma? Mi, emberek meg vagyunk győződve például arról, hogy tudjuk, *milyen* egy érett sárgabarack ízét tapasztalni. Mivel a zombik ugyanolyan vélekedésekkel rendelkeznek, mint mi, ezért ők is meg vannak győződve ugyanerről, és ők is „tudni vélik”, milyen a sárgabarack íze. Nekik azonban valójában megízlelni a sárgabarackot *semmilyen* (hiszen nem rendelkeznek fenomenális tapasztalatokkal), így nem világos, hogyan jön létre és mire irányul ez a vélekedésük.⁷ Úgy tűnik – így szól Ambrus érve –, inkonzisztens egyszerre azt feltételezni, hogy a zombik nem rendelkeznek fenomenális tapasztalatokkal, és hogy minden intencionális állapotukban (például minden vélekedésükben) megegyeznek velünk.

Negyedszer, a kortárs naturalista elmefilozófiai elméletek nem tudják megoldani a mentális okozás problémáját. Ambrus szerint a tudományos naturalista felfogást a következő előfeltevések elfogadása határozza meg (278. old.).

1. Empirikusan jól igazolt tény, hogy mentális állapotaink korrelálnak bizonyos idegrendszeri állapotokkal.

2. Létezik mentális okozás: mentális állapotaink okozhatnak fizikai eseményeket.

3. A fizikai világ okságilag zárt: minden fizikai eseménynek (beleértve a cselekedeteket is) van önmagában elégséges fizikai oka.

4. Cselekedeteink nem túldetermináltak: a mentális állapotok által okozott fizikai eseményeknek önmagában elégséges fizikai okuk mellett *nincs* még önmagában elégséges mentális okuk is. Vagyis egy cselekedetet (mint fizikai eseményt) nem egy fizikai és egy attól függetlenül létező mentális állapot okoz olyan módon, hogy mind a fizikai, mind a mentális ok önmagában elégséges volna a kérdéses cselekedet (mint fizikai esemény) előidézéséhez.

6 ■ David Chalmers: Facing Up to the Problem of Consciousness. In: uó: *The Character of Consciousness*. Oxford University Press, Oxford, 1995/2010, 3–28.; itt: 8. old.

7 ■ A szakirodalomban e problémát a „fenomenális vélekedések (vagy ítéletek) paradoxonának” szokás nevezni. Lásd például: Sidney Shoemaker: Functionalism and Qualia. *Philosophical Studies*, 27 (1975), 291–315. old.; Chalmers: *The Conscious Mind*, 172–209. old.

8 ■ Ullmann Tamás egy helyütt például így fogalmaz: „Tömören összefoglalva a helyzetet: mivel az analitikus filozófia kezdeteinél a kiindulópont nem más volt, mint az a meggyőződés, hogy a fizikai természet tudományos leírása adja meg a valóság megismerésének végső kulcsát, valamint hogy nincs más, csak ami ennek a tárgya lehet, csak az objektív, fizikai létezés van, ezért egyáltalán nem meglepő, hogy amikor tekervényes utakon az analitikus filozófia számára is elkerülhetlenné válik a szembenézés a tudat problémáival (a kognitív tudományok fejlődésének kényszere alatt), akkor csak az *elutasítás* marad.” (Ullmann Tamás: Analitikus és kontinentális filozófia. *Magyar Filozófiai Szemle*, 50. [2006], 3–4. szám, 227–251. old.; itt: 236–237. old., kiemelés tőlünk) De a sommásságánál fogva még jellemzőbb a következő: „[az analitikus filozófia azért sikertelen], mert nem lehet a tudatosságot egy olyan módszerrel vizsgálni, amelynek alapító gesztusa pontosan a tudatosság kiiktatása volt.” (Szigeti Attila: A tudatosság: rejtély vagy képesség? Az analitikus filozófia és a kognitív tudomány találkozása a fenomenológiával. *Kellék*, 22 [2002], 81–122. old.; itt: 238. old., kiemelés az eredetiben.)

Mármost Ambrus szerint azért mond csődöt a naturalista elméletek mindegyike, mert „[a]z (1)–(4) feltevéseket együttesen [...] kizárólag a redukcionista materializmus elégtí ki, amely viszont egyéb okok miatt nem elfogadható” (279. old.; lásd még 18. old., 9. láb.).

A reduktív materializmus (vagy más néven: típusazonosság-elmélet) azt állítja: a mentális tulajdonságok (mentálisállapot-típusok) *azonosak* fizikai tulajdonságokkal, nevezetesen a központi idegrendszer állapotjaival. A minden pontatlanságával és félrevezetőségével együtt is agyoncsépeelt példával élve: a fájdalom azonos a C-rostok tüzelésével. Ha pedig – írja Ambrus – „a mentális állapot-típusok azonosak fizikai állapot-típusokkal, akkor (1) fennáll a pszichofizikai típus-korrespondencia, mivel a mentális és a fizikai típusok azonosak; (2) a mentális állapotok okságilag hatékonyak, mivel azonosak okságilag hatékony fizikai állapotokkal; (3) a fizikai folyamatok oksági zártsága sem sérül, mivel a fizikai eseményeket okozó fizikai okok mellett nincsenek további, tőlük különböző mentális okok, és (4) nincs túldetermináció, mivel az eseményeket okozó mentális és fizikai okok azonosak” (279. old.).

Ambrus szerint azonban a típusazonosság-elmélet tarthatatlan. Több érve is van az elmélettel szemben, köztük a legfontosabb talán a következő: „mindezeknek az elképzeléseknek az az alapvető problémája, hogy ha [...] realisták vagyunk a fenomenális minőségekkel kapcsolatban [azaz komolyan vesszük a fenomenális tulajdonságok létezését], akkor – a Leibniz-elv értelmében – nyilvánvalóan nem állíthatjuk, hogy egy fenomenális tulajdonság azonos egy nem-fenomenális tulajdonsággal.” (280. old.) Más szavakkal: ha az egyes szám első személyű nézőpontból feltáruló fenomenális tulajdonságokat azonosítjuk valamilyen objektív, harmadik személyű nézőpontból leírható tulajdonsággal – itt főként a már tárgyalt, oksági szerepük révén azonosított neurofiziológiai tulajdonságokra kell gondolni –, akkor a fenomenális tulajdonságoknak a szubjektivitása, vagyis épp a lényege vesz el. Ezért a mentális és a fizikai tulajdonságok azonosítása nem lehet sikeres.

A reduktív materializmus tehát konzisztens ugyan a tudományos naturalista felfogás valamennyi fő tézisével, de ignorálja a fenomenálisan tudatos tapasztalatok lényegi szubjektivitását, és ezért nem tartható. Ambrus ezt követően igyekszik megmutatni: a típusazonosságot elvető nem-reduktív materialista elméletek is tarthatatlanok, mert – elvi okok folytán – nem tudják megmagyarázni a mentális okozást. Nem tudják biztosítani, hogy maga a mentális esemény, és ne a vele korreláló fizikai folyamat töltse be a valódi oksági szerepet a környezettel való kölcsönhatás során. Ha pedig ezek az elméletek a mentális folyamatoknak is oksági szerepet tulajdonítanak, nem tudják elkerülni a túldeterminációt. Ehhez ugyanis olyan „szerves” viszonyt kellene találni a két jelenséfgajta közt, amely nem teszi redundánssá a túldeterminációt, például

olyat, mint ami egy makroszkopikus fizikai tárgy és az őt alkotó részecskék közt van, és ami alapján nem okoz gondot azt mondani, hogy mind a tárgy, mind a részecskék okoznak valamilyen eseményt. Például nem számít redundáns túldeterminációnak, ha azt állítjuk: egy labda okozta az ablak betörését, de éppígy a labdát alkotó részecskék is. Ambrus szerint azonban a nem-reduktív materialisták nem képesek ilyen megfelelő viszonyt felállítani a mentális és a fizikai jelenségek közt. Egyszóval: sem a reduktív, sem a nem-reduktív materializmus nem működik, s ennél fogva – fogalmaz Ambrus – „a fenti problémák kumulatív hatása erősen valószínűsíti, hogy a mentális okozást nem lehet megfelelően értelmezni a tudományos-naturalista keretben” (290. old.).

Ezek volnának tehát Ambrus szerint a kortárs tudományos naturalista elmefelfogás legfontosabb jellemzői és egyben hibái. A könyv történeti része meggyőzően mutatja meg, hogy a fent tárgyalt nézetek elfogadása nem volt mindig jellemző a tudományos elmefilozófiákra. A pszichofizikai parallelizmus vagy a logikai behaviorizmus például (más-más okokból ugyan) még azt a józan ész által képviselt meggyőződésünket is tagadta, hogy mentális állapotaink oksági viszonyban állnának a fizikai világgal, és ennél fogva mi sem állt távolabb tőlük, mint az elme oksági elmélete. Továbbá: egyik korábbi elmélet sem tett éles különbséget a fenomenális és az intencionális mentális állapotok között – ezeket egyetlen egységes kategóriába sorolta. A szóban forgó tézisek *együttes* elfogadása *egyedül* a kortárs tudományos naturalista elmefilozófiák sajátja, és ez vezet – a metafizikai fordulattal együtt – a szubjektivitás ignorálásának kiteljesedéséhez.

2.

Következzenek az ellenvetéseink. Legfontosabb kifogásunk, hogy Ambrus jócskán *eltúlozza* a tudományos naturalista felfogás szerepét az 1960-as évektől kezdődő időszakban. Egységes, szinte monolit képződményként állítja be, és nem veszi figyelembe, hogy a tudományos naturalista elmefelfogás a születése pillanatától kezdve mindvégig komoly kritika tárgya volt az analitikus filozófián belül. Úgy ábrázolja e korszakot, mintha teljesen általános lett volna a szubjektivitás (az egyes szám, első személyű megközelítés) ignorálása, holott – mint hamarosan megmutatjuk – távolról sem volt az. Így aztán félrevezető képet sugall a *kortárs* analitikus elmefilozófiáról is, akarva-akaratlan az olyan felszínes kritikuskok malmára hajtva a vizet, akik naivan (és mantraszerűen) hajtogatják, hogy a kortárs analitikus elmefilozófia semmit sem tud kezdeni a fenomenális tudatossággal és a szubjektivitással, illetve hogy bizonyos megkérdőjelezhetetlen dogmák uralkodnak.⁸ A magunk részéről határozottan meg vagyunk győződve arról, hogy Ambrus igazságtalan: ha létezik olyan intellektuális vállalkozás, melytől a lehető legtávolabb áll a dogmatizmus, és amelyben

bármilyen tézis vagy állítás – legyen egyesek szemében mégoly magától értetődő is – kritikának vethető alá, és *de facto* alá is vétetik, akkor az épp a kortárs analitikus filozófia, beleértve a kortárs elmefilozófiát.

Két szempontból is félrevezetők a reduktív és funkcionalista materializmus egyeduralmáról tett állítások. Egyrészt – ahogy arra Ambrus is néha utal – az utóbbi időkben (körülbelül 20–25 éve) jó néhány olyan megközelítés is feltűnt a színen (a kiterjesztett és a megtestesült elméről szóló koncepciók, a fenomenális intencionalitás programja stb.), amelyek *egyáltalán nem* illeszthetők be a fent jellemzett képbe; az általa kritizált naturalisztikus felfogásokat Ambrus mégis sokszor és hangsúlyosan minden megszorítás nélkül mint „kortárs” és „mai” elméleteket tárgyalja. Másrészt már önmagában az sem fedi a valóságot, hogy a mentális állapotok oksági felfogásán alapuló fizikalista-funcionalista elméletek egyeduralmukodók lettek volna az 1960–1990-es években. A hetvenes évek eleje óta ugyanis éppen azok a viták állnak az analitikus elmefilozófia homlokterében, amelyek akörül forognak, hogy a naturalista elméletek képesek-e kezelni a tapasztalat szubjektív fenomenális minőségét, vagy sem.

Íme, néhány példa azokra az írásokra, amelyek ezen az alapon kritizálták a reduktív vagy funkcionalista fizikalista elméleteket. 1972-ben jelent meg Saul Kripke híres érvelése a fenomenális állapotok neurofiziológiai állapotokkal való azonosítása ellen.⁹ Thomas Nagel korszakos jelentőségű tanulmánya a tapasztalat lényegi szubjektivitásáról 1974-es;¹⁰ csakúgy, mint Robert Kirk cikke, amelyben először jelenik meg a fizikalizmussal szembeni zombiérvt.¹¹ Ned Block a felcserélt és a hiányzó kváléra hivatkozó antifuncionalista érveit 1978-ban tette közvé;¹² John Searle alapvető kritikája az intencionalitás funkcionalista-reprezentacionalista elemzéséről 1980-as;¹³ Frank Jackson híres tudásérvt 1982-es;¹⁴ Joseph Levine tézise a fizikai és a fenomenális jelenségek közti magyarázati rés vagy szakadék fennállásáról 1983-as keltezésű.¹⁵ E művek mindegyikéről – túlzás nélkül – *könyvtárnyi* irodalom szól. A sort még hosszasan folytathatnánk, és összeállíthatnánk egy listát azokról a naturalista beállítottságú filozófusokról is, akik válaszoltak ezekre a kihívásokra. Mindezzel csak azt akarjuk hangsúlyozni: a kérdéses korszakot élénk *viták* jellemezték, és nem a konszenzus.

Mindezt Ambrus természetesen pontosan tudja, amint az mind könyve bizonyos részeiből, mind egyéb írásaiból egyértelműen kiderül. Egy frissen megjelent tanulmányában például így ír: „[a] szubjektív jelenségeket mellőző redukcionista elmefelfogás hegemoniája [...] *nem tartott sokáig*; az első személyű mentális jelenségek problémája hamarosan újra a felszínre tört”.¹⁶ Ennek fényében különösen érthetetlen a számunkra, a könyvében miért ragaszkodik oly vehemensen ahhoz a narratívához, hogy létezett valamilyen egységes, megkérdőjelezetlenül és reflektálatlanul elfogadott alaptéziseken alapuló

monolit elmélettömb, amely az analitikus elmefilozófiát *egészében* jellemezte volna. Épp ellenkezőleg: e diszciplínát – mint a filozófiai diszciplínákat általában – mindig is épp az alapvető állítások körüli éles viták jellemezték és jellemzik ma is.¹⁷

Könnyen lehet persze, hogy Ambrus azért nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a naturalizmus körüli vitáknak, mert a kritikákat nem érzi elég *radikálisnak*. Ahogy több helyen utal rá: bár a tudományos naturalista elmefilozófiában fontos téma a fenomenális tudatos szubjektív tapasztalatok és az objektív oksági-fizikai jelenségek viszonya, mégis az ezzel foglalkozó filozófusok „deklarált szándékaik ellenére sem veszik *elég* figyelembe a kválék – első személyű jellegükből fakadó – alapvető különbözőségét a fizikai tulajdonságoktól” (24. old., kiemelés az eredetiben).

Számunkra nem világos, miféle radikalizmust hiányol Ambrus. Hiszen – sajnos csak ismételni tudjuk magunkat – épp a tudatos tapasztalatok sokat emlegetett *lényegi szubjektivitásának*, épp a fenomenális minőségekhez való hozzáférés *első személyű kiűntettségének* a problémája áll a viták keresztüztében immáron jó negyven éve. S talán azt is érdemes megjegyezni: az 1970-es évektől napjainkig tartó időszakban a filozófusok nem kis hányada *szeptikus* állásponton volt és van a naturalista projektek sikerességét illetően; méghozzá azért, mert – *pace* Ambrus – *kiemelt jelentőséget* tulajdonítanak a kválék és a fizikai tulajdonságok közt fennálló, alapvetőnek tűnő különbségeknek.

A könyv bizonyos pontjain úgy tűnik, mintha Ambrus azt kifogásolná, hogy a tudományos naturalizmus elsősorban a cselekvések kognitív állapotokkal (gondolatokkal, vélekedésekkel) történő magyarázata során ignorálja az első személyű hozzáférés döntő szerepét. Egy helyen például így ír: „A gondolkodó zombik lehetősége [...] azt jelenti, az első személyű hozzáférés gondolatainkhoz irreleváns gondolkodási folyamataink, illetve cselekvéseink vonatkozásában” (20. old.). Ezzel szemben Ambrus úgy véli: „az, hogy az emberi gondolkodás zombi-gondolkodás plusz va-

9 ■ Saul Kripke: Megnevezés és szükségszerűség. Ford. Bárány Tibor. Akadémiai, Bp., 2007.

10 ■ Thomas Nagel: Milyen lehet denevérek lenni. Ford. Sutyák Tibor. *Vulgo*, 2004. 2. szám, 3–12. old.

11 ■ Robert Kirk: Zombies v. Materialists. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 48 (1974), 135–152. old.

12 ■ Ned Block: Troubles with Functionalism. *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, 9 (1978), 261–325. old.

13 ■ John R. Searle: Az elme, az agy és a programok világa. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris, Bp., 1996. 136–151. old.

14 ■ Frank Jackson: Epiphenomenal Qualia. *Philosophical Quarterly*, 32 (1982), 127–136. old.

15 ■ Joseph Levine: Materialism and Qualia: The Explanatory Gap. *Pacific Philosophical Quarterly*, 63 (1983), 54–361. old.

16 Ambrus Gergely: Naturalizált kísérletek? *Korunk*, XXVII (2016), 6. szám, 39–49. old.; itt: 41. old., kiemelés tőlünk.

17 ■ Az olvasó meggyőződhet arról, hogy mennyire nincs semmiféle általánosan vallott meggyőződés a kortárs analitikus filozófusok közt, ha végigbongészi a Bourget és Chalmers által közölt, a filozófusok meggyőződéseiről szóló felmérés adatait.

lamilyen fenomenális jelenség, [...] nem ragadja meg a tudatos gondolkodás azon jellegzetességét, hogy *első személyű nézőpontból* irányul valamilyen tárgyra.” (21. old. kiemelés az eredetiben; lásd még: 32–33. old.).

Szerintünk Ambrus nyitott kapukat dönget. Egyrészt a funkcionalizmussal és a gondolkodás funkcionalista keretben történő komputációs elemzésével szembeni klasszikus érvek már az 1970-es évek végén azt vetették ezen elméletek szemére (az úgynevezett „kínai agy” és a „kínai szoba” érvekben), hogy nem a valóságos, hús-vér emberi tudatos gondolkodást ragadják meg.¹⁸

Másrészt ami a gondolkodó zombik lehetőségét illeti, korábban is említettük, hogy ez a probléma összefügg Ambrusnak az elme kétosztatúságával szemben felhozott ellenvetéseivel. Abban egyetértünk vele, hogy a szeparatizmus hosszú ideig – valószínűleg inkább tudattalanul – valóban domináns megközelítés volt, és abban is, hogy a szeparatizmus reflektálatlan elfogadása számos kurdarcért felelős. Csakhogy már jó ideje központi téma az elmefilozófiában a tudatos tapasztalatok – Colin McGinn kifejezésével – Janus-arcúsága;¹⁹ nevezetesen, hogy tudatos tapasztalatainkban az intencionális és a fenomenális tulajdonságok szorosan (fogalmilag) összetartoznak. Ha pedig *fogalmilag* összetartoznak, a zombi fogalma triviálisan inkonzisztens: nem lehetséges olyan elme, mely kizárólag intencionális tulajdonságokkal bír, de nincsenek fenomenális tulajdonságai. Szintúgy nem új keletű a kognitív folyamatok fenomenológiájának, vagyis – Galen Strawson kifejezésével – a „megértési tapasztalatnak”²⁰ az elemzése. Mármost ha a gondolkodási aktusok valóban rendelkeznek inherens fenomenológiával, vagyis van *olyan*, mint valamire gondolni, akkor a zombi fogalma úgyszintén triviálisan inkonzisztens. A zombiknak ugyanis *per definitionem* nincsen fenomenológiájuk.

Összességében tehát három fő kifogásunk van azal szemben, ahogyan Ambrus az 1960-as évektől kezdődő időszakot jellemzi. Egyrészt: hamis színben tünteti fel a kortárs elmefilozófiát. Másrészt: alulér-

tékeli a naturalizmus ellen felhozott érvek súlyát és szerepét a kortárs elmefilozófián belül. Harmadrészt (és talán ez a legfontosabb): nem teszi kellően világossá, hogy mit is hiányol a különböző antinaturalista érvekből, miért nem tekinti azokat elég radikálisnak.

Továbbblépve: nem világos számunkra Ambrus ama kritikája, mely szerint a kortárs elmefilozófia a mentális állapotokat reflektálatlanul és tévesen *természeti* jelenségekként kezeli. Miért természeti jelenségek a mentális állapotok a kortárs elmefilozófusok szerint? Ambrus szerint azért, mert e filozófusok „természettörvényszerű kapcsolat[ot]” (13. old.) feltételeznek a mentális állapotok és a *par excellence* fizikai entitások között.

Mi volna az alternatíva? Nyilván az, ha nem volna *semmilyen* törvényszerű kapcsolat a mentális és a fizikai szféra között. Ez azonban meglehetősen implauzibilis, mindennapi tapasztalatunknak ellentmondó elképzelés. Senki sem vitatja e törvényszerű kapcsolatot, aki életében többször bevett már fájdalomcsillapítót vagy néhány alkalommal kalapáccsal az ujjára ütött.

Am még a „mentális” és „fizikai” oksági kapcsolatát egyenesen tagadó paralellista nézet sem állítja, hogy a mentális jelenségek nem természetiek. Egy (nem túl szellemes) szójátékkal élve: nehezen tudjuk elképzelni, mi volna természetesebb annál, mint hogy rendelkezünk mentális állapotokkal. Nem természeti jelenségeken a filozófiában hagyományosan a *tapasztalat számára hozzáférhetetlen*, tehát transzcendens, mondjuk absztrakt, térbeli és időbeli tulajdonságokkal nem rendelkező entitásokat szoktuk érteni. Márpedig igencsak furcsa volna a mentális életünket transzcendensként elgondolni: ha valamiben, akkor abban egészen bizonyosak lehetünk, hogy mentális folyamataink az *események* kategóriájába tartoznak: t_1 időpontban jönnek létre és t_2 -ig tartanak, legyen akármilyen kicsi a t_1 és t_2 között eltelt idő.

Nem világos az sem, mire gondol Ambrus, amikor azt állítja, hogy a kortárs elmefilozófusok tévesen feltételezik az oksági viszony homogenitását (279. old.). Nem értjük, mit akar azzal mondani, hogy a kortárs filozófusok a mentális és a fizikai jelenségek közti kölcsönhatásokat tévesen a természettudományban bevett vagy a természeti jelenségek esetében adekvát okságfogalom alapján értelmezik. Ezzel kapcsolatban Ambrus legtöbbször Edmund Husserl és Wilhelm Dilthey, illetve a logikai behavioristák nézeteire hivatkozik, mondván: e szerzők szerint a mentális és a fizikai állapotok között nem áll fönn valamiféle szabályszerű, törvények alá vonható viszony, illetve a valóban fennálló kapcsolat e kétfajta állapot között inkább fogalmi-logikai jellegű, azaz sokkal inkább a racionális megindokolás esete (lásd: 31–32. és 125–126. old.).

Szemmel látható, hogy e kritikák a regularitáson és logikai függetlenségen alapuló hume-iánus okságfogalomnak a kizárólagos érvényességét feltételezik, és az okságnak ezt a fogalmát tartják a mentális szfé-

(Lásd: David Bourget – David Chalmers: What Do Philosophers Believe? *Philosophical Studies*, 170, [2014], 3. szám, 465–500. old.) Csak két konkrét elmefilozófiai problémát idéznénk. A szerzőpáros felmérése szerint a zombihipotézis kapcsán a kortárs filozófusok 35%-a úgy véli, hogy a zombik konzisztensen elgondolhatók, de metafizikailag nem lehetségesek; 16%-uk szerint a zombik konzisztensen elgondolhatatlanok; 23% véli úgy, hogy a zombik konzisztensen elgondolhatók és metafizikailag lehetségesek. (A maradék valamilyen más állásponton van.) Másik példa: a kortárs filozófusoknak nagyjából csak a fele (55%) rokon-szenvez a fizikalizmussal (vagy a naturalizmussal), és közülük is csak 34% fogadja el minden további nélkül a fizikalizmust. E két példa szerintünk jól illusztrálja: mennyire *félrevezető* azt állítani, hogy a kortárs elmefilozófiában bizonyos nézetek konszenzuálisan elfogadottak volnának.

18 ■ Ned Block és John R. Searle már idézett munkáiról van szó.

19 ■ Collin McGinn: Consciousness and Content. *Proceedings of the British Academy*, 76 (1988), 219–239.

20 ■ Galen Strawson: *Mental Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass., 1994.

A TARTALOMBÓL

Ókori társadalmak

Kóthay Katalin Anna:

A tartományi úr és a „kiváló kisember”: önreprezentáció és társadalmi státusz az első átmeneti kori egyiptomi életrajzokban

Dembitz Gabriella:

A nők társadalmi helyzete az ókori Egyiptomban az Újbirodalom és a 21. dinasztia idején

Németh György:

Női szerepek a hellénisztikus birodalmakban

Takács Levente – Gacsal Dóra:

A római rabszolgaság

Grüll Tibor:

Multikulturalizmus és globalizáció az ókori Rómában

Veress Dávid:

„Ugyanaz legyen mindnyájunk törvénye és vallása”. A kereszténység felvétele Izlandon

Szemethy Tamás:

A levélküldés nehézségei a lengyel örökösödési háború dél-itáliai frontján

Pakot Levente:

Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939

A KORALL

2016. évi tematikus számai:

63. Ókori társadalomtörténetek

64. Diktatúrák alulnézetből

65. Film és történelem

66. Másság és kirekesztés

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2016-ös évfolyamra várjuk az előfizetéseket.
Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

rára alkalmazhatatlannak. Látnunk kell azonban: a mentális okozás elismerése önmagában *nem* kötelez el bennünket semmilyen szubsztantív okságfogalom mellett. Attól még, hogy úgy véljük, a mentális és a fizikai folyamatok közt oksági viszony van, még tartathatjuk a kauzalitás hume-iánus elemzését elhibázottnak, és egy másik elemzést adekvátnak mind a par excellence fizikai jelenségek körében, mind a mentális okozás esetében. Ráadásul az oksági elmélettel szemben felhozott úgynevezett „logikai-fogalmi kapcsolaton” alapuló ellenérvekre adott kortárs válaszokat épp a könyv egyik fejezete foglalja össze kiválóan (235–242. old.).

Végezetül arról, mennyiben jogos a kortárs analitikus elmefilozófiát saját státuszának félreértésével és történeti vaksággal vádolni. Természetesen az analitikus elmefilozófia mint önálló diszciplína nem a semmiből jött létre az 1950–60-as években. A könyv legnagyobb erényei közé tartozik a létrejövés folyamatának feltárása, a metafizikai fordulat olyan fontos tényezőinek kiemelése és megvilágító elemzése, mint Carnap és Quine vitája az ontológiai elköteleződésről és a létezés egyneműségéről, az elméleti terminusok realista értelmezése, az „igazságalkotó-elv” elterjedése, az indokok okokként elismerése stb. (225–252. old.) Mindazonáltal – szemben Ambrus elképzelésével – úgy látjuk: épp a korábbi megközelítésekkel való, sokszor metafizikai nézeteltérésből fakadó radikális szakítás miatt az analitikus elmefilozófia önálló megjelenését inkább érdemes „új kezdetnek”, mintsem egy (bukás)történet végső állomásának tekintenünk. A mentális jelenségek mibenlétét és a fizikai világgal való kapcsolatuk természetét firtató kérdéseket a kortársak közvetlenül, önmagukban törekszenek megválaszolni, és ennek során igyekeznek számba venni minden releváns megfontolást, legyenek azok régiek vagy újak, származzanak bárhonnan is.

Öszintén szólva, a fentiek fényében a „tudományos elmefilozófia” kifejezést sem tartjuk különösebben szerencsésnek a kortárs elmefilozófiai kutatások megnevezésére. Számunkra nem úgy tűnik, hogy a mai elmefilozófusok „a filozófiát a természettudományokkal, a matematikával és a logikával szövetséges diszciplínának” (11. old., 1. l. l. l.) tekintenék (legtöbbjük a filozófiát önálló diszciplínának tartja, amely persze bármely egyéb diszciplínával szövetségre léphet bizonyos problémák megoldásában), és – amennyire meg tudjuk ítélni – kevesen gondolnák közülük azt, hogy az elmefilozófia célja „a tudományos tudás kiegészítése vagy megalapozása” (37. old.) volna. □

BALEK VADÁSZAT

SOÓS KÁROLY ATTILA

Balekvadászatnak fordítom a könyv (szó szerint bolondokra irányuló halászatot jelentő), bennünk manapság leginkább az idősebb honfitársainknak szervezett, gyakran kifejezetten csalárd árubemutatókat földidéző címét. Szerzői Nobel-díjas közgazdászok;

közülük Akerlof az amerikai központi bank (FED) elnökének, Janet Yellennek a házastársaként is ismert (de nem választotta meg magát polgármesternek).

Balekvadász ember vagy szervezet az, amelyik azon mesterkedik, hogy embereket nekik előnytelen, számára viszont annál előnyösebb viselkedésre bírjon rá. Becsapja, horgász módjára csalit vetve nekik, elcsábítja őket.

Akiknél sikerrel jár, azok a balekok. Kétféle balek van: lélektani és információs. A lélektani balek egyrészt az, akinek érzelmei elnyomják a józan ítélőképességét (gondoljunk például a szerencsejáték rabjára, aki kitartóan játszik, noha tudja, hogy továbbra is veszíteni fog). Másrészt az, akinél az optikai csalódáshoz hasonló észlelési hibák vezetnek a valóság téves megismeréséhez, és ilyen téves ismeretek alapján cselekszik. Az információs balekok viszont szándékosan eltorzított információk alapján cselekszenek (például az említett árubemutatókon tudományosan hangzó előadásokat hallgatnak meg filléres ócskaságok csodakisugárzásáról, s emiatt fizetik ki értük a magas árat).

Ami a másik – a vadász – oldalt illeti, az üzletemberek jó vagy rossz morálja nem tárgya a könyvnek, noha itt-ott előkerül benne. A szerzőket alapvetően az a probléma foglalkoztatja, hogy a versenypiacokon erős nyomás ösztönöz a nem lelkiismeretes viselkedésre. Ezek a piacok nagyon jó ösztönzői és jutalmazói a valós szükségleteket kielégítő új termékekkel előálló üzletember-hősöknek. A szabályozatlan piacok azonban ritkán jutalmazták azok hősiességét, akik tartózkodnak attól, hogy előnyt kovácsoljanak a fogyasztók lélektani vagy információs gyöngéiből. Az ilyen erkölcsi fenntartásokkal élő vállalati vezetőket a verseny kényszere miatt általában olyanokkal váltják fel, akiket erkölcsi aggályok kevésbé zavarnak. A civil társadalom és a társadalmi normák fékezik a balekvadászatot, de ha lehetőség nyílik rá, a végül kialakuló piaci egyensúlyi helyzetben a versengés és a túlélés érdekében azok a vállalatok is vadásznak, amelyeket valódi erkölcsi integritással jellemezhető emberek vezetnek.

**George A. Akerlof – Robert J. Shiller:
Phishing for Phools: The Economics
of Manipulation and Deception**

(A balekvadászat közgazdaságtana)

Princeton University Press, Princeton,

2015. 288 old., \$ 16.95

A könyv fontos állítása, hogy az emberek nem mindig és nem feltétlenül a legjobb döntéseket hozzák az őket érintő ügyekben. A szerzők tudják ezt, mert látják, hogy születnek olyan döntések, amelyek a meghozójuk saját igényeinek – senki igényeinek – sem felelnek meg. Példaként utalnak a már említett szerencsejátékosra. Továbbá négy széles területen mutatnak ki effajta – senki saját igényeinek nem megfelelő, mégis tanúsított – viselkedést.

Az egyik a személyes pénzügyi biztonság. A közgazdászok fölteszik, hogy egyszerű a pénzköltést egy meghatározott költségvetés keretei között tartani, és a polgárok általában valóban kellő aggodalommal, fegyelmetten igazodnak saját pénzügyi korlátaikhoz, de az esetek mondjuk egy százalékában mégis felrúgják ezt a normát, és úgy viselkednek, mintha „a pénz nem számítana”. Például egy esküvő programjának összeállításakor, de „lehúzzák” őket ingatlanvásárláskor is: az USA-ban a vevői és az eladói tranzakciós költségek összege az esetek 30 százalékában meghaladja a vevő által kifizetett előleg felét. A gépkocsik értékesítőinek is megvannak a maguk kidolgozott technikái arra, hogyan adhatnak el több autót, mint amennyire valóban szükségünk van, és hogy túl sokat fiztessenek velünk.

Egy másik ilyen terület az általános pénzügyi és makroökonómiai stabilitás, illetve instabilitás. A pénzügyi válságok fő oka a balekvadászat, és ezek a válságok vezetnek a legmélyebb visszaesésekhez. A válságok ismétlődnek, de a vadászok meggyőzik a balekokat: „ez most egy egészen más eset.” Az utolsó nagy példa a gyöngé minőségű (subprime) jelzáloghiteltek esete. És a vadászoknak részben igazuk is van: mindig más a sztori, mások a vállalkozók, és mást ajánlanak. De minden eset egyforma is. Mindig vannak vadászok és balekok. És amikor az átejtős ügyletek halmazára fény derül, az eszközárok összeomlanak. Azok a befektetési igazgatók, akik a 2008-as válságban kulcsszerephez jutó rossz jelzáloghiteleket tartalmazó csomagokat megvásárolták, nem akarhaták azt, amit megvásároltak. És a baj kitörését rémisztő fejlemények követték: a gazdaságban a bizalom elveszett; a részvényárak meglehetősen csökkentek; a munkanélküliség, főleg a hosszú távú változata, gyorsan nőtt.

Egy harmadik terület az egészség. Valaha nagyon egyszerűen lehetett győgyszerként eladni szinte bár-

mit. Ma ezen a területen engedélyezési rendszer működik; így a fogyasztók becsapása nehezebb, de távolról sem lehetetlen. Az élelmiszer-termelés és -árúsítás sem mentes a sötét machinációtól. A dohány és az alkohol fogyasztásának „szükségességéről” sem makulátlan eszközökkel győzik meg az érintetteket.

Végül a negyedik terület a rossz kormányzás. Ideális körülmények között a kormányzati mechanizmus legalábbis túrheterógen működik, ugyanúgy, mint a szabadpiacok. De a valóságban a választókat leköti a saját életük. Majdnem lehetetlen tudniuk, mikor térnek el az általuk választott tisztségviselők az ő valóságos szándékaiktól. És könnyen fölültehetőek olyan mesékkel, hogy a szavazatukra pályázó politikus „egy közülük”.

Erről a négy területről szedi össze a könyv a balekvadászat kaleidoszkópjának elemeit. Esettanulmányok követik egymást, de mégsem csupán esetek. A szerzők már előre kijelölik az „ellenséget”: azt a nézetet, amely szerint Washington, azaz a piac működésébe beavatkozó kormányzat (főleg a szövetségi) nem a megoldás, hanem maga a probléma. Az esettanulmányok újabb és újabb oldalról világítják meg azt, hogy a fogyasztók – a polgárok – megvédése a balekvadászoktól megköveteli a kormányzat jelenlétét, aktivitását.

A könyv először a balekvadászat általános jellegzetességeit taglalja. Kiemeli, hogy mint a piacgazdaság részének ennek a jelenségnek (is) alapvető jellemzője az egyensúly felé mutató erők jelenléte. A piacgazdaságban a vállalkozók általában a legkedvezőbbnek ígérkező területet választják tevékenységük színteréül, aminek következményeként egyetlen jó haszonnal kecsegtető terület sem marad kihasználatlanul; sehol sem maradnak extraprofitok. Ezt az eredményt egyensúlynak nevezzük. Elve a balekvadászatra is érvényes. Ha valahol extraprofitál lehet balekot fogni, oda új vadászok érkeznek. Például nem létezhet repülőtér, ahol ne árulnának az egészséges étkezés normáitól nagyon távol álló, de finom illatukkal messziről csalogató, édes süteményeket. Vagy: a massachusettsi Boston körzetében edzőtermek ezrei várják azokat, akik optimista testmozgásterveik alapján havi bérletet váltanak náluk, noha 80 százalékuk jobban járna az alkalmankénti fizetéssel. Erre a tapasztalati tényre az edzőtermek működtetői nem figyelmeztetik őket, viszont megnehezítik a bérletfizetés lemondását.

Áttérve a balekokra, a szerzők hangsúlyozzák mindannyiunk hajlamát arra, hogy engedjünk a kísértéseknek (például a finom süteményeknek, a drága és jórészt fölösleges extrákkal felszerelt autóknak stb.). Etológiai kísérletek szerint a majmok jellegzetessége az a magatartás, hogy minden határon túl engednek a kísértéseknek. Ha ez embereknél jelentkezik például akkor, amikor bevásárolni megyünk, az jelképesen a vállunkon ülő majom sugalmazásának tulajdonítható. A majmok a gyöngéink, amit a balekvadászok kihasználnak. Ennek figyelembevételével kell újraértelmeznünk a szabadpiaci egyensúly optimalitását.

A közgazdaságtan atyjának tekintett Adam Smith laza fogalmazásban közelített az optimalitástételhez, amelyet aztán Vilfredo Pareto formalizált: a szabadpiacon olyan (Pareto-optimális) egyensúly alakul ki, amelyben már nem javítható mindenki jóléte. Bármilyen elmozdulás rontja valaki jólétét. Az elmélet elismer olyan tényezőket, amelyek akadályozzák ennek a szabadpiaci egyensúlynak a megvalósulását. Ilyen tényezőt alkotnak az externalitások, például egyes termelő tevékenységek környezetszennyezése, vagy mások olyan melléktermékei, amelyek a felhasználóknak ingyen hozzáférhetőek; az externalitások kívül maradnak a piac egyensúlyteremtő mechanizmusán. Ugyancsak zavaró tényező a rossz jövedelemeloszlás. Továbbá a nagy vállalatok megakadályozhatják, hogy a piacon korlátlanul érvényesüljön a verseny. A közgazdászoknak általában meggyőződésük, hogy ha ezek a korlátok nem lennének, akkor csak egy bolond avatkozna be a piacok szabad működésébe.

Ez a következtetés azonban figyelmen kívül hagyja azokat a megfontolásokat, amelyek Akerlof és Shiller mondandójának a gerincét alkotják. A teljesen szabad piacokon nemcsak választási szabadság, hanem balekvadászati szabadság is uralkodik. Az egyensúly ettől még megvalósul, de nem a valóságos igényeinken, hanem a vállunkon ülő majom igényein alapul. És ebből a különbségből számos probléma fakad. A különbség megértése megköveteli a lélektan tanulmányozását, amit a közgazdaságtan legtöbb ágazata elhanyagol. Ide tartozik a tudattalan szerepe a döntéshozatalban; Vance Packard szerint a marketing- és reklámszakma ezen keresztül manipulál bennünket. Robert Cialdini szerint bizonyos lelki hajlamok tesznek bennünket levedásható balekká, például viszonozni akarjuk a kapott ajándékokat és szívességeket; kedvesek akarunk lenni azokhoz, akiket kedvelünk; nem szeretünk szembeszegülni a tekintéllyel stb. Minden ilyen hajlamunkhoz kapcsolódik azok valamilyen konkrét trükkje, akik eladni akarnak nekünk valamit. Ami pedig az információs balekokat illeti, őket félrevezető mesékkel ugratják be.

Az eddig ismertetett bevezetést két, összesen 11 fejezetből álló rész követi, amelyek a nagyon általánostól – mint amilyen a fogyasztói költségek vagy a pénzügyi piacok – a nagyon speciálisig terjedően – mint az amerikai kongresszusi választások kampányai és az orvosok megdolgozása a nagy gyógyszergyárak által – mutatják be a balekvadászatot. Ezekre az elemzésekre épülnek a harmadik rész összefoglaló következtetései, köztük az USA-ra nézve levont gyakorlati következtetések (amelyeket azonban a világ más részein is érdemes megfontolni).

A fogyasztói költségek általános elemzésében a szerzők abból a tényből indulnak ki, hogy Amerikában – nem csak a szegény háztartások körében – magas a megtakarításokkal, pénztartalékokkal nem rendelkező, sőt a néha szupermagas kamatú kölcsönforrásokra is rászoruló aránya. Sem ott, sem más gazdag országokban nem sok valósult meg számos

közgazdász, köztük Keynes azon régi jóvendöléséből, hogy a termelékenység megtöbbszöröződésével radikálisan csökkenni fog a munkára fordított idő, és a polgárok igen tekintélyes megtakarításokkal fognak rendelkezni. És – teszik hozzá a szerzők – ennél sokkal többet a termelékenység további megtöbbszöröződésétől sem várhatunk. Mindennek egyik jó oka az, hogy a szabadpiacok nemcsak azt termelik, amire valós igényünk van; termelik azt is, amit a vállalkon lévő majmok izlése alapján akarunk. A termelők-kereskedők azon dolgoznak, hogy mindent, amit megtermelnek, eladjanak nekünk; ennek keresik és meg is találják a módját.

Attól, hogy a fogyasztót költekezésre buzdítják, eltér egy másikfajta balekvadászat, amely a pénztartalékaink, megtakarításaink befektetésére vonatkozó döntéseink befolyásolására irányul. A szerzők itt arra a nyilvánvaló tényre építik érvelésüket, hogy egy zöldségesnek, aki jó avokádó kitaró árusításával jó hírnevet szerzett, módja nyílik rá, hogy rothadt avokádót dobjon piacra, sikerrel. Ennek analógja az, ahogyan különféle pénzügyi, tőkepiaci intézmények, amelyek korábbi időszakokban tisztességes teljesítményükkel jó hírnevet szereztek, a 2008-as válságot megelőző időszakban egymással versengve hatalmas tömegben rossz értékpapírt dobta piacra, illetve (a hitelminősítők) elsőrangúnak minősítettek ilyen értékpapírokat. Miután a nagyközönség nem érzékelte a jó és a rossz papírok közötti különbséget, és boldogan vásárolta a rosszakat, minden kibocsátónak részt kellett vennie ebben a később katasztrófálisnak bizonyuló játékban, ha versenyben akart maradni.

A szerzők elemzik a kérdéses intézmények elmúlt évtizedekben végbement átalakulását. Az értékpapír-kibocsátó beruházási bankok – Goldman Sachs, Lehman Brothers és mások – korábban lényegében csak nagyvállalatok részvényeinek kibocsátását szervezték, így erősen rá voltak utalva e „saját” vállalataik jóindulatára. Ezért a részvények kibocsátási árát gondosan kellett meghatározniuk. Manapság azonban ez a függés már elenyészett: a beruházási bankok óriási „vegyeskereskedésekké” váltak. Egyebek között a saját számlájukra is kereskednek értékpapírokkal. Márpedig az ilyen ügyletekben nem az értékpapírok ára, hanem a vételi és eladási árak közötti különbség foglalkoztatja őket; az esetleges túlárazás mint probléma meg sem jelenik ebben a megközelítésben. A hitelminősítők pedig (Moody's, Standard and Poor's és mások), amelyek korábban könyvek eladásából és más bevételekből éldegéltek szerényen, ma a minősítetektől kérik meg tevékenységük díját, így abban érdekeltek, hogy az általuk várt minősítést adják a papírjaiknak. A modern pénzügyi világ termékeinek formájában eladhatóvá váltak olyan értékpapírok, amelyeket korábban nehéz lett volna bárkire rásózni. Itt főleg a már említett gyöngye minőségű (*subprime*) jelzáloghitelekre kell gondolni. Ezek jelzálogleveleit (nem fizikai értelemben) fölszeletelték tőketörlesztés- és kamatfizetésre, kockázatmentes és kockázatos

részre, és az így kapott darabokat csomagokba szervezték. A törlesztési kockázatokat statisztikai adatokból számolták ki, olyan időszakok adataiból, amelyekben az ingatlanárak folyamatosan növekedtek. A papírok vásárlói nem értettek sokkal többet az egész hókuszpókuszról, mint az az Olvasó, aki itt találkozik először ezzel a műfajjal. Lényegében annyit tudtak, hogy jó hírnevű banktól vásárolt eszközökbe fektették a pénzüket. Amikor aztán az „új gazdaság” új technikai mégsem tudták eltüntetni az üzleti kockázatokat, akkor a beruházási bankok egész rendszerét és velük együtt a pénzügyi rendszer sok más részét is az összeomlás veszélye fenyegette; a további fejleményeket ismerjük.

A balekvadászat konkrét területeinek tárgyalása a 3. fejezettel kezdődik, amelyben az emberi gondolkodás és reklámokkal való befolyásolása kerül terítékre. Az ember beszélgetések formájában gondolkodik, történeteket mond el magának, és a reklámok a mondanivalójukat ebbe a beszélgetésbe illesztik bele. A mondanivaló pedig azt célozza, hogy akarjuk megvásárolni a reklámozott terméket. Amikor észleljük a reklámképet és/vagy -szöveget, az fordít a gondolkodásunkon. Ha ez a fordulat a reklámozók szükségleteit tükrözi, a miénket pedig nem, akkor balekokként levadásztak bennünket. Tárgyalják a szerzők az amerikai reklámpar legnagyobb alakjainak trükkjeit: a fantázia megragadására különösen alkalmas történetmesélést, a ravasz nagyotmondást, de a statisztikai módszerek első fölhasználását is a különféle reklámozási módszerek hatékonyságának mérésére. A legfrissebb újítás az úgynevezett adatbányászaton alapuló, annak segítségével megismert személyekre differenciált reklámhadjárat, amelyet politikai területen első ízben Obama 2012-es választási kampányában alkalmaztak.

A 4., 6. és 8. fejezet az áruvásárlásaink során ránk leselkedő balekvadászati veszélyekről, az 5. a politikában, a 9. és 10. a pénzügyekben, a 7. a szolgáltatások más területein folytatott balekvadászatról szól.

Tanulságos összehasonlító elemzést olvashatunk arról, hogyan „húzzák le” a fogyasztókat az autó-, ingatlan- és hitelkártya-eladások területén. Itt említésre méltó példa annak empirikus adatok alapján való tárgyalása, hogy ha fekete vesz autót, az ár magasabb, akkor is, ha az eladó is fekete. Éspedig azért, mert az eladó abból indul ki, hogy egy feketének kisebb valószínűséggel van már autója, amellyel több kereskedőhöz is elmehet ajánlatot kérni.

Nagyon tanulságos az élelmiszerekkel és gyógyszerekkel kapcsolatos balekvadászat tárgyalása. Amerikában a XIX. században sokféle semmire sem jó „gyógyszert” hirdettek és árultak sikerrel, és forgalmaztak olyan élelmiszereket, amelyek leírásának ismertetésétől itt inkább megkímélem az Olvasót. 1906-ban hozták az első törvényt e területek szabályozására. Ma jóval kevesebben kerülnek kórházba ételmérgezéssel, mint akkoriban, de az élelmiszerek tele vannak cukorral, zsírral, sóval (a balekvadászat-

ban használt csalikkal); ez és ennek következményei közismert problémák. A gyógyszerület területén ma is folyó balekvadászat példaként a szerzők a Vioxx nevű, arthritiszre használt fájdalomcsillapító elismerően szélsőséges esetét tárgyalják részletesen. Ennek előnyét egy másik, emésztőrendszeri problémákat okozó gyógyszerrel szemben a szokásos „véletlenszerű kontrollált kipróbálás” módszerével mutatták ki. A gyártó, ugyancsak a megszokott módon, gondoskodott arról, hogy az eredményeket befolyásos és várhatóan kedvező véleményt adó szakember öntse tudományos cikkbe. A cikk nem vette komolyan azt, hogy a kísérletek szerint a Vioxx növelni látszott az infarktus és a trombózis kockázatát. A „csodagyógyszer” további, ügyesen szervezett népszerűsítő kampánya aztán meg is feledkezett ezekről az – újabb kutatások által már megmagyarázott, azaz pusztán véletlennek nem tekinthető – „apróságokról”. A szerzők írnak az ellenőrző hatóság (Food and Drug Administration) kijátszásának lehetőségeiről, valamint arról, hogyan hálózják be a gyógyszergyárak az orvosokat, hogy az ő termékeiket részesítsék előnyben.

Érdekes elemzést olvashatunk arról is, hogyan vesznek rá bennünket a dohány és az alkohol fogyasztására. A dohányzás káros hatásairól egyre többet tudó (és szétkürtölő) tudománnyal szemben a dohánygyárak ügyesen vívták utóvédharcaikat. Mindig találtak „tudósokat”, akik például azt bizonygatták, hogy ez a szenvedély nem árt, csak árthat; hogy akit a látszat szerint a dohányzás betegít meg, enélkül is megbetegedne stb. Mára persze ez a háború eldőlt, de az alkoholizmus zászalja még ma is, nagyon is áll. A szerzők idéznek olyan komolyan megalapozott kutatási eredményeket, amelyek szerint az alkoholfogyasztás társadalmi kárai jóval nagyobbak, mint általában gondoljuk. Ezzel kapcsolatban azonban nincs olyan mellbe vágó bizonyíték, amelyet az Egyesült Államok Közegészségügyi Szolgálat a dohányzás és a tüdőrák kapcsolatáról tehetett közzé. Emiatt az alkoholfogyasztás elleni küzdelemre elég kevésbé adakoznak, így az ellentábor buzdítását nem lehet túlharsongni: ez az eredményes balekvadászat terepe marad.

A pénzügyek területén a szerzők megismertetnek bennünket a *savings and loan association (S&L)* nevű amerikai intézmény 1986–95 közötti válságával mint a balekvadászat különösen jól megfigyelhető esetével. A XX. század elejétől népszerű S&L-t magyar (többé-kevésbé) megfelelője után itt takarékszövetkezetnek fogom nevezni. A válság lényege az volt, hogy félrevezető, néha csalárd könyveléssel csődöket idéztek elő, és ebből még meg is gazdagodtak. Nevezetesen, vállalkozók csődbe került takarékszövetkezeteket vásároltak fillérékért, és kivették belőlük a (hitelezők kielégítésére egyébként sem elegendő) eszközeik kisebb-nagyobb részét.

A történet azzal kezdődött, hogy a takarékszövetkezetek tömegesen bocsátottak ki nagyon hosszú lejáratú jelzáloghiteleket, fix 5, 6, 7 százalékos kamattal. Amikor aztán a fölgyorsult infláció letörése

érdekében a központi bank (Fed) magasra pumpálta föl a kamatokat, és 1983-ban az amerikai kincstári kötvény, a világ legbiztonságosabb értékpapírja is 14 százalékos kamatokat kezdett fizetni, a takarékszövetkezetek lehetetlen helyzetbe kerültek: magas kamaton szerezhető betétekkel kellett fedezniük alacsony kamatozású kintlevőségeiket. A szövetkezetek központi garanciaalapja (FSILC) nem tudta fedezni a horribilis veszteségeiket. Csak a szövetségi költségvetés segíthetett volna, de ennek lehetősége szóba sem kerülhetett az idősebb Bush 1999. évi elnökké válása előtt. Addig más ötletekkel kísérleteztek, főleg a takarékszövetkezetek gazdálkodását korlátozó szabályok lazításával (dereguláció) már 1980-tól, amikor a csődhelyzetük még nem volt igazán súlyos. Az addig szabályozott betéti kamatok liberalizálása javította a betétgyűjtés lehetőségét. Emellett a szövetkezetek arra is törvényi lehetőséget kaptak, hogy ingatlanfejlesztőknek nyújtsanak hiteleket, ráadásul úgy, hogy a hitel magába foglalhatta a fejlesztési projekt megvalósítása alatt fizetendő kamatokat.

Ez jó lopási lehetőségeket teremtett. Miután egy szövetkezetet megkaparintottak, meg kellett növelni a betétbázisát (bankok szívesen adtak hitelt az FSILC garanciája alapján). Aztán hitel kellett nyújtani egy „ingatlanfejlesztőnek”, aki tisztességes fizetést a szövetkezet tulajdonosok barátainak, de arra nem is gondolt, hogy a hitelt valaha is visszafizeti. És a szövetkezet gazdálkodása kifogástalan lehetett, mert a „fejlesztő” (a hitelből) fizette a kamatokat. A „modell” kiegészülhetett még további trükkökkel, például a vásárolt ingatlanárak fölpumpálásával. Ezt követte egyes városokban az árak súlyos visszaesése, hiszen túl sok lakás, iroda stb. épült (bár sok csak félig vagy annyira sem készült el).

A pénzügyek területéről bemutatott másik példa vállalatok ellenséges fölvásárlása bővlikötvények kibocsátásának segítségével. „Ellenségesnek” akkor nevezzük a vállalat (részvényeinek) fölvásárlását, ha a menedzsment kiakolbóltására (is) irányul. A bővlikötvény a hitelminősítők által többé-kevésbé rossznak minősített, ennek megfelelően magas hozamot ígérő kötvény, amelyet nem tanácsos hosszú távra megőrizni, csak spekulációs célra szabad venni, abban a reményben, hogy „holnap” magasabb árfolyamon szóhatjuk el, mint amilyen „ma” vesszük. A vállalati kötvények többnyire (a legjobb hírű, legnagyobb vállalatok által kibocsátottak kivételével) ide tartoznak.

Michael Milken, egy ifjú pénzügyi szakember, aki jó egyetemeken tanult, az 1970-es évek elején egy nagy beruházási bankban azzal indította a karrierjét, hogy egy olyan könyvet mutogatott befektetési alapok, nyugdíjalapok és más befektetési lehetőségeket kereső intézmények vezetőinek, amely arról szólt, milyen jól teljesítettek vállalatok bővlikötvényei a korábbi évtizedekben. Ügyesen meggyőzte őket arról, hogy minden bővlikötvény nagyjából egyforma (azaz olyan, lényegében jó, mint amilyenekről a könyv szólt), és bővlikötvényeket adott el nekik; a bevételekből vállala-

latokat vásárolt föl. Egy-egy ügylethez sok pénzt szerzett, gyorsan; ezzel meglepetésszerűen csapott le az épp fölvásárolni kívánt vállalatra. A menedzsereknek így nem volt idejük arra, hogy hiteleket szerezzenek, és maguk próbálják meg kivásárolni a vállalatukat. Milken további trükköket is alkalmazott a kivásárlási ár csökkentésére. A befektetőknek ígért csodákat azonban nem tudta megvalósítani (a fölvásárolt vállalatok nyeresége nem fedezte a bővlikötvények magas kamatait), és a bank, amelynek dolgozott (Drexel Burnham Lambert) végül csődbe is jutott. (Őt magát azonban már ezt megelőzően börtönre ítélték bennfentes kereskedelem miatt; egyébként a szerzők szerint a balekvadászokat meglehetősen ritkán ítélik börtönbüntetésre.)

Ami a politika területén folytatott balekvadászatot illeti, szinte ugyanolyanok a következményei, mint kereskedelembeli megfelelőjének. Ha nem lenne balekvadászat, a piaci verseny Pareto-optimális egyensúlyhoz vezetne, és a versenyalapú demokratikus választás is (Anthony Downs tétele szerint, amely fölteszi a választók tökéletes informáltságát) hasonlóan jó eredményt adna. A választók informáltsága azonban távolról sem tökéletes, így balekként levadászhatók. Az ezt figyelembe vevő nyertes választási stratégia három dolgot foglal magában. Először, nyilvánosan olyan politikákat kell hirdetni, amelyek vonzzák a tipikus szavazót, olyan ügyekről, amelyek fontosak neki, és amelyekről jól informált. Másodszor, olyan ügyekről, amelyekben a tipikus szavazó kevésbé informált, de a potenciális kampányfinanszírozók jól informáltak, őket vonzó üzeneteket kell küldeni, de szigorúan csak nekik. Harmadszor, az utóbbi érdekcsoportoktól kapott pénzből népszerűséget növelő kampányt kell folytatni a legszélesebb szavazó rétegben, amely (a vidéki Amerikáról van szó!) nagy valószínűséggel arra szavaz, aki „a tévében a háza körül a füvet nyírja”.

Egyéb szolgáltatások területén a könyv olyan sajátos innovációk példáit ismerteti, amelyek nagy hasznot hajtanak az újítókna, de inkább csak gondokat, törődést okoznak az általuk rabul ejtetteknek. Ilyen a Facebook, ahol erős a meglehetősen üres versengés a lájkokért, de ilyen az utasok versenyeztetése is repülőtársaságok által a beszállási elsőbbségért (például jó helyezéssel jár a társaság hitelkártyájának használata). Korábban a kisgyermekes családokat illetve az elsőbbség.

A 11. fejezet a balekvadászattal szembeni ellenállásról és annak hőseiről szól. Jelentős részben e hősök teszik a szabadpiaci rendszert olyan jól működővé, amilyenek ismerjük. Hősök magában az üzleti világban is vannak, például az amerikai *Better Business Bureaus*, amelyeknél a fogyasztók rossz termékekre, szolgáltatásokra panaszt tehetnek. Vállalatok tartják fenn őket, de működési rendjük kizárja, hogy tisztességtelen konkurenciaharc eszközévé váljanak.

Fontos védelmet jelent a balekvadászat ellen a szabványosítás és az állami technikai szabályozás. A magyar olvasók közül sokan ma is úgy tudják, hogy a

kettő egy és ugyanaz – a kommunista rendszerben ez volt a helyzet. Ma azonban már nálunk is jóval bonyolultabb ennél a viszonyuk. Az állam nemcsak a technikai szabályok, hanem a szabványok kialakításában is fontos szerepet játszik, de a szabványok alkalmazását a hatóságok nem ellenőrzik – például a szabványos ruhaméret-kategóriák alkalmazását, a szabványoknak megfelelő minőségű áruk gyártását nem ők kényszerítik ki, hanem a piaci verseny. A szabványok rendszerre így is komoly akadályokat állít a balekvadászat elé. Az állami technikai szabályok esetén azonban másról van szó. Például Amerikában törvény tiltja éghető anyagból készített gyermek-hálóruhák árusítását. Aki ezt a tilalmat megszegi, súlyos büntetésre számíthat. Itt talán azt is megjegyezhetjük, hogy a piacgazdaság körülményei között az effajta állami szabályozás hatékonyságát javítja, hogy az egymással versenyző termelők-eladók följelentgetik egymás szabályszegéseit. A szerzők ezt nem említik; számukra ez nyilván természetes. Ma már a magyar olvasók számára is természetes lehet, de azért ők, ha nem nagyon fiatalok, emlékezhetnek még arra, hogy a néhai tervgazdaságban a piaci versenyt periferikus szerepbe szorító, mindenre kiterjedő állami szabályozás milyen kevésbé védett meg bennünket a balekvadászattól.

Az állami (technikai és más) szabályozás körül sok vitát kelt az „állam foglyul ejtésének” (*state capture*) elmélete. Szerzőink vitatják ennek a nem alaptalan nézetnek a túlhajtott változatait, amelyek néhány, a hatóságok súlyos mulasztását mutató esetből általánosítanak, figyelmen kívül hagyva a sokkal gyakoribb tapasztalatot, amely szerint a hatóságok keményen és sok kedvező eredménnyel dolgoznak. A valóság ezen a területen sem fekete-fehér, hanem a szürke sok árnyalatát mutatja.

A könyv záró, következtetéseket levonó részében a szerzők ismételten hangsúlyozzák, hogy a teljesen szabad piacokon nemcsak választási szabadság, hanem balekvadászati szabadság is uralkodik, és hangsúlyozzák az 1890–1940 közötti amerikai reformkorszak fontosságát, amelynek folyamán a különféle területeken végbement változások megnövelték a kormányzat szerepét. A második világháború után fontos konszenzus alakult ki abban, hogy a kormányzat hasznos ellensúlyt alkothat a szabadpiac szélsőségeivel szemben. A demokraták és a republikánusok között létezett ugyan nézetkülönbség, de inkább csak árnyalatokat érintett, nem a lényegét. Példa gyanánt említik, hogy a republikánus Nixon elnök alapította meg a Környezetvédelmi Ügynökséget (*EPA*): ma a környezetvédelem már nem konszenzusos, inkább csak demokrata párti téma.

Mára divatba jött egy alternatív fölfogás: „A kormányzat nem megoldás a problémánkra – a kormányzat maga a probléma.” Ez a mondat Reagan elnök beiktatási beszédében hangzott el, és ezzel elavult a reformkorszakot követő idők konszenzusa arról, hogy a kormányzat, ha jól használják, a közjó fontos előmozdítója lehet.

Ez az új, alternatív fölfogás hibás. A reformkorszak kormányzati újításai – az állami nyugdíjrendszer (*Social Security*), az idősek állami orvosi ellátása (*Medicare*), a pénzügyi felügyelet stb. megteremtése – valóságos szükségletekre adott válaszok voltak. És az új fölfogás, az „államtalanítási” törekvés maga is balekvadászat. „Virágai” közül a könny hármát tárgyal.

Az első az állami nyugdíjrendszer tőkepiaci alapú, a fiatalabb Bush második elnöki periódusa alatt javasolt, de végül, népszerűtlensége miatt meg nem valósított reformja. Ez a mi 1997-es nyugdíjreformunkhoz alapjában hasonló lett volna. Kevésbé radikális az utóbbinál abban, hogy a belépés (részleges átlépés) az új rendszerbe nem lett volna kötelező, ugyanakkor radikálisabb egyrészt azért, mert a nyugdíjjáruléknak nem a negyedét (a bér nyolc százalékából két százalékpontot) lehetett volna átvinni privát (a mi „második pillérünknek” lényegében megfelelő) befektetési alapokba, hanem majdnem a kétharmadát (6,2 százalékból négy százalékpontot). Radikálisabb lett volna azért is, mert Amerikában a társadalombiztosítást kiegészítő magánnyugdíj (amely lényegében megfelel annak, amit a mi reformunk idején „harmadik pillérnek” hívtunk) már eleve fontos szerepet játszik a rendszerben. Robert J. Shiller realiztikus föltevésekre (az amerikai értékpapírpiacok múltbeli teljesítményére) alapozott szimulációs számításai szerint ez a „reform” előnytelen és kockázatos lett volna a résztvevők számára.

A másik „virág” az Értékpapír-felügyelet (*SEC*) erős alulfinanszírozottsága. Az alulfinanszírozottság tényét a szerzők (részben) a 2008-ban kitört Madoff-botrányhoz vezető folyamatok elemzésével támasztják alá. A zseniálisnak vélt tőzsdeguru, valójában roppant ügyes balekvadászt Bernard Madoff által kezelt alapok nagyszerű, egyenletesen csordogáló hozamai olyan képet mutattak (a csőd előtt hosszú éveken keresztül), amely némely éles szemű szakértők számára nem volt hihető. Följelentéseikre a SEC szakmailag elhibázott (elutasító) válaszokat adott, nyilvánvalóan azért, mert megfelelő szakértőket nem tudott megfizetni.

A harmadik „virág” az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának az a döntése, amely eltörölte annak törvényi korlátait, hogy vállalatok, szakszervezetek és nonprofit szervezetek részt vehessenek a választási kampányokban. A döntést vitató kisebbségi vélemény joggal mutatott rá, hogy az így biztosított joggal az érintett szervezetek visszaélnek. Nevezetesen, azt a jelöltet, aki szívességeket tesz nekik, azzal támogatják, hogy ellenfele ellen negatív kampányt finanszíroznak, amivel lehetővé teszik kedvezményezettjük számára, hogy „a mocskolódás fölött álljon”. A döntés ellenes volt a balekvadászat korlátozásának érdekeivel.

Az utószóban a könyv hangsúlyozza: a modern közgazdaságtan komoly hibája, hogy fő tárgyát, a szabadpiacok működését a balekvadászat figyelmen kívül hagyásával ábrázolja, azt csak külső módosító tényezőként veszi számba. Ez szerencsétlen következ-

ményekkel jár. Ha a közgazdász szakma megértette volna, hogy a szabadpiacokkal természetükön fogva velejárnak a trükkök és a csalás, akkor majdnem bizonyosan belelátott volna abba, hogy a származékos pénzügyi eszközök, a jelzálogalapú értékpapírok és az államadósságok halmozódása bajokat okozhat, és nem kevés közgazdász figyelmeztetett volna a válság veszélyére.

A szerzők három pontban válaszolnak arra a kérdésre, hogy könyvükkel mit tesznek hozzá a balekvadászat témájában (a viselkedési közgazdaságtan keretében) már létező irodalom mondanivalójához. Először is azzal, hogy ezt a jelenséget (szerintük) az általános egyensúlyi modell keretébe szervesen beillesztve, nem pedig a téma eddigi kezelésében megszokott módon valamilyen speciális modellben mutatják be, azt sugallják, hogy ez általában jelen van. Másodsor, új a könyvben, hogy ha a fogyasztó vállán ott ül a majom, és az ő ízlése befolyásolja a fogyasztó ízlését, akkor – az általános egyensúly-elméleti megközelítésben gondolkodó ember számára természetes módon – balekvadászat is létezik. Egy fönti példa szerint, finom illatukkal messziről csalogató, de nem egészségbarát édes süteményeket bizonyosan árulnak minden repülőtéren. Végül harmadszor, a könyv talált egy egészen általános módot annak a gondolkodási keretnek a leírására, amelyben az emberek döntéseket hoznak. A balek „bedőlésének” eddigi megközelítését Cialdini listája jellemzi, amely sok, de így is korlátozott számú gondolkodási-viselkedési defektust ad meg magyarázatként. Ámde vannak esetek, amelyek egyiknek sem felelnek meg. A könyv, ettől a megközelítéstől eltérően, az emberi gondolkodást önmagunknak való történetmesélésnek írja le, „bedőlésünket” pedig a történetmesélésben előidézett fordulatként.

Az Akerlof–Shiller-könyv létrejöttét aligha tudnánk megérteni, ha nem tudnánk a Republikánus Párt utóbbi évekbeli (a Trump-jelenséget messze megelőző) erőteljes jobbra tolódásáról, ezzel egy olyan kormányzás veszélyéről, amely az „új fölfogás” nevében („a kormányzat nem megoldás a problémánkra – a kormányzat maga a probléma”) az eddigieknél sokkal súlyosabb károkat okozna a reformkorszak eredményeként létrejött állami gazdaság szabályozás kiterjedt, a balekvadászatnak jelentősen megnövelt lehetőségeket biztosító lerombolásával. Mégis, a könyv tudományos igényű, és ilyenként értékelendő.

Így tekintve pedig elméleti és empirikus elemzéseinek alaposágát, erejét, relevanciáját elismerve is lehetnek vele problémáink.

1. A szerzők beleesnek abba a nem szokatlan hibába, hogy túldimenzionálják a megfigyelt jelenségvilágnak azt az oldalát, amely elemzésük alapvető tárgya, amelyhez gondolataik, fölfedezéseik tapadnak. Ezt teszik akkor, amikor megállapítják, hogy a jövedelmek évszázados megtöbbszöröződése nem járt a megtakarítási hányadok növekedésével, és ezt

kizárólag a balekvadászattal, főleges költségekkel magyarázzák. Itt tehát elsikkad az, amit a Bevezetésben azokról az üzletember-hősökről írnak, akik új és valós szükségleteket kielégítő termékekkel állnak elő. (Hiszen a jövedelemnövekmény egy részét mégiscsak az utóbbiakra, nem pedig haszontalan, csak a vállalkon ülő majom által igényelt dolgokra költjük.) Ugyancsak egyoldalú a könyvben a reklám mint olyan közgazdasági jelentőségének értelmezése. Nem olyan régen a kommunista ideológia azt sulykolta nekünk, hogy akkori rendszerünkben a reklám nem a fogyasztók manipulálását szolgálta (mint a kapitalizmusban), hanem az informálásukat. Ezen jókat mosolyoghattunk, de azért volt benne racionális mag. Nevezetesen, a reklám nem (soha, sehol sem) korlátozódik becsapásra, félrevezetésre. Mindig ad hasznos információt is, és reklámok nélkül sokkal nehezebb lenne eligazodnunk az árak és szolgáltatások világában. Ugyancsak túldimenzionálják a szerzők a fogyasztók piaczgazdaságbeli manipulálásának, félrevezetésének lehetséges mértékét azzal, hogy nem említik: az eladók versenye – ahol érvényesül – korlátozza az ilyen törekvéseket, hiszen például egy-egy terméket nemritkán a konkurens termék rejtett hibáival reklámoznak.

2. A legnagyobb problémánk az, hogy nem tudjuk elfogadni a szerzőknek azt a megállapítását, amely szerint könyvükkel a balekvadászatot beillesztették a közgazdaságtan főáramának hagyományos, általános egyensúlyi modelljébe. A közgazdaságtan egyik elemi kiindulópontja többé-kevésbé értelmes felek információs szimmetrián alapuló alkuja. A vállalkon ülő majom nagyon erős szerepével és a nagyon hatékonyként bemutatott félrevezetéssel ez nem fér össze. Ha Akerlof és Shiller gondolatmenetét elfogadnánk, akkor a hagyományos közgazdaságtan alapjait újra kellene gondolnunk, amire itt kísérletet sem teszünk.

3. Vannak a könyvben a főtiekhez képest kevésbé fontos átgondolatlanságok. A 7. fejezet, már a címével, az innovációt a balekvadászat egyéb területei mellé teszi n-edikként. Ez hiba, mert ez a vadászat minden területen részben innovációkkal folyik. Például a könyvben tárgyalt pénzügyi trükkök közül a vállalatok ellenséges fölvásárlása bővlikötvények kibocsátásának segítségével innováció volt; az autóvásárláskor igen gyakran technikai újítások mint „extrák” eladásával „húznak le” bennünket stb. Egy másik probléma azzal függ össze, hogy a könyv (egyébként helyesen) nem kizárólag a fogyasztók mint balekok levadászását tárgyalja. Főleg a bővlikötvényekre alapozott vállalatfölvásárlás kapcsán esik szó mások – befektetési alapok, nyugdíjalapok stb. – fölültetéséről. Ilyenkor nem igazán releváns a vállalkon ülő majomra, annak a mi valós igényeinktől eltérő ízlésére hivatkozó magyarázat. Itt sokkal inkább a (főleg nagyobb) vállalatoknak arról a jól ismert jellegzetességéről van szó, hogy a menedzsment gyakran elválik a tulajdonosoktól, és ezzel a kockázatok mérlegelése eltorzul.

4. A reklámszakmának a könyv témája szempontjából fontos klasszikusai közül a szerzők csak az amerikaiakat tárgyalják. Nem kerülnek szóba európaiak, például a ma is gyakran hivatkozott Goebbels.

Persze az is igaz, hogy szívesebben olvasunk olyan könyvet, amelyben nem találkozunk ezzel a névvel. De távolról sem csak ezért ajánlom Akerlof és Shiller könyvét mindenki figyelmébe. Érdekes, tanulságos, fontos olvasmány. □

ÚJ HULLÁM A NYELVÉSZETBEN

SÁNDOR KLÁRA

BEVEZETÉS: A VARIÁCIONISTA SZOCIOLINGVISZTIKÁRÓL

A *Martha's Vineyard Times* 2011. augusztus 16-i száma hosszas leírásban ünnepelte egy egyetemi szakdolgozat alapjául szolgáló, 1961 nyarán végzett kutatás ötvenedik évfordulóját. A vizsgálatot a Columbia nyelvészdiákja, William Labov folytatta le – és tette ezzel világhírűvé a Martha's Vineyard-szigeten lakók angolját. Nem azért, mert később Labov a XX. század nyelvészetének egyik legmeghatározóbb alakjává vált, hanem mert a vizsgálatból írt tanulmány¹ alapvetően változtatta meg a nyelv kutatását.

Először is: egyszer s mindenkorra megdőlt Bloomfield² Hockett³ által megerősített tézise, amely szerint a hangváltozások folyamatokban nem vizsgálhatók. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy Saussure⁴ nyelv–beszéd, szinkronia–diakronia, illetve külső–belső nyelvészet dichotómiája nem tartható fenn. Labov bemutatott egy módszert, amely a jelenben zajló nyelvi változásokat folyamatokban képes leírni, és a más nyelvészeti megközelítések által zavarónak, kaotikusnak vélt változatosságban megtalálja a rendezőelvet, a szabályosságot. A tanulmány bemutatta, hogy a szigeten megfigyelt hangváltozásokat egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul mozgatják a szűken értelmezett nyelvi rendszeren belüli tényezők és a közösség tagjainak társas viszonyai, attitűdjei és identitásjelző szándékai, s hogy a „nyelv” az, amit az emberek beszélnek, leírásához sem kell – pontosabban nem szabad, ha valóban a természetére és működésére vagyunk kíváncsiak – tiszta, egynemű rendszerré párolni.

Fél évszázad távlatából még fontosabbnak látszik ez a tanulmány: ma már tudjuk, hogy lényegében minden benne volt, amit a következő ötven évben a Labov által mozgásba hozott *variacionista szociolingvisztika* részletesen kidolgozott. Ez az a nyelvészeti irányzat, amely a társasnyelvészet talán legrigorózusabb módszertanát alkalmazza: természetesen ugyanúgy valódi beszélők valódi nyelvhasználatát, s nem a nyelvész saját intuícióit vizsgálja, mint a társasnyelvészet többi ága, de alapvetően statisztikai számításokkal, lehetőség szerint nagy adatközlői mintától vett, kiterjedt korpuszokkal dolgozik – ezért nevezik *kvantitatív szociolingvisztikának* is.

A variacionista szociolingvisztika tehát az 1960-as évek közepe táján született, így elmúlt ötven éves – megérett a számvetésre, s ennek értelemszerűen

része a kiindulópont bemutatása. Valószínűleg ez volt az egyik oka annak, hogy egyik jeles képviselője, Sali Tagliamonte megpróbálta rekonstruálni a kezdeti évek történetét. A megszokott tudománytörténeti összegzésektől eltérve úgy döntött, hogy nem „külső” történetet ír, hanem rendes társasnyelvész módjára interjúkat készít az irányzat első generációjának idősebb, de szerencsére még ma is jó egészségben alkotó tagjaival arról, ők hogyan látták, hogyan éltek meg a diszciplína létrejöttét, mit tartottak fontosnak akkor, hogyan látják a terület jelenét most, s milyen tanácsokat adnak a jövő kutatóinak. 2016-os könyve⁵ rendhagyó: a hóhéraszkasztásos mondanak megfelelően olyan nyelvészekkel készített interjúkat, akiknek egész nyelvészeti munkásságuk interjúk készítéséből, lejegyzéséből, kódolásából és elemzéséből áll. Mint-hogy saját munkájukról kérdezte őket, sok mindent megtudunk területük, a *variacionista* (vagy *kvantitatív*, olykor *labovianus*) *szociolingvisztika* jellemzőiről, művelésének módjáról, s elsősorban arról a tudományos közösségről, amelynek a megkérdezettek nemcsak alapítói és legtekintélyesebb, legnagyobb hatású képviselői, de még mindig a motorjai is.

A következőkben az enigmatikus, rövid fejezetismertető mondatok (a Woody Allen-féle „a Háború és békében Oroszországról van szó” típusból) helyett részletesebben mutatom be az egyes részek tartalmát, hogy ne csak magáról a könyvről, hanem a tárgyalta nyelvészeti területről s annak történetéről is képet kaphasson az olvasó. Ezt részben azért tartom

1 ■ William Labov: The social motivation of a sound change. *Word*, 19 (1963), 270–309. old.

2 ■ Leonard Bloomfield: *Language*. Henry Holt, New York, 1933.

3 ■ Charles Hockett: *A course in modern linguistics*. Macmillan, New York, 1958.

4 ■ Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale*. Payot, Lausanne–Paris, 1916.

5 ■ Sali A. Tagliamonte: *Making Waves: The Story of Variationist Sociolinguistics*. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford, 2016.

6 ■ Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris, Bp., 2003.

7 ■ Shana Poplack – Sali A. Tagliamonte: *African American English in the Diaspora*. Blackwell, Malden–Oxford, 2001.

8 ■ Sali A. Tagliamonte: *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006.; uő: *Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation*. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford, 2012.

9 ■ Sali A. Tagliamonte: *Roots of English: Exploring the History of Dialects*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

10 ■ Sali A. Tagliamonte: *Teen Talk: The Language of Adolescents*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

11 ■ Sali A. Tagliamonte: *Making Waves*, I az 5. jegyzetét.

fontosnak, mert a világszerte igen népszerűnek – talán a publikálni kényszerülő és péhádéra vágyakozó ifjú nyelvészek körében olykor már a minőség rovására menően népszerűnek – számító társnyelvészet különböző irányzatai közül ma Magyarországon a kvantitatív szociolingvisztika van jelen a legkevésbé, noha a magyar szociolingvisztika 1988–1989-ben ezzel kezdődött – ekkor vették föl a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adatait –,⁶ és annak ellenére, hogy jelentős részben a variacionista szociolingvisztika meghatározó tanulmányai rögzítették azokat az elméleti és módszertani alapokat, amelyekre később a kevésbé rigorózus irányzatok épültek. A másik ok teljességgel szubjektív: azt gondolom, hogy a társnyelvészet kvalitatív irányzatai – az antropológiai nyelvészet és a nyelvészeti szociológiai megközelítések – nélkül nem lehet megalkotni a nyelv átfogó társas elméletét, és létrehozni olyan szintézist, amelyet a kötet több szereplője is régóta szükségesnek tart, mégis a variacionista evolúciós nyelvészet áll hozzám a legközelebb. Talán mert azzal ismerkedtem meg először, s úgy van ez, mint a nyelvi változásokkal: a változás kezdetén preferált kontextus a többihez képest mindig preferált marad.

TAGLIAMONTE MUNKÁSSÁGA

Sali Tagliamonte a Torontói Egyetem professzora, korábban az Ottawai Egyetemen, egy ideig pedig az angliai Yorkban dolgozott. Tanulmányait a kanadai York Egyetemen és szintén Ottawában végezte az egyik első generációs variacionista, Shana Poplack tanítványaként. Részt vett a variacionista szociolingvisztikában a legtöbbet használt statisztikai elemző program, a *Varbrul* újabb változatának, a *Goldvarbnak* a kifejlesztésében, és alapvető könyveket írt. Az elsőt Poplackkal közösen az afrikai-amerikai vernakuláris angol (*African American Vernacular English – AAVE*) eredetéről és olyan kanadai, illetve karibi változatairól, amelyek története az észak-amerikaitól függetlenül alakult.⁷ Az egykori rabszolgák utódaitól Új-Skóciában, illetve a Dominikai Köztársasághoz tartozó Samaná-félszigeten fölvetett interjúkat azt támasztották alá, hogy az egykori *AAVE* közelebb állt a vele egykorú angol nyelvváltozatokhoz, mint a mai *AAVE* a mai amerikai változatokhoz, azaz ma megfigyelhető jellegzetességei a többi változattól való eltávolodás következményei. Könyvük azért keltett nagy fölűnést, mert mindez azt is jelentette, hogy az *AAVE* nem egy rabszolgák által beszélt egykori kreol dekreolizációjával (az amerikai angol változatokhoz közeledésével) jött létre, mint a kreolisták egy része, többek között a szintén első generációs variacionista John R. Rickford vélte.

Sali Tagliamonte következő két könyve⁸ a variacionista szociolingvisztika módszertani kézikönyvének is tekinthető: a diákokat, kezdő kutatókat, terepmunkásokat segíti abban, hogyan kell megtervezni és kivitelezni a kvantitatív kutatásokhoz a te-

repmunkát, hogyan kell korpuszt építeni, használni a Varbrult, és a statisztikán túllépve elemezni az adatokat. Közben – különösen a bővebb, alaposabb 2012-es változat – bemutatja a variacionista szociolingvisztika legfontosabb vizsgálatait is.

Tagliamonte 2013-ban kiadott munkája⁹ a komparatív szociolingvisztika egyik alpműve: az angol nyelv különféle változatait hasonlítja össze azzal a négy észak-brit angol változattal, amelyeket az egykori telepeselek, emigránsok a világ különféle részeire magukkal vittek. A könyv azt tárja föl, a jelenlegi angol nyelvváltozatokban megfigyelhető változatosság és változási folyamatok közül melyek indulnak ki az egykori örökségből, illetve melyek helyi újítások.

Hamarosan megjelenik a tinédzserek nyelvhasználatát és földrajzi, továbbá nemek és osztályhelyzet szerinti rétegződését, korosztályi sajátosságait bemutató, mintegy tizenöt éves gyűjtőmunkán alapuló könyve is.¹⁰ Eppen folyamatban lévő torontói projektje mellett, hogy az „eredeti” torontói nyelvhasználat mai folytatásáról szeretne képet kapni, némiképpen a perceptuális dialektológiához, a nyelvi ideológiák kutatásához közelít: született torontóiak tapasztalatait, emlékeit, történeteit gyűjtik arról, milyen volt és most milyen Torontóban élni – az őstorontóiak által beszélt nyelvi korpusz mellett tehát kulturális hozadéka is bőven lesz a kutatásnak.

Sali Tagliamonte tehát maga is meghatározóan fontos műveket alkot, a variacionista szociolingvisztika közösségének megbecsült tagja – ezért is tudta elkészíteni azt a negyvenhárom interjút, amelyre *Making Waves* című könyve¹¹ épül. A kiadói ismerettség szerint a variacionista szociolingvisztika leghíresebb kutatóival folytatott beszélgetésekből az irányzat történetének emberi oldala tárul elénk; a könyv a diszciplína születését, szellemiségét, létrejöttének körülményeit mutatja be olvasmányosan és a kívülállók számára is érthetően; megismerteti a diákokat, olvasókat a legnevesebb variacionista nyelvészek nézeteivel. A kiadó weboldalán négyszáz interjúrészletbe is belehallgathatunk.

Az ennél sokkal kevésbé személyes köteteket sem igen lehet személyes elfoglaltság nélkül bemutatni, ez esetben kár is volna próbálkozni vele – és szembenem a szerző szándékaival is, hiszen célja épp az olvasó bevonása volt annak a diszciplínának az életébe, amelynek maga is fontos, elismert tagja.

Az én bevonásommal nem volt nehéz dolga, hiszen a variacionista szociolingvisztika volt az első terület, amellyel a társnyelvészetben belül találkoztam, s ma is ezt tartom a magam számára legfontosabbnak, minthogy elsősorban a nyelv változásának mechanizmusa érdekel. Magam is jártam a beszélgetőtársak által emlegetett konferenciákon, majdnem mindegyikőjüket hallottam már előadni; sokukkal találkoztam, beszélgettem. Közülük Peter Trudgillt, Dennis Prestont, Jack Chamberst, Paul Kerswillt Szegedre is meghívtuk tanítani. Susan Pintzokkal együtt dolgoztunk a Nyelvtudományi Intézet infor-

mális Varbrul-kurzusán (akkor született az írógép-hatásról szóló dolgozat¹²). Peter Trudgill-lal és feleségével, Jean Hannah-val együtt mentünk a moldvai csángókhoz, Trudgill tagja volt annak a kutatócsoportnak is, amely a nyelvi diszkrimináció válfajait, a megőrzés módjait kutatta négy országban (ebből a kutatásból kötet is született¹³). Ráadásul – erről később lesz még szó, mert a könyvben nagy szerepet kap – e közösség tagjai tényleg jó fejek. Elkerülhetetlen tehát, hogy személyes élményeimet is beleolvasam a könyvbe.

SZEMÉLYES TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Sali Tagliamonte munkája tehát személyessé tett tudománytörténet. Az előszóban írottak szerint az volt a célja, hogy megragadja a variacionista szociolingvisztika lényegét, bemutassa művelőinek közösségét, a diszciplína nyelvészeti eredményeit, társadalmi motivációit, s hogy mit jelent azoknak, akik a kezdetektől művelik. Megtudjuk, hogyan intézményesült, hogyan alakult nagyon gyorsan egyfajta – a társadalmi elkötelezettséget is nyíltan vállaló – tudományos mozgalommá, kik voltak a vezéralakjai és első képviselői. A megkérdezettek elmondják, számukra mi volt lenyűgöző ebben az újfajta nyelvészetben: a valódi, élő nyelv fölfedezése, a statisztika alkalmazása – azaz a nyelvész egyéni intuíciója helyett az adatgyűjtés és -elemzés, a kvantifikálás. Beszélnek arról, hogyan lett a közösség éves találkozója, a *New Ways of Analyzing Variation (NWAV)* konferencia a kezdeti laza, metaforikus és tényleges családi kapcsolatokból építkező, baráti találkozókból előkelő eseménnyé, s hogy mi erről az átalakulásról a nagy generáció véleménye. Beszámolnak az első fontos kutatásokról, témákról és a kezdeti kritikai ellenvetésekről.

Tagliamonte bevallotta azért tartotta fontosnak a kezdetek bemutatását, mert éppen az intézményesülés, kiterjedés következtében egyre gyengülnek a kapcsolatok, elsősorban nem is az idősebb és fiatalabb kutatók mint személyek között, hanem a kezdők és a diszciplína elméleti-módszertani megalapozását jelentő szakirodalom között. Magyarán: a fiatalok egyre kevésbé olvassák az irányzat klasszikus szövegeit.

Mind a negyvenhárom interjúalanyunk ugyanazt – vagy majdnem ugyanazt – az öt kérdést tette föl: hogyan került kapcsolatba a szociolingvisztikával, milyen kutatásokat végzett, milyen volt terepmunkát végezni, miért szereti a nyelvi változatosságot, és mit tanácsol azoknak, akik csak most ismerkednek a variacionista szociolingvisztikával. A százötven órányi beszélgetésben elhangzott válaszokat Tagliamonte többé-kevésbé tematikusan rendezte el, az interjúszövegek csak rövid részletekként jelennek meg – a főszöveg a szerző adott témáról szóló összegzésének, kommentárjának, saját visszaemlékezéseinek keveréke.

Az első fejezet (*Where it begins*) természetesen az alapító William Labovval indít, aki máig a diszciplína

na központi figurája: hogyan lett figyelmes az ipari vegyész Labov arra, hogy akikkel kapcsolatba kerül, nemcsak egymástól eltérően beszélnek, de ugyanaz az ember is többféle angolt használ. Röviden szó esik az 1960-as évek elején végzett klasszikus vizsgálatokról a Martha's Vineyardon¹⁴ és New Yorkban.¹⁵ Ugyanebben az időben kapott megbízást egy nyelvészeti tanszék fölépítésére, és alapozta meg a későbbi szintaktikai variációt vizsgáló központot Yorkban Robert B. LePage – korábban Tolkien és Lewis tanítványa Oxfordban, aztán Fred Cassidyvel együtt a jamaicai angol kutatója, és később a nyelv identitásjelző szerepét vizsgáló alapmű, az *Acts of Identity* társszerzője.¹⁶

Nemcsak a variacionista szociolingvisztikában, hanem a társasnyelvészetben általában játszott igen fontos szerepet a Los Angelesben, a Kaliforniai Egyetemen 1964-ben William Bright által rendezett meghívásos konferencia, ahol előadott John Gumperz, Charles Ferguson, Dell Hymes, és bemutatta New York-i vizsgálata eredményeit Labov is. A konferencia előadásából készült kötet¹⁷ tanulmányai ma is megkerülhetetlenek.

A Los Angeles-i konferencia évében az Amerikai Nyelvészeti Társaság (*Linguistic Society of America, LSA*) nyári egyetemét az indianai Bloomingtonban rendezték, Roger Shuy ekkor határozta el, hogy ő is olyan kutatásokat akar végezni, mint Labov New Yorkban. Nem sokkal később kettejük vezetésével kezdtek bele a hétszáz adatközlős detroiti vizsgálatba. Az egyik legszorgalmasabb terepmunkás Shuy korábbi tanítványa, Walt Wolfram volt, az ő könyve a detroiti feketék vernakulárisáról már ebből a kutatásból született.¹⁸ Shuy pár éven belül a variacionista szociolingvisztika egyik legfontosabb képzőhelyét hozta létre Washingtonban: először 1967-ben a *Center for Applied Linguistics*ben, aztán 1969-ben a Georgetown Egyetemen. Mindkettőhöz segítségül hívta Wolframot és annak egykori diáktársát, Ralph Fasoldot – ő később két alapkönyvet írt, ezek ma is sokat segítenek a társasnyelvészettel ismerkedőknek.¹⁹ Utóbb csatlakozott hozzájuk a variacionista szociolingvisztikát és

12 ■ Susan Pintzuk et al.: *The Effect of the Typewriter on Hungarian Reading Style*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 1. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Bp., 1995.

13 ■ Sándor Klára (ed.): *Issues on Language Cultivation*. JGyF, Szeged, 2000.

14 ■ William Labov: The social motivation of a sound change. *Word*, 19 (1963), 273–303. old.

15 ■ William Labov: *The Social Stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington, D. C., 1966.

16 ■ Robert Le Page – Andree Tabouret-Keller: *Acts of identity: Creole-based approaches to language and ethnicity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

17 ■ William Bright (ed.): *Sociolinguistics: Proceedings of the UCLA sociolinguistics conference 1964*. Mouton & Co., The Hague – Paris, 1966.

18 ■ Walt Wolfram: *A sociolinguistic description of Detroit Negro speech*. Center for Applied Linguistics, Washington D. C., 1969.

a diskurzuselemzést összekapcsoló Deborah Tannen, illetve Deborah Schiffrin.²⁰

A korai időszak egyik legfontosabb eseménye az volt, hogy a matematikus David Sankoff (akkori felesége, Gillian Sankoff révén) megismerkedett a variacionista nyelvészettel, mert aztán az ő statisztikai programja tette lehetővé szociolingvisták generációnak, hogy a kategorikus változók viselkedését viszonylag egyszerű eszközzel tárják föl.

Nagy-Britanniában ez idő tájt végeztek két jelentős elméleti felismerésekhez vezető kutatást: Peter Trudgill szülővárosa, Norwich nyelvhasználatáról gyűjtött adatokat 1968-ban, ekkor írta le a rejtett presztízs jelenségét – azaz hogy a sztenderd változat nyílt, intézményesített társadalmi presztízsével szemben a közösségek saját, nemsztenderd vernakulárisának is megvan a maga presztízse,²¹ más-különbén nem is örökítődné tovább. Lesley Milroy a belfasti közösségek nyelvhasználatát vizsgálta. A rejtett presztízs leírása itt is fontosnak bizonyult, de ezen túl Milroy kiemelte a társas kapcsolathálózatok szerepét a nyelvi viselkedésben és változásokban.²² 1970-ben kezdődött a montreáli francia nyelvhasználat vizsgálata, ehhez készítette el Henrietta Cedergren és David Sankoff az első, géppel olvasható beszélt nyelvi korpuszt.

Tagliamonte összegzése szerint a variacionista szociolingvisztika születése az 1960-as évek Észak-Amerikájában lényegében „a levegőben volt”: a nyelv társadalmi beágyazottsága több vonatkozásban is a középpontba került. Az emberi jogok tudatosulásának évei voltak ezek, Johnson elnök szegénység elleni küzdelmének egyik eredménye volt az oktatási reform, a fekete gyerekeket a sztenderd amerikaiaktól eltérő beszédük miatt sújtó „kognitív deficit” hipotézisét megkérdőjelezték, majd elvetették, Kanadában Québec önállósulási törekvéseinek középpontjában is a nyelv állt.

A második fejezetben (*Synchronicity in Sociolinguistics*) azokat a válaszokat gyűjtötte össze a szerző, amelyekből kiderül, hogy a variacionista szociolingvisztika első generációs nyelvészei hogyan

fedezték föl a nyelvet és a nyelvészetet, aztán Labov megközelítését; hogy milyen volt Labovnál tanulni; hogyan indult egyre több kutatás Angliában, Hollandiában, Skandináviában, Afrikában, Dél-Amerikában, Ausztráliában. Ez a fejezet a megcélzott „személyes tudománytörténetnek” elsősorban a személyes pólusa, epizódok, életrészletek láncolata.

A harmadik fejezet (*A Crescendo of Research*) azok közül a nyelvészeti kérdések közül emel ki néhányat, amelyek kutatása már a variacionista szociolingvisztika első szakaszában jelen volt az első fejezetben már bemutatott, nagyvárosokban végzett vizsgálatokon kívül. Ilyenek az *AAVE* kutatásában jelentkező új megközelítések többek között Guy Bailey kiváló ötlete, aki az egykori rabszolgákkal az 1930-as évek második felében készített több ezer beszélgetésből (*Slave Narrative Collection*) lejegyezte a hangban is rögzített interjúkat, és a hangzó anyag másolatával együtt elküldte több, különböző területeken és módszerekkel dolgozó nyelvésznek. Két kérése volt: módosítsák az átiratot annak megfelelően, ahogyan ők hallják a felvételt, és készítsenek leírást a hallott nyelvváltozatról. Az eredmény egy széles konszenzussal készült átirat lett, valamint egy kötet, amelyből az derült ki, hogy a dialektológusok az angol nemsztenderd változatok sajátosságait fedezték föl a hallott anyagban, a kreolisták kreol jegyeket²³ – vagyis mindannyian saját előképzettségüket olvasták bele ugyanabba a korpuszba.

A fejezet bemutatja a az állandó növekedési ütemű változás (*constant rate effect*) elvét, ennek fölismerését Tony Krochnak köszönhetjük: a változások korai és későbbi szakaszában egy-egy változás a különböző kontextusokban azonos gyorsasággal terjed. Kroch megfigyelését később számos újabb kutatás igazolta. Szó esik az elsőként Greg Guy által lert²⁴ lexikai-grammatikai kötöttségű hangtani változásokról, hogy például az angol szóvégi *td* elhagyása háromszor olyan gyakori az egyszerű szavakban (*mist*), mint ahol grammatikai funkciója van (*missed*), és kétszer olyan gyakori azokban a szavakban, amelyekben a grammatikai funkció megvolt, de elhomályosult (*kept*). Az is fontos fölismerés volt, hogy a kétnyelvűek beszédében kódváltás csak ott következik be, ahol ezt a két nyelv szerkezete zökkenőmentesen lehetővé teszi, azaz ahol strukturális azonosság áll fenn (*equivalence constraint*). Ezt egy különösen szerencsésen gyűjtött beszélgetést elemelve ismerte föl Shana Poplack: a New York-i Puerto Ricó-iak kétnyelvűségét vizsgálva terepmunkása egyszer a bekapcsolt magnót letéve magukra hagyta adatközlőit, így a beszélgetésben részt vevők természetesebben viselkedtek, mint kívülálló jelenlétében.²⁵ Hasonlóan fontos volt Tony Naro és Marta Scherre brazilai portugál adatokra támaszkodó megfigyelése, hogy egy beszédegységen belül az egyes grammatikai szerkezetek vonzzák egymást (*serial effect*), azaz például ha már előfordult egy passzív szerkezet, akkor nagyobb az esélye, hogy

19 ■ Ralph Fasold: *The sociolinguistics of society*. Blackwell, Oxford, 1984.; úó: *The sociolinguistics of language*. Blackwell, Oxford, 1990.

20 ■ L. pl. Deborah Schiffrin: *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.; Deborah Tannen: *You just don't understand: Women and men in conversation*. Quill, New York, 2001.

21 ■ Peter Trudgill: *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press, Cambridge, 1974.

22 ■ Lesley Milroy: *Language and Social Networks*. Blackwell, Oxford, 1980.

23 ■ Guy Bailey – Natalie Maynor – Patricia Cukor-Avila: *The emergence of Black English. Texts and commentary*. Benjamins, Amsterdam, 1991.

24 ■ Gregory Guy: Contextual conditioning in variable lexical phonology. *Language Variation and Change*, 3 (1991), 2. szám, 223–239. old.

25 ■ Shana Poplack: „Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español”: toward a typology of code-switching. *Linguistics*, 18 (1980), 7–8. szám, 581–618. old.

egy másik is megjelenik²⁶ – ez lényegében azonos a pszicholingvisztikai előfeszítés jelenségével

Allen Bell magyarázata a hallgatósághoz igazodásról (*audience design*) látszólag szembemegy Labovnak a stílusváltozatokra vonatkozó leírásával, amely szerint a beszéd formalitását a beszédre figyelés mértéke határozza meg. Bell három új-zélandi rádióállomás nyelvhasználatát figyelte meg: az egyik „hivatalos” adó volt, sztenderd nyelvváltozattal, a másik kettő helyi adó. Noha a három állomás műsorát ugyanabból a stúdióból sugározták, ugyanazok a hírolvasók nemegyszer ugyanazt a hírt mondták el, stílusuk mégis a megcélzott közönségnek megfelelően volt formális vagy informális.²⁷ A leginkább Labov New York-i áruházi vizsgálatára emlékeztető kutatás az övéhez hasonló eredményre jutott, kivéve, hogy az eltéréseket nem az osztályrétegződéshez, hanem csak a stílushoz kötötte. Az eredmény azonban csak látszólag megy szembe Labov nézeteivel, mert a két tényező – a beszédrefigyelés mértéke és a hallgatóság elvárásaihoz igazodás – értelem szerűen nem zárja ki egymást (ellenkezőleg), és az osztályrétegződéshez köthető változatok igen gyakran vesznek részt stílusrétegződésben is (a New York-i szövegi, illetve mássalhangó előtti *r* ejtése vagy nem ejtése is eleve ilyen volt Labov vizsgálatában).

A nyelvi változások természetére és a nemsztenderd alakok viszonyára vonatkozott Jack Chambers megfigyelése, hogy az angol egymástól nagyon távoli változataiban – például Észak-Amerikában, Ausztráliában, az Atlanti-óceán közepén fekvő Tristan da Cunha szigetén – sok azonos nemsztenderd változat mutatható ki, melyek szerinte az angol szerkezetéből kiinduló természetes nyelvi változások eredményeként alakultak ki.²⁸ Susan Pintzuk, Anthony Kroch tanítványa angol történeti szövegek szintakszisával foglalkozva kezdett hozzá az angol nyelvtörténeti korpusz építéséhez, amely 2015-re a sok új közreműködőnek köszönhetően jócskán kiteljesedett, s ma már a teljes angol nyelvtörténet időszakából tartalmaz szövegeket és mutatványokat, és elektronikusan is elérhető.²⁹

A kutatások bemutatása után a harmadik fejezet aztán furcsa módon vált, és a variacionista szociolingvisztika legfontosabb publikációs színtereit veszi számba.³⁰ A következő fejezet (*Roots of Variationist Thinking*) ismét beszélgetésrészletek laza füzére arról, ki honnan jutott el a variacionista szociolingvisztikához: a dialektológiától (Chambers), a nyelvtörténet-től (Jim Milroy, Preston), a mondattantól (Pintzuk) vagy egyes társadalomtudományoktól (antropológia, szociológia: Eckert, Lesley Milroy, Bell). Van (Rickford), aki azt említi ki, hogy a fiatalok közül sokan nem ismerik a korábbi irodalmat, s ezért néha újrafelfedezik a dolgokat, akár még a társas jelentést is, mert nem ismerik Gumperz írásait, más (Guy) azt vette észre, hogy sokan nem lépnek túl az adatok bemutatásán és statisztikai elemzésén, a „miért” kérdését nem teszik föl. Végül visszaemlékezések következnek arról, milyen tanár is Labov. Ez a kötet talán legzavarosabb, legkevésbé szerkesztett fejezete.

Külön fejezet (*Sociolinguistics in the Streets*) szól a tepermunka szépségeiről és gyötrelmeiről, mulatságos és rémálomszerű történetekkel, anekdotákkal az interjúk során elkövetett hibákról – de arról az elkötelezettségről is, amely a vadidegen adatközlők iránt kialakul a beszélgetés végére.

A hatodik fejezet (*Why Statistics Is in your Head*) tárgya a *Varbrul*, a David Sankoff által kifejlesztett szoftver, amelyet a legtöbbet használnak az adatfeldolgozásban. A *Varbrul* első változata 1972-re működőképes volt, persze az akkori technikai feltételek mellett még lassan és nehézkesen. Később számos új változata jelent meg, a *Goldvarb* ma is letölthető, nyílt forráskódú program. A szoftverről, elemzési és működési módjáról sajnos nem sokat tud meg az, aki nem ismeri eleve a programot.³¹ Tagliamonte érinti azokat a kritikákat is, amelyeket a *Varbrullal* szemben megfogalmaznak, például hogy csak a kategorikus változók elemzésére alkalmas, a folytonosakéra nem, és nem elég szofisztikált az új statisztikai programokhoz képest – ugyanakkor többek szerint is kérdéses, mennyiben hoz más eredményt egy változás nyelvi és társadalmi okainak feltárásában egy sokkal bonyolultabb és csillogóbb statisztikai program, ha azt is csak logisztikus regresszió vizsgálatára használjuk.

A hetedik fejezet (*Sociolinguistics from the Heart*) Roger Shuytól származó mottója pontosan kifejezi a variacionista szociolingvisztika művelői első generációjának beállítódását: „Azt hiszem, a szociolingvisztikában az igazságosság iránt érzett szenvedélyt láttam.” Minthogy ez a diszciplína nem szobanyelvészet, hanem az „utcaról”, hús-vér emberek hétköznapi nyelvhasználatából meríti adatait, kapcsolatba kerül az emberekkel – és bevonódik a nyelvvel kapcsolatos problémáikba, legyen az a nemsztenderdet beszélőket érő diszkrimináció, kétnyelvű helyzetben a kisebbségi nyelv elnyomása, a hatalommal való mindenféle visszaélés kórházban, iskolában, tárgyalóteremben, hivatalban.

Már említettem, hogy az 1950–1960-as évek elfogadott pedagógiai álláspontja szerint az észak-amerikai fekete gyerekek iskolai sikertelenségének oka egy sajátos kognitív deficit, azaz hogy képtelenek bizonyos szavak megkülönböztetésére (például ugyanúgy ejtik a *death* ’halál’ és a *deaf* ’süket’ szót), nem tudnak logikusan gondolkodni (többszörös tagadást használnak – pl. *I did not do nothing*), illetve egyszerűen nem

26 ■ Marta Scherre – Anthony Naro: The serial effect on internal and external variables. *Language Variation and Change*, 4 (1992), 1. szám, 1–13. old.

27 ■ Allen Bell: Language style as audience design. *Language in Society*, 13 (1984), 2. szám, 145–204. old.

28 ■ J. K. Chambers: *Sociolinguistic theory*. Blackwell, Oxford, 1995.

29 ■ *Penn Parsed Corpora of Historical English*. <https://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/>

30 ■ Az NWAV-et, a brit kezdeményezésű *Sociolinguistic Symposiumot*, az európai ICLaVE-et (*International Conference on Language Variation in Europe*), a világ többi részén rendezett variacionista összejöveteleket, valamint néhány fontos folyóira-

tudnak „rendesen” angolul (elhagyják a létigét, pl. *he happy*). Labov és később sok más szociolingvista bizonyította be, hogy szó sincs kognitív deficitről, a fekete gyerekek egyszerűen nem azt a nyelvváltozatot beszélnek, amelyet az iskola megkövetel. Labov egy olyan komplex programot is kidolgozott (*The Reading Road*), amely az afrikai amerikai angol nyelvhasználat sajátosságaihoz igazodva készített olvasókönyveken kívül a pedagógusképzésben is reformot javasolt. A program igen szép sikereket ért el.

Rövidebben, de e fejezetben olvashatunk Roger Shuy igazságügyi nyelvészeti munkájáról is – Shuy hatszáznál is több ügyben volt már törvényszéki szakértő –, valamint Walt Wolframnak az afrikai amerikai angol mint önálló változat elismertetésére irányuló munkálkodásáról és a kihalóban lévő kis észak-karolinai dialektusokat dokumentáló munkájáról.

A nyolcadik fejezet (*Branching Out; Bursting at the Seams*) azt tárgyalja, hogy az 1970-es években fölerősödtek a korábbi irányokkal szembe forduló törekvések. A legerőteljesebb kritika talán a nyelvváltozatok és egyes társadalmi változók (osztály, nem) összekapcsolását érte, mondván, hogy a labovianus modell túlságosan merev, nem veszi figyelembe, hogy az emberek maguk konstruálják identitásukat. E kritika azonban – mint például Allan Bell hangsúlyozta –, nem veszi figyelembe, hogy identitása konstruálásához a beszélő csak abból a készletből válogathat, amely a rendelkezésére áll. Ehhez hozzátehetjük, hogy a labovi modell sem determinációról beszélt, hanem mindig csak valószínűségekről. Másrészt: ha például az adatok szerint a nők és a férfiak nyelvi viselkedése eltérő, és valaki ezt a tényt rögzíti, azzal értelemszerűen nem állítja egyben azt is, hogy oksági összefüggés van a nem és a nyelvi viselkedés között, s azt végképp nem, hogy ez az összefüggés biológiai meghatározottságból következik.

Az osztályrétegződés mellett Lesley Milroy és Penny Eckert a társas kapcsolathálózatoknak a nyelvi változásban betöltött szerepét hangsúlyozta. Később Penny Eckert bevezette a gyakorlatközösség (*community of practice*) fogalmát azoknak a beszélőközösségeknek a leírására, amelyeknek tagjai nyelvhasználatukban közel állnak egymáshoz, és bizonyos nyelvi jegyek alapján azonosulnak is a közösséggel. A társas kapcsolathálózatok vizsgálata kétségkívül fontos, de a variacionista szociolingvisztikába már korán beépült új

szempontokat hozott – így hát ezt értelmetlen hiányolni. Azt pedig maga Eckert is kétségbe vonta, szükség volt-e a gyakorlatközösség fogalmára, s mint a vele készült interjúból kiderül, főleg azt sajnálja, hogy azóta a fogalom teljesen kiüresedett, már szinte bármire alkalmazzák. Tegyük ehhez is hozzá: a beszélőközösség mint fogalom korábbi interpretációinak is része volt az identitásjelzés, enélkül már a Martha's Vineyard-i adatok is értelmezhetetlenek lettek volna.

A fejezet hosszasan ismerteti azt a kötetben korábban már többször emlegetett vitát, amely az afrikai amerikai vernakuláris angol eredete körül keletkezett, s amelynek lényege, hogy vajon az észak-amerikai déli államok dialektusaitól eltávolodással alakult-e ki, vagy eredetileg kreol nyelv volt, amely közeledett az angolhoz.

Az még valamelyest érthető, hogy Eckert detroiti kutatásának bemutatása itt kapott helyet, ha elfogadjuk, hogy „kihívást” jelent a labovi modellel szemben – bár Milroy és Eckert munkái is sokkal inkább kiegészítései, s nem cáfolatai a többi kvantitatív kutatásnak. Az azonban már nehezen értelmezhető, miért került ide a preskriptív szemlélettel szembeni föllépés – ennek szükségét soha egyetlen szociolingvista sem vitatta, ha tehát ezt illetően van „fölfelzés”, az semmiképpen nem a variációs szociolingvisztikai közösségen belül mutatkozik, sokkal inkább a laikus előíró szemlélet és nyelvészet mint tudomány leíró szemlélete között.

Az ezt követő nyúl farknyi ismertetés a korábban már emlegetett yorki szintaktikai műhelyről, a grammatikalizációról és arról, hogyan nőtt óriási sora a variacionista szociolingvisztika szakirodalmának, azt az érzést kelti, mintha a máshová nem illeszthető részt a szerző csak idefűcelte volna – holott a nyelvi előítéletesség bírálata a társadalmi elkötelezettség része, a grammatikalizáció nem kihívás a korábbi nézetekkel szemben, hanem újabb eredmény, az ezeket tárgyaló fejezetbe kerülhetett volna, a yorki szintaktikai műhelyről meg már korábban is esett szó.

Tagliamonte talán a könyv legszemélyesebb fejezetének szánta a kilencediket, amelynek kérdését – miért szereti a nyelvi változatosságot? (*Why Do You Like Variation?*) – az interjúhelyzet feszültségét oldandó iktatta be a beszélgetésekbe. (Funkciója ugyanaz volt, mint a halálos veszedelem témájáé a variacionista szociolingvisztikai adatfelvételekben: csökkenti az adatközlő feszengését, ha arról kérdezik, volt-e már olyan helyzetben, hogy azt hitte, meghal – az emberek szívesen és az érzelmi vonatkozások miatt saját beszédükre kevésbé figyelve mesélnek félelmetes élményeikről.) Azonban csak a meginterjúvott nyelvészek mintegy felének válaszát olvashatjuk, mert Tagliamonténak később jutott eszébe, hogy föltegye ezt a kérdést. A válaszok nem éppen átütő erejűek – de hát a kérdés sem a legjobb. Elvégre a szociolingvisták talán inkább a nyelv vizsgálatát élvezik, s magára az élő emberi nyelvre kíváncsiak, sokan örülnek annak is, hogy „társadalmilag hasznos” tudományos tevékenységet folytatnak, de a változatosságot nemigen szereti vagy nem szereti az

tót, a Labov, Kroch és David Sankoff által alapított *Language Variation and Change (LVC)*, illetve az Allen Bell és Nik Coupland által elindított *Journal of Sociolinguistics* címűt. Az előbbi elsősorban klasszikus kvantitatív vizsgálatokra építő tanulmányokat közöl, az utóbbi spektruma szélesebb, igyekszik a társasnyelvészet valamennyi irányzatát megjeleníteni.

31 ■ A logisztikus regresszió leírására alkalmas programot az 1960-as évek végén kezdte fejleszteni David Sankoff Montréalban, szoros együttműködésben Henriette Cedergrennel, aki panamai spanyol adatait szerette volna statisztikai módszerekkel elemezni. (A logisztikus regresszió azt mutatja meg, milyen hatással vannak a független változók egy kategóriális függő változó viselkedésére.)

ember, hanem leírja mint az egyébként fantasztikusan érdekes nyelvi működés egyik alapjellemzőjét.

A tizedik fejezet (*Launching the Future*) arról szól, hogyan látják az első generáció tagjai a szakma jelenét, és szívük szerint hogyan alakítanák jövőjét. Többek szerint gyengült a diszciplína, több vonatkozásban is: enyhült a kutatások fókuszát és módszertanát illető korai szigor, az elemzések célja egyre kevésbé a magyarázatok keresése (ez sajnos a magyar Előnyelvi Konferenciákon is tapasztalható). Pedig a korai vizsgálatok értéke éppen abban rejlett, hogy az empirikus kutatás, a szigorú módszer alkalmazása nem öncél, hanem eszköz, ha azt keressük, milyen mechanizmusok szerint, milyen szabályosságokkal, hogyan és miért változik a nyelv, mi benne a szerepe a szűken vett nyelvi rendszeren belüli, illetve a társas tényezőknek, milyen szabályok irányítják a nyelvhasználatot egy közösség kultúrájában, hogyan alakulnak a nyelv szimbolikus funkciói stb.

Többben látják úgy, hogy a variacionista szociolingvisztika alapmunkáiban a kutatók még sok mindent nem aknáztak ki, egy átfogó elméleti szintézis készítéséhez érdemes újraértelmezni ezeket a szövegeket. Az *NWAV* továbbra is a közösség otthona, de az előadások egy része egyszerűen divatokat követ, a résztvevők a több száz, párhuzamosan futó előadás közül általában csak a saját területükhöz tartozókat hallgatják meg, s ez nem segíti a töredezettség megszüntetését. Többben azt is megfogalmazták, hogy a variacionista szociolingvisztika láthatatlan más diszciplínák számára, s ezen mindenképpen szükséges változtatni.

A könyv a leendő hallgatóknak szóló tanácsokkal zárul – ezek sem különösebben eredetiek, nem is nagyon lehetnének, mert általános tanácsot nemigen lehet a közhelyeken túl adni: olyan témával foglalkozzanak, ami érdekli őket; tanulják meg rendszeren a nyelvészeti alapokat, ne az elméletekből induljanak ki, hanem az adatokból, és ne féljenek beismerni, ha tévedtek.

A záró mondatok összegzik az interjúk lényegét: a variacionista szociolingvisztika a nyelvészetnek olyan ága, amely föltárja a felszín alatt működő szabályokat, és értelmet ad annak a tevékenységnek – a nyelvhasználatnak –, amelyet az emberek anélkül végeznek, hogy tudnának róla. Tagliamonte szerint a variacionista szociolingvisztika feladata, hogy korábban ismeretlen értelmezésekbe rendezze a valóságot.

TAGLIAMONTE KÖNYVE

Legnagyobb erénye az alapötlet: nem hagyományos tudománytörténetet ír a teljes életművüket valódi adatokra építő nyelvészekről, hanem interjúkon alapulót. Legföltrebb gyengesége viszont abból adódik, hogy Tagliamonte mindenekelőtt kvantitatív vizsgálatokkal foglalkozó kutató, aki nem igazán gyakorlott a kvalitatív elemzésben. Az így megszületett tudománytörténet valóban személyes, de talán lehetett volna vonzóbb a kívülállók számára. Alapanyag volt bőven, egy részét a szerző használta is. Minden empirikus diszciplína bővelkedik jó sztorikban: ho-

gyan játszotta vissza Lesley Milroy-jal adatközlője annak a szalagnak egy részét, amelyen később elmeséli, hogyan csalta meg élete párját – csakhogy ezt férje jelenlétében kérte; hogyan próbált beilleszkedni Penny Eckert újra a középiskolás életbe; hogyan oktatta ki saját adatközlőjét az ifjú John Baugh, és így tovább.

Vannak a könyvben már-már szappanoperába illő, de igaz történetek: hogyan nem jutott be Gillian Sankoff 1964-ben Labov nyári kurzusára, később hogyan lett David Sankoff felesége (aztán rövid időre Erving Goffmané), végül Labové. David Sankoff azonban továbbra sem szakadt el a variacionista nyelvészet-től, nemcsak mert járt a konferenciákra, szerkesztette a *Language Variation and Change* folyóiratot, és folyton továbbfejlesztette a Varbrult, hanem mert Shana Poplackkal házasodott össze. Legalább ennyire hollywoodi jellegű történet, hogy Greg Guy szeretne volna megismerni Labovot, de arra aligha számított, hogy barátjának, Dell Hymes fiának az esküvőjén fut vele először össze. És nagyon jellemző Labovra a történet, hogy miután olvasott Trudgill norwichi eredményeiből egy tanulmányt – amely Trudgill Magyarországon is igen jól ismert readingi kollégájának, *A nyelv enciklopédiája* szerkesztőjének, David Crystalnak a javaslatára került be az akkor induló *Language and Society* című folyóiratba –, Angliában járva minden előzetes értesítés nélkül ment el Norwichba, kereste ki a telefonkönyvből Trudgill szüleinek telefonszámát, s minthogy Trudgill éppen Norvégiában nyaralt, a szülők kertjében teázva olvasta el Trudgill teljes disszertációját.

A kötet egésze azonban a kulcsregényekre emlékeztet: aki nem ismeri a szereplőket, nem tudja máshonnan kiegészíteni a könyvből hiányzó ismereteket, az valószínűleg kevésbé tudja nemcsak élvezni, de időnként követni is a leírtakat. Mintha a szerző nem döntötte volna el, kinek szánja könyvét. Kétségtelenül nagyon nehéz arról a közösségről írni, amelyhez magunk is tartozunk, szoros kapcsolathálóban, sok baráttal, találkozással, emlékekkel, közös kutatással; az érintettség miatt nem könnyű szétválasztani, mi az, ami magánaplóba vagy baráti köszöntésekre való, mi az, ami a szakma képviselőinek szól, s mi az, ami sokkal szélesebb közönségnek is érdekes. Ezért keveredhetnek a könyvben az ismeretterjesztő részek (pl. miért tudománytalan és társadalmilag káros az előíró szemlélet) és azok a megjegyzések, amelyeket a variacionista szociolingvisztikát kevésbé vagy semennyire sem ismerők nem érthetnek (például a nyelvi változás néhány, épp csak megnevezett, de be nem mutatott alapelvét).

32 ■ William Labov: *Principles of linguistic change. Internal factors*. Blackwell, Oxford, 1994; uő: *Principles of linguistic change. Social factors*. Blackwell, Malden, 2001; uő: *Principles of linguistic change. Cognitive and cultural factors*. Wiley-Blackwell, Malden, 2010.

33 ■ J. K. Chambers – Peter Trudgill: *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

34 ■ Kontra Miklós – Sz. Bakró-Nagy Marianne (szerk.): *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1991.; uők: *A nyelvészetről – egyes szám első személyben II*. SZTE BTK, Szeged, 2009.

Érthető, ha a szerző elfogult Labovval és a Varbrul programmal szemben. Az utóbbit maga is fejlesztette, és mint írja, David Sankoff és Shana Poplack éppen akkoriban házasodtak össze, amikor Poplack az ő mentora lett, tehát többszörösen kötődik hozzá személyesen –, az is nyilvánvaló, hogy a Varbrul nélkül lassabban jutott volna el az irányzat azokhoz az eredményekhez, amelyeket fölmutathat, ezzel együtt kissé túlzottnak tűnik a rá szánt terjedelem. Hasonlóképpen érthető az elfogultság Labovval szemben, hiszen Labov a variacionista szociolingvisztika közösségének központi alakja, de nincs körülötte személyi kultusz, mint esetleg a könyvből kiolvasható, ezt valószínűleg sem ő, sem maga a közösség nem tűrné el. Sok mindent ő fedezett föl, de például – a könyv állításával szemben – a láncváltásodt nem, hiszen az jól ismert már Rasmus Rask és Jacob Grimm óta.

A tudománytörténeti előzmények föltárása a könyvnek egyébként is gyenge része, és ezért akkor is kár, ha hangsúlyozottan személyes tudománytörténetről van szó. Talán az interjúk sem tartalmazzak sokkal többet, mint amit a könyvben olvasunk, bár érdemes lett volna megkérdezni Labovot arról, miért éppen az újgrammatikus Hermann Paul *Prinzipien der Sprachgeschichte*t idézi saját nagy, háromkötetes összefoglalója a nyelvi változások alapelveiről.³² Érdemes lett volna Chamberst és Trudgillt kissé bővebben kérdezni a dialektológiai előzményekről,³³ Rickfordot az első kreolistáról, Hugo Schuchardtról, aki Johannes Schmidttel együtt a nyelvi változások terjedését modellező hullámelméletet kidolgozta August Schleicher rigid családfaelméletével szemben – erről valószínűleg Trudgillnak és Chambersnek is lett volna mondanivalója –, vagy hogy a pusztá említésen túl hogyan látja a történeti nyelvészet és a variacionista szociolingvisztika kapcsolatát Suzanne Romain, James Milroy vagy Dennis Preston. S főként érdemes lett volna Labovot kifaggatni az ő mesteréről, a fiatalon meghalt, zseniális Uriel Weinreichről, aki nélkül valószínűleg Labov se vált volna Labovvá. Nem a könyvön kérem számon, mert tudom, hogy ez elsősorban nekünk lett volna érdekes, mégis: szívesen olvastunk volna Labov két másik, szintén a Columbián tanító nyelvészprofesszoráról, Lotz Jánosról és Austerlitz Róberttről – gondolom, ha az interjút a Tagliamonte könyvéhez némiképpen hasonló magyar munkák egyik szerkesztője, Kontra Miklós készítette volna,³⁴ erről is megkérdezi őt – én is tőle tudok Labov két magyar származású tanáráról.

A könyv a legnagyobb hiányérzetet azzal keltette bennem, hogy az interjúkat nem közli. Ez alapkövetelmény a valamirevaló kvalitatív vizsgálatokban, hogy más is elvégezhesse azt az értékelő elemzést, amit a szerző – valószínűnek tartom, hogy sokan más interpretációkat írtak volna. Ráadásul a több éven át fölvetett interjúsorozat nyilvánvalóan megismételhetetlen, így szép gesztus lett volna, ha Tagliamonte valóban megosztja velünk a nagy generáció történeteit, nézetait. Az idézett töredékekből ugyanis alig valami derül ki: a válogatás meglehetősen önkényesnek tű-

nik, a rövid részletek többnyire csak illusztrációul szolgálnak a választott tematikus elrendezéshez, és kontextus nélkül sok esetben lényegében érthetetlenek. Egyesektől sok részlet szerepel, másoktól kevés, de mindenképpen szétdarabolva, a megkérdezettek álláspontja így nem derül ki – nem tudjuk, mi maradt ki, kinek miről mi jutott eszébe, mi az interjúk belső logikája. (Arról nem szólva, hogy szakdolgozóinknak nehezen engednék meg, hogy önálló fejezetet írjanak egy olyan kérdésre adott válaszból, amelyet csak az adatközlők felének tettek föl, s akkor sem bizonyult sikeresnek.) Az interjúrészletek tematikus elrendezése sem sikerült jól, a legjobban szerkesztett első fejezetet kivéve mindegyikben vannak fércen lógó alfejezetek.

Sajnos mindezen nem sokat segít a kiadó honlapján található rengeteg hangzó részlet sem, hiszen ugyanúgy töredékek (és nagyjából ugyanazok), mint amelyeket a könyvben olvashatunk. Az oldal kutyafuttában készülhetett, mert a megszólalók keresztnév szerint, de még így is csak hozzávetőlegesen kerültek ábécérendbe, és a feliratozásra sem fordítottak mindig figyelmet (például Shana Poplack fájlijainál is Romaine neve szerepel). Elegánsabban ünnepelte volna a variacionista szociolingvisztika nagy generációját olyan oldal, ahol a megkérdezettek fényképével, életrajzzal, a főbb publikációk jegyzékével együtt megismerhetők a kezdőknek vagy a kívülrőlőknek.

Mert érdemes őket megismerni – én is életem nagy szerencséjének tartom, hogy valamelyest lehetőségem volt, van rá. Soha nem felejttem el azt a végtelenül oldott és derűs estét, amelyet Peter Trudgill kisiskoláskori barátjánál töltöttünk, és vacsora után Dennis Preston standard jazzt zongorázott, a megiszteltetést, hogy én is teázhattam Peter édesanyjának kerti asztalánál, és mindig hálás leszek a támogatásért, amit kaptam tőlük. És a többiek is tényleg jó fejek: legalábbis a pólóinges-tornacipós, vagy akár bördzseki világsztár első generációs professzorok körül mindig érezhető, hogy a variacionista szociolingvisztika az 1960-as években indult, a nyitottságukban és lelkesültségükben még mindig érezhető valami befogadó és elfogadó, ugyanakkor szenvedéllyel vitázó hippi-filing, akkor is, ha az egykori házisüteményes szűk körű összejövetelekből elegáns szállodákban rendezett óriáskonferenciák lettek, és akkor is, ha többségük a jazzt kedveli, nem a rockot – Jack Chambers például elismert jazztörténész, többek között Miles Davisről és Duke Ellingtonról is írt könyvet.

De érdemes megismerni a variacionista szociolingvisztikát sokkal tágabb körben, mint korábban történt – nemcsak a művelőinek volna fontos, hogy megszűnjön a „láthatatlansága”, amit többen említettek. A nyelv iránt érdeklődő egyetemisták azért járnának jól vele, mert sokan közülük talán éppen olyan szenvedéllyel emlékezhetnének később vissza az első találkozásra, mint a kötet szereplőit, amikor a konyhaasztal mellett, vagy alkonyatkor, a már félhomályos könyvtárban először találkoztak variacionista tanulmánnyal, s azonnal tudták, ők is ezt akarják csinálni. Nyilván most is

A TARTALOMBÓL

Diktatúra alulnézetből

Polyák Petra:

„Osztályidegenek” az egyetemen

Baráth Katalin:

Részleges hasonulás. Narratív identitásmodellek a történesek önéletrajzaiban (1951. december)

Farkas Gyöngyi:

A nyílt levéltől a névtelen levélig. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás

Horváth Sándor:

Az álruhás király: a (fel)jelentés mint az érdekérvényesítés eszköze a Kádár-kor hajnalán

Lantos Edit:

„Szabad vallásgyakorlatot biztosít alkotmányunk minden becsületes dolgozónak.” Az egyházi építkezésekre vonatkozó kérelmek, érvelések, azok alapja és háttere 1957 és 1960 közt

Szécsényi Mihály:

Lektúr és diktatúra. Epizódok Claire Kenneth író nő életéből

Németh Szandra:

A Balaton mindenkié? A szocialista időszakbeli nyaralóépítések egyéni motivációinak vizsgálata

Majtényi György:

A szegénység gyarmatosítása. Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádárkorszakban

A KORALL

2016. évi tematikus számai:

63. Ókori társadalomtörténetek

64. Diktatúrák alulnézetből

65. Film és történelem

66. Máság és kirekesztés

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2016-os évfolyamra várjuk az előfizetéseket.

Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

vannak, akik korán fölfigyeltek a változatosságra, vagy mert kényelvű környezetből jönnek, vagy mert korán találkoztak egymástól eléggé eltérő nyelvváltozatokkal, és örülnének egy olyan nyelvészeti ágának, amely egykori megfigyeléseiket, reflektálatlan tudásukat tudatosulttá és rendezetté teszi. Sokak érdeklődését fölkeltheti, hogy – mint Tagliamonte írja – „a szociolingvisták nem elefántcsonttoronyban ülnek, hanem az emberi interakciók utcáin, sétányain és sikátoraiban kószálnak. Ők azok a tudósok, akik arra tapintanak rá, amit az emberek és a közösségek tesznek, amilyenek az emberek és a közösségek, és amilyenné válnak. A nyelv, a történelem, a kultúra pulzusát tapintják ki.”³⁵

Más nyelvészeti és nem nyelvészeti területeknek is hasznos lehet, ha megismerik a variacionista szociolingvisztika nyelvi változatosságra és változásra vonatkozó fölismeréseit, mert gyakran éppen ezek hiányoznak sok elméletnek, elsősorban az antropológiában, a szociológiában, a kognitív tudományokban, illetve a nyelv evolúcióját vizsgáló kutatásokban. A variacionista szociolingvisztika tudományos bizonyítékai segíthetnek a lingvicizmus – a nyelvi alapú megbélyegzés és diszkrimináció – leküzdésében.

A nyelvészet új hulláma ugyanolyan, mint a filmé volt: realista és elkötelezett. A filmes olasz (s később angol, francia, cseh) új hullám jelentősége az volt, hogy

„a formai újítások és stilisztikai vonások, amelyeket az olasz neorealizmus együtt alkalmazott, hosszú időre meghatározták, hogyan kell a világot társadalmi valóságként értelmezni. Megtanították a filmnéző szemét elmélyedni a diffúz kompozíciójú hosszú beállításban, hogy a lehető legszabadabb módon, irányítás nélkül, önmaga keresse meg tárgyát, megtanították az előtérben játszódó főcselekmény mögött észrevenni a háttér mozgását, megtanították a fület a szó értelme helyett a szó zenéjének, a hanghordozás jelentőségének szociológiai jelentésére (a sokszor nehezen érthető direkt hang következtében hozzászoktatták a dramaturgiai időérzékét ahhoz, hogy a drámai összecsapások helyett a hétköznapi-ságból ki nem emelkedő történéseket is esemény-számba vegye), végül megtanították a filmesztétikai gondolkodást arra, hogy a film nyelve milyen szoros szálakkal kötődik a »valósághoz«.”³⁶

Nagyjából ugyanez mondható el a variacionista szociolingvisztikáról mint a nyelvészet új hullámáról is: megtanította a nyelvészeket tanulmányozni a „diffúz kompozíciókat”, észrevenni a „főcselekmény mögött a háttér mozgását”, értelmezni a „szó értelme helyett a szociológiai jelentést”, „eseményszámba venni a hétköznapi történéseket”. Megtanította a nyelvészeti gondolkodást arra, hogy a nyelv milyen szoros szálakkal kötődik a valósághoz. □

35 ■ Tagliamonte: *Making Waves*, 182. old.

36 ■ Kovács András Bálint: Uj hullámok Európában. *Filmvilág*, 1986. 7. szám, 27–28. old.

SZÁMÍT, HOL HALSZ MEG?

A POST-MORTEM PRIVACY VÉDELME NEK

ESÉLYE EURÓPÁBAN ÉS AZ USA-BAN

Amikor a *privacy* (a személyes integritás egésze) és ezen belül az

adatvédelem (*information privacy, data privacy*) felfogását, jogi és gyakorlati védelmét, az egyének információs önrendelkezésének kereteit hasonlítjuk össze Európában és az Egyesült Államokban, mindenki az élő emberek magánéletére gondol. Teszi ezt azért, mert a *privacy* fogalma a közgondolkodásban az élők viszonyaival, igényeivel, jogaival fonódik össze, értéke magától értetődően az élőknek fontos, akár manifestálódik, akár latens. Teszi azért is, mert a legtöbb ország, ahol az adatvédelmi jogot törvénybe iktatták, a személyes adat fogalmát az élő személyekkel kapcsolatba hozható adatokra korlátozza. A személyesség, a személyiség azonban nem szűnik meg a halállal: az emberi lényeg, ami több egy biológiai gép működésénél, a hozzátartozók, a személyes ismerősök, a szakma, a kulturális emlékezet, tágabb értelemben a társadalom egésze számára tovább él a biológiai gép leállása után is. Úgy képzelhetjük el, mint egy üstököst az égbolton, amelynek a fénylő feje képviseli az élő emberi lényegét, a csóvája pedig a halál után maradt személyiséget, amely az idő múlásával egyre kevésbé kötődik az elhunyt lényéhez, ahogy a csóva vége is fokozatosan beleolvad a sötét égboltba.¹

A halál utáni, fokozatosan elszemélytelenedő információk között vannak, amelyeknek a védelme, kezelésük szabályai a jog hagyományos intézményei között megoldottak, nemzeti és nemzetközi keretek között egyaránt. Például – már csak vagyoni vonzatuk miatt is – a szerzői és szomszédos jogok. A ma halálozati társadalmában élő egyének hagyatékában van-

SZÉKELY IVÁN

nak olyan információs jószágok, amelyek kezelésére a jog jelenleg

erőfeszítéseket tesz, bár messze van még az egységes szemlélet kialakulása. Az információs *privacy* továbbélése azonban megoldatlan, legjobb esetben is szürke zóna a jogban: ez az egyik növekvő jelentőségű alkotóeleme annak a szerteágazó jogi igénynek, amelyet a szakirodalom az elmúlt években meghonosodott elnevezéssel *post-mortem privacy*-nak nevez, s amely magába foglalja a személy jogát arra, hogy „megőrizze hírnevét, méltóságát, integritását, titkait vagy emlékeit, és rendelkezék sorsukról a halála utáni időszakban”.² Ezért érdemes elgondolkoznunk azon, hogy van-e, lehet-e, illetve lesz-e különbség a *post-mortem privacy* felfogásában, érvényesítésének lehetőségeiben a két kontinensen.

A személyes adatok védelme mint a *privacy* rész-halmaza³ a személyiségi jogok egyike, és mint ilyen különböző gyökerekből táplálkozik az Atlanti-óceán két partján, eltérők a mögöttük álló eszmények, társadalmi és jogi hagyományok is. A technológiai konvergencia hiába vált ki a felszínen szakpolitikai (*policy*) konvergenciát – amint azt Colin Bennett már az 1980-as években megjósolta –, a mögöttes hagyományokat konzerválja a jog, és minden olyan vitás esetben fontossá válnak, amikor akár bírói döntés szükséges egy vita lezárásához, akár a jogfejlődés során új szabályok törvénybe iktatására van szükség.

Mint ismeretes, a *common law* országaiban voltaképpen nem beszélhetünk személyiségi jogokról olyan átfogó értelemben, mint Európában, a kontinentális jog országaiban. Azok a jogok, amelyeket a kontinentális jog a személyiségi jogok köréhez sorol, a *common law* országaiban megszűnnek a halállal. Egy elhunyt esetében nem értelmezhető a hírnévrontás vagy rágalmozás – ellentétben az elhunyt gazdasági vonatkozású jogaival, amilyen például a tulajdonjog vagy a *copyright*, amelyeket az örökösei örökölnek és tovább gyakorolnak. Európában ezzel szemben a személyiségi jogok tiszteletének hosszú hagyománya van; Németország egyenesen jogrendszere sarokkövének tekinti az emberi méltósághoz való jogot, amelyből mint afféle anyajogból vezeti le a többi emberi és személyiségi jogot (többek között az információs önrendelkezés jogát). A német bíróságok több ítéletben⁴ is leszögezték, hogy az emberi méltóság sérthetlensége nem ér véget a halállal, és az állam kötelessége, hogy továbbra is védelmet nyújtson e téren.

1 ■ Archivumi kontextusban lásd Ivan Székely: The Four Paradigms of Archival History and the Challenges of the Future. In: Mika Merviö (ed.): *Management and Participation in the Public Sphere*. IGI-Global, Hershey, PA, 2015. 1–37. old.; Idézet: 28. old. A hasonlat eredetileg Majtényi Lászlótól származik.

2 ■ Lilian Edwards – Edina Harbinja: Protecting Post-Mortem Privacy: Reconsidering the Privacy Interests of the Deceased in a Digital World. *Cardozo Art and Entertainment*, 32 (2013), 1. szám, 101–147. old.

3 ■ Az adatosisítás („datafikáció”, *datafication*) korábban egyre több *privacy*-vonatkozású terület válik *adatkezelési* problémává, a személyes adatok védelme mégis csak rész-halmaza a személyes integritás feletti rendelkezés egészének, vagy a személyes integritást érintő káros hatások elleni védelemnek. Az új generációs testszkenneren való áthaladás például nem valósít meg adatkezelést a szó szoros értelmében, mégis megszegyenítő és így intruzív lehet azoknak, akiknek vallási vagy más elveikkel ellenkezik a kvázimeztelen test megmutatása.

4 ■ Lásd a *Mephisto* (BVerfGE 30, 173) és a *Marlene Dietrich* (BGH 1 ZR 49/97) eseteket.

A különbség a két nagy jogrendszer között természetesen nem írható le ilyen egyszerűen. Az Egyesült Királyság a *common law* országok egyike, de egyúttal az Európai Unió tagja is – legalább is eddig az volt –, és ennek következtében be kellett építenie jogrendszerébe az Európai Emberi Jogi Egyezmény rendelkezéseit. Ennek hatása többek között felfedezhető abban, ahogy a bíróságok a hírességek és más személyek (köztük elhunytak) képmásainak felhasználhatóságával kapcsolatos ügyekben ítélték a 2000-es években: nincs ugyan szó a személyiség halálán átnyúló védelméről, de a személyiség képi reprezentációinak pusztán üzleti vagy *trademark*-alapú forgalmazását korlátozták. Az USA pedig a *publicity rights* címke alatt hozott létre tagállamonként különböző terjedelmű jogokat a hírességek képmásainak egyre növekvő piacára reagálva, de egyes tagállamokban ezek a jogok az átlagembert is megilletik, és kiterjednek a képmás halál utáni védelmére is.

A kontinentális jogrendszerű országok sem képviselnek egységes álláspontot: Franciaország például, Németországgal ellentétben, megkülönbözteti a személyiségi jogok „személyes” és „gazdasági” aspektusát, és csak az utóbbi (például a celebritások képeinek forgalmazásához való jog) tovább élését ismeri el. A Mitterand elnök halála után a magánéletéről megjelent könyv ügyében a francia legfelsőbb bíróság világosan kimondta, hogy a *privacy* joga megszűnik az érintett személy halálával.⁵

Az európai adatvédelmi jog központi eleme a személyes adat, amely bármilyen, egy azonosított vagy azonosítható természetes személlyel kapcsolatba hozható adat lehet. Az irányadó nemzetközi dokumentumok – az EU adatvédelmi irányelve és az Európa Tanács adatvédelmi egyezménye – nem mondják ugyan ki, hogy személyes adata csak élő személynek lehet, de mindenhol – az EU tagállamaiban és az ET-egyezmény részes országaiban – így értelmezik. Egyes országok ezt explicit módon bele is foglalják adatvédelmi törvényeik definícióiba.⁶ Néhány más országban viszont – kivételképpen – olyan törvényi előírások vannak hatályban, amelyek a túlélő hozzátartozó vagy akár az adatalany előzetes rendelkezéséhez kötik az elhunyt személyes adatainak kezelését.⁷ Összességében megállapítható, hogy az EU hatályos adatvédelmi joga nem védi az elhunytak adatait, sőt az átfogó európai uniós adatvédelmi reform már elfogadott – bár kötelezően csak 2018-tól alkalmazandó –, sok kompromisszumot tükröző egységes rendelet⁸ kifejezetten kizárja a személyes adat fogalomköréből az elhunyt személyekkel kapcsolatba hozható adatokat (bár azt nem zárja ki, hogy a tagállamok erre nézve saját szabályokat alkossanak).⁹

A fenti, látszólag elméleti kérdéseknek sürgető aktualitást ad az, hogy az emberek életviszonyaikat egyre növekvő mértékben telepítik az internetre, a közösségi hálózatokra, s tárolják személyes vonatkozású információjait a hálózaton. Egy 2012-es adat szerint egyedül az USA-ban évente 375 ezer Facebook-felhasználó hal meg,¹⁰ más becslések szerint évente 580 ezer, vi-

lászerte pedig 2,89 millió.¹¹ Ezeknek az embereknek a hagyatéka egyre növekvő arányban tartalmaz virtuális javakat, például *e-maile*ket, felhőben tárolt fájlokat, avatárokat. E virtuális hagyatékok egy részénél az anyagi érték dominál – például az *online* játékokban gyűjtött kreditek vagy a *domain*nevek esetében –, más részüknél fontosabb az elhunyt személyiségével összefüggő érték, mint amilyen például az online kapcsolattartás során folytatott kommunikáció tartalma. Legtöbbször azonban mindkét elem jelen van.

A gyakorlati érzékkel rendelkező felhasználó úgy gondolhatja, hogy e virtuális hagyatékok sorsa alapvetően a szolgáltatók kezében van, a jognak itt korlátozott a mozgásteret – és nem is téved nagyot. Egyfelől azért, mert a látszólag ingyenes szolgáltatások ára a felhasználók adatainak, személyiségének eladása, forgalmazása, amit a szolgáltató egyoldalú erőpozícióból köt ki (voltaképpen szerződés formájában, amelyet a felhasználó elfogad), másfelől pedig azért, mert a felhasználók adatait és a belőlük származtatott személyiségprofilját a rendszer eleve úgy kezeli, ahogy azt az informatikusok felépítették – Lessig szavaival: „*Code is law.*”

5 ■ JCP 1977. II. 22894

6 ■ Svédország: „Személyes adat: minden információ, amely közvetlenül vagy közvetetten vonatkozhat egy élő természetes személyre.” [Section 3, Personal Data Act (1998:204)] <http://www.dataprotection.eu/pmwiki/pmwiki.php?n=Main.SE>; Egyesült Királyság: „a személyes adat olyan adat, amely egy azonosítható élő egyénnel kapcsolatba hozható...” (Section 1, Data Protection Act 1998) http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/29/pdfs/ukpga_19980029_en.pdf.

7 ■ Észtországban például a 2003. évi adatvédelmi törvény szerint „az adatalany hozzájárulása érvényes az adatalany életében és az adatalany halálát követő harminc évben, amennyiben az adatalany nem határozott másként.” [Personal Data Protection Act 12. § (3)] <http://www.legaltext.ee/text/en/X70030.htm>

8 ■ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet).

9 ■ „Ezt a rendeletet nem kell alkalmazni az elhunyt személyekkel kapcsolatos személyes adatokra. A tagállamok számára lehetővé kell tenni, hogy az elhunyt személyek személyes adatainak kezelését szabályozzák.” (Preambulum, 27. szakasz).

10 ■ Jason Mazzone: Facebook’s Afterlife. *North Carolina Law Review*, 90 (2012), 1643–1685. old. <http://www.leggioggi.it/wp-content/uploads/2012/10/SSRN-id2142594.pdf>

11 ■ Nathan Lustig: 2.89m Facebook Users Will Die in 2012, 580,000 in the USA. 2012. <http://www.nathanlustig.com/2012/06/06/2-89m-facebook-users-will-die-in-2012-580000-in-the-usa/>

12 ■ Uniform Law Commission (2014), Uniform Fiduciary Access to Digital Assets Act, http://www.uniformlaws.org/shared/docs/Fiduciary%20Access%20to%20Digital%20Assets/2014_UFADAA_Final.pdf

13 ■ Center for Democracy and Technology (CDT), American Civil Liberties Union (ACLU), Electronic Frontier Foundation (EFF), Consumer Action. Vö. CDT et al. (2015), Civil Liberty Organizations Respond to the Uniform Fiduciary Access to Digital Assets Act, January 12, 2015, <https://cdt.org/files/2015/01/Joint-Letter-re-ULC-Bill-general-statement-2-FINAL.pdf>

14 ■ „Post-mortem Privacy: Exploring Deceased’s Privacy in a Digital World”, <http://www.cpdpconferences.org/archive.html>

15 ■ Az ellentmondásos körülmények között megszüntetett adatvédelmi biztosi intézmény helyébe lépő hatóság, a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (NAIH) 2015 novemberében ajánlást adott ki az online adatok halál utáni soráról, amelyben a kérdés jogi szabályozását sürgette.

Számos más aspektus is aktuálissá tette a *post-mortem privacy* kérdéseit a hálózati világban: ilyen az információs társadalom vizionáriusai által hirdetett „örök emlékezet” – vagyis az, hogy az internet nem felejt, és így minden információ örökre megőrződik, és bárhol, bárki számára elérhető – és ilyen az ennek a törekvésnek a korlátozására megfogalmazott, provokatív elnevezésű *Right to Be Forgotten*, a „jog ahhoz, hogy elfelejtsenek” is (jelenlegi nevén *Right to Erasure*, a törléthez való jog). Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az interneten az élő embereket egyre fejlettebb és intelligensebb virtuális személyiségek képviselik: avatárok, intelligens ágensek, melyeknek egy része már autonóm cselekvésre képes, más interakcióba léphet mesterséges entitásokkal, leveleket írhat, csevegésben vehet részt, licitálhat stb. Ezek az intelligens entitások a személy halála után is aktívak maradhatnak, tovább folytathatják tevékenységüket, s ezzel az elhunyt személyiségét mintegy kiterjesztik, virtuálisan életben tartják.

Azt várnánk, hogy a globalizáció és a *policy*-konvergencia eredményeképpen a nagy szolgáltatók (amelyek túlnyomó többsége eleve amerikai) egymáshoz nagyon hasonló politikát folytatnak az elhunyt adatoknak (*accountj*ának, profiljának, fájljainak) kezelésében. Ennek éppen az ellenkezőjét látjuk: a Yahoo „*No Right of Survivorship*” klauzulája kizárja az elhunyt felhasználókról szóló vagy általuk feltöltött tartalmak továbbélését; a Facebook esetében a felhasználó még életében rendelkezhet a profil törléséről vagy megőrzéséről, a jelszó kiadásáról (*Memorialization Request*); a Twitteren az igazolt örökös deaktiválhatja a fiókot (de nem ismerheti meg a tartalmát); a Google „kivételek esetekben” kiadja az adatokat, leveleket (de nem adja oda a jelszót); az MS Hotmail hagyatéki eljárásra, a hivatalos végrehajtónak kiadja a tartalmakat (de nem az örökösöknek); az Instagram eleve a saját tulajdonának akarta tekinteni a felhasználók által feltöltött fotókat (bár a tiltakozások hatására ettől 2012-ben elállt); a Blizzard (a *World of Warcraft* üzemeltetője) eleve kizárja a felhasználók jogát a digitális javakra; a Linden Labs (*Second Life*) esetében viszont örökölhetők a digitális javak. Az új fejlemények közé tartozik a Google 2013-ban bevezetett *Inactive Account Manager* opciója, amely lehetőséget ad a felhasználóknak, hogy döntsenek a személyükhöz kapcsolódó adatok, tartalmak későbbi sorsáról.

A felszínen tehát úgy tűnik, hogy nem kontinensek, nem jogi és társadalmi tradíciók szerint tagolódnak ezek a politikák, hanem szolgáltatói filozófia és üzleti modellek szerint. A részletekben azonban továbbra is fontosak a különbségek, hiszen a természetes jogérzék, a társadalmi-kulturális hagyományok még ebben a gyorsan változó, globalizálódó világban is szerepet játszanak, ami a jog törekvéseiben, a bírói esetek kimenetelében, a bírói okfejtésekben is tükröződik. Ennek alapján fontos koncepcionális különbség rajzolódik ki a két kontinens között, amire az elmúlt években Harbinja több tanulmányában is felhívta a figyelmet.

Az Egyesült Államok az elhunytak adatainak „kommodifikációja” és „propertizációja”, vagyis árucikké és tulajdonná alakítása irányában keresi a jogi megoldást; ennek jele az Egységes Jogi Bizottság (*Uniform Law Commission*) elnevezésű szervezet által javasolt modelljogszabály,¹² amely a technológia-semlegesség nevében a digitális javakra is alkalmazza a tulajdonjog és az öröklés szabályait. Ilyen megközelítésű törvények már léteznek is az USA egyes államaiban. Befolyásos amerikai civil jogvédő szervezetek¹³ azonban élesen bírálták a modelljogszabályt: érvelésük szerint a digitális hagyatékot nem lehet a fizikai hagyaték analógiájára kezelni, ráadásul az adatok nagy része az alany tudta nélkül akkumulálódik, harmadik személyek magánéletéről is szó van a digitális hagyatékban, a gyám bevonását a hagyatéki eljárásba pedig különösen veszélyesnek tartják. Ezzel szemben Európában az elméleti szakemberek olyan emberiméltóság-alapú és információs jog-alapú megoldásokat keresnek, amelyek jobban illeszkednének az európai értékrendbe. E megoldásoknak azt kellene tükrözniük, hogy a személyes adatok kezelésében a személyes integritás és szabadság meghatározó fontosságú, és ezzel inkompatibilis lenne az ilyen adatok adásvétele, átruházása (bár megjegyzendő, hogy az európai adatvédelmi reform sok tekintetben elmozdulni látszik a tisztán jogalapú megközelítéstől, és a propertizáció jeleit mutatja, lásd például az adathozzáférhetőség [*data portability*] szabályait).

2014-ben az évenként megrendezett nemzetközi *Computers, Privacy and Data Protection* (CPDP) konferencia külön panelt szentelt a *post-mortem privacy* kérdéseinek.¹⁴ Ezen a vitán az európai résztvevők optimistán nyilatkoztak a *post-mortem privacy* jogi keretei létrejöttének lehetőségeiről a belátható jövőben. Az európai adatvédelmi reform, mint láttuk, egyelőre nem mutatja ennek jelét. Ha azonban valahol, akkor leginkább Európában van arra esély, hogy ha nem is az adatvédelmi jog keretein belül, hanem a jog más eszközeivel mégis létrejöjjön valamilyen jog, amely alapján akár még életében az érintett rendelkezhesen a magánéletére vonatkozó információk jövőbeli felhasználhatóságáról, akár túlélő hozzátartozói gyakorolhassák ezt a jogot, és ez a jog az emberi lényeg nem megfogható attribútumain alapuljon, ne pedig az eltárgyasítható, üzleti fogalomba kerülő tulajdonosságain.¹⁵

Az elmúlt évtizedekben sok népszerű könyv jelent meg arról, hogy hol, melyik országban, melyik tagállamban érdemes a legelőnyösebb feltételekkel céget alapítani, adózni, biztosítást kötni, megházasodni, nyugdíjba menni. Attól még messze vagyunk, hogy hasonló könyvek jelenjenek meg arról, hogy hol érdemes életünket befejezni, ha úgy gondoljuk, fontos, hogy személyiségünk, magánéletünk a halálunk után is megfelelő védelmet élvezzen. De ha aktuálissá válnak egyszer az ilyen kiadványok, azok tartalma, szemlélete minden bizonnyal más lesz Európában, mint az USA-ban. □

Bozóky Edina: Attila

A HUN KIRÁLY ÉS LEGENDÁI

Ford. Barabás József
Kossuth, Bp., 2015. 312 old., 2990 Ft

Bozóky Edina könyvének megjelenése örömteli esemény: a Franciaországban élő kitűnő középkorász oeuvre-jéről immár nemcsak egy tanulmányából, egy vele készült interjúból és egy könyvismertetésből értesülhet Magyarországon a szakma és az érdeklődő nagyközönség (Bozóky Edina: *Attila és a hunok* Jean d'Outremeuse krónikájában. *Aetas*, 2014. 3. szám, 166–178. old.; Sággy Marianne: Csodálatos középkor. Beszélgetés Bozóky Edinával. *Aetas*, 2014. 3. szám, 152–158. old.; Szőrényi László: Bendegúznak vére. Edina Bozoky, *Attila et les Huns: Vérités et légendes*, Perrin, 2012. *Magyar Művészet* II [2014], 2. szám, 141–147. old.), hanem egyik legfrissebb munkája alapján is. A Kossuth Kiadó népszerű történelmi sorozatában kiadott mű tudományos igényvel íródott, ugyanakkor rendkívül olvashányos – ami a fordító, Barabás József remek munkáját is dicséri. Bozóky Edina *Attila* „hagiográfiájában” új nézőpontokat is megfogalmaz. A témaválasztás szerencsés (vagy politikuss?): a szerző történelmi érdeklődését és történetírói módszerét nem fő szakterülete, a szentek csodáinak és ereklyéinek értelmezéséből, hanem egy olyan történelmi szereplő életének és utóéletének elemzéséből ismerjük meg, akinek legendás alakját gyökeresen másképp ítélik meg a magyarok és a nyugati népek: franciák, németek, olaszok. A hun nagykirályt a magyarok hősként tisztelik, neve közkedvelt személynév, melyet jelentős közterületek, középítkezések is büszkén viselnek. Nyugaton viszont ugyanez a név a durva barbár szinonimája, akiről fűnyírógépeket és gyomirtókat neveznek el.

Ki volt Attila? Vérszomjas barbár vagy kiemelkedő államszervező? Bár a mű francia és olasz címe (*Attila et les Huns: Vérités et légendes*. Perrin, Pa-

ris, 2012.; *Attila e gli unni. Verità e leggende*. Il Mulino, Bologna, 2014.) „igazság” és „legenda” retorikai szembeállításával operál, Bozóky Edina jó érzékkel nem ennek az eldönthetetlen kérdésnek a megválaszolására vállalkozik, hanem azt vizsgálja, ki mikor mit látott Attilában, miért vált jelképpé Attila, és minek a jelképévé vált egy kor vagy valamely etnikai/állami/nemzeti entitás politikai gondolkodásában. Attila „politikai termék”, a primitív idegengyűlöleten alapuló politikai „szörnyképzés” legjobb példája a latin és neolatin történetírásban: ahogy a könyv francia recenziése írta, Bozóky Edina munkája a Nyugat „politikai képzeletvilágának” tart tükröt. Ez a megközelítés újszerű a közkezen forgó magyar nyelvű *Attila*-könyvek között, bár nem új a tudományos kutatásban: már jó negyedszázada megjelent az UCLA 1988-ban szervezett *Attila*-konferenciájának előadásait tartalmazó tanulmánykötet az *Attila*-képről, amelyet a szerző is felhasznál (Franz H. Bäumer – Marianna Birnbaum: *Attila: The Man and His Image*. Corvina, Bp., 1993. Veszprémy László recenziója a könyvről in: *Irodalomtudományi Közlemények* 98 [1994], 572. old.). A magyar kutatás sarkkérdésére – „vajjon a hún és a magyar nemzet rokonsága nemzeti traditio volt-e nálunk, vagy tudákos krónikások koholmánya?” (Petz Gedeon: *A magyar húnmonda*. Franklin, Bp., 1885. 82. old.) – könyvtári magas színvonalú szakirodalom és tengernyi új elképzelés áll rendelkezésre (legújabbán Ács Pál: *Isten haragja – magyarnak példája*. A hun történet két értelmezése. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. MTA BTK, Bp., 2014. 13–38. old. Fontos még: Veszprémy László: *A hun–magyar hagyomány és a tatárjárás*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104 [1991], 22–33. old. Az új elképzelésre lásd *A hunok öröksége*. Szerk. Marác László – Obrusánszky Borbála. Hun Idea, Bp., 2009.).

Bozóky Edina ügyesen navigál a magyar *Attila*-kutatás Szküllája és a nemzetközi legendakutatás Kharüdisze között, hogy világosan és közérthetően elmesélje, hogyan alakult ki és át a rettenetes és félelmetes *Attila*-kép

a latin nyelvű középkori irodalomban, miért lett Attila erőskezű uralkodó a germán mondákban és a honfoglalók legyőzhetetlen, mitikus elődje a magyar krónikákban. Nem áll meg a középkornál, hanem röviden arra is utal, hogy mennyire meghatározta ez a legendairodalom a kora újkori politikai filozófiát, hogyan vált Attila Török- és Oroszországban az „eurázsiai uralkodó” mintaképévé. Foglalkozik az *Attila*-ról írt kora újkori drámával, újkori operával és mai filmes és képregény-ábrázolásokkal is, azaz a szó szoros értelmében *longue durée* elemzést ad az *Attila*-legenda máig tartó, folyamatos képződéséről. Bár elsősorban a középkori írott forrásokra támaszkodik, felhasználja a régészeti feltárások eredményeit és a vizuális adatokat is. A mű elsősorban a nyugati olvasók számára íródott, de a magyar közönség és szakma számára azért alapvető, mert a hunok iránti általános érdeklődés dacára a nyugati legendahagyomány kialakulásáról átfogó tanulmány magyarul nem készült.

A hat fejezetből álló monográfia történelmi kontextualizálással indít: a késő antikvitásban meginduló népvándorlást mutatja be és azt, hogyan alkalmazták a IV. században a rómaiak „munkavállalókként” a barbárokat. A hunok is előbb szövetségesei voltak a Római Birodalomnak, csak azután támadtak rá, miután kitapogatták a gyengéit. A leggyengébb láncszem (ekkor is) Gallia volt, mely az V. századra a teljes szétesés felé tartott: az állandósuló gerillaháborúban a hatalmat trónbitorlók ragadták magukhoz. Nem véletlen, hogy gepida, szkír, gót és frank tanácsadói éppen Gallia megtámadására beszélték rá Attilát. Kiderül, hogy a hunok nem voltak kegyetlenebbek a gótoknál, frankoknál vagy vandáloknál, de sokkal civilizáltabbak voltak náluk. Priszkosz rétor szerint a rómaiak átszöktek a hunokhoz, mert ott jobb volt az élet, mint a birodalomban: nem kellett adót fizetni és különösebben talpat nyalni sem. Priszkosz leírása a hun királyról és udvaráról rendkívüli erőt és méltóságot sugároz. A Hun Birodalomnak, vagyis a hunok vezette germán államszövetségnek tehát megvoltak a maga rajongói a Római Birodalomban. Miért mégis a Rómát és Párizst megkí-

mélő Attila lett a barbárság megtestesítője mindmáig a francia és itáliai közvéleményben, és nem a Valens császárt lemészárló Fritigern, a Rómát rabló Alarik vagy a Karthágót elfoglaló Genzerik? Azért, mert rosszul ismerték őket: a hunok nem hagytak maguk után írásos emléket, csak rövid ideig, nagyjából 70 évig fenyegették a Római Birodalmat, és ami a legfontosabb: nem olvadtak be a rómaiakba, mint a többi germán nép. Attila halálával a Hun Birodalom szétfoszlott, mint a hajnali köd.

Ezzel megindulhatott az etnikai és főleg irodalmi legendaképződés, amelyet Bozóky Edina a *Rettenetes hírnév* című fejezetben mutat be. A rómaiak hagyományos, klasszikus előképek, a szkíták hérodotoszi leírása alapján alkották meg a hunok képét. Róma utolsó nagy történetírója, a szír Ammianus Marcellinus, bár személyesen nem találkozott hunokkal, szörnyen vadnak ábrázolta őket. Állati vadságuk magyarázata ördögi eredetű: Orosius és Iordanes szerint a hunok gót varázslónők (*haliarunna*) és démonok nászából születtek a sivatagban. (Érdekes módon a későbbi afgán eredetlegenda ugyancsak boszorkányok és ördögök egyesülésére vezeti vissza az afgán népet.) A keresztény szerzőket azonban nemcsak a népies etnogenezis érdekli, hanem az, hogyan férnek be a hunok a Bibliában említett népek közé: így lesznek Ezékiel próféta és Szent János evangélista alapján a Sátán népe, „Góg és Magóg fiai”, a világvége hírnökei. A keresztény szerzők ugyanakkor önvizsgálatra is készítik olvasóikat, amikor kijelentik, hogy a hunok a keresztények bűnei miatt jelentek meg Róma falainál. Szent Jeromos, Szent Ágoston és Sevillai Szent Izidor Attilát „Isten ostaraként” (*flagellum Dei*) az isteni gondviselés tervébe illeszti. Hasznáلتa-e magára ezt a kifejezést Attila? Ezt lehetetlen kideríteni. Tény, hogy a szentéletrajzok ekképpen ábrázolják a hun nagykirályt.

A galliai hagiográfia egyik főszereplője Attila, és a szerző Troyes-i Szent Lupus, Orléans-i Szent Anianus (Ányos), Auxerre-i Szent Germanus és Párizsi Szent Genovéa életrajzainak vizsgálatában van igazán elemében. Ezekről az életrajzokról ma-

gyarul alig olvashatunk (Csákó Judit: Szent Ányos püspök franciaországi és magyarországi kultuszáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 24 [2012], 5–22. old.; Sáhgy Marianne: *Párizsi Szent Genovéa* [előkészületben]), pedig fontos részei az Attila-hagyománynak. Paradox módon az egyházi vezetőkkel igen udvariasan viselkedő Attila a késő antik hagiográfia legnagyobb „szentcsinálója”: a püspökéletrajzok retrospektíve átírják azt a tényt, hogy a gallorómai püspökök egytől egyig Attila kémei voltak, és „ellenállóként” tüntetik fel őket. Azon is változtatni kellett, hogy bár a csatákban kétségtelenül ölt meg keresztényeket, Attila kezétől egyetlen keresztény sem halt „mártírhálalt”, pedig igény lett volna rá. Ebből az igényből született Szent Orsolya angol királylány és tizenegyezer szűz kísérője vértanúságának legendája.

A mártírsztereotípiától elrugaszködő későbbi szövegek „bosszúálló zsidókként” ábrázolják a hunokat. A XI. századi liège-i püspöklista szerint a hunok a zsidóktól származnak, akiket Claudius császár űzött ki Rómából. Leszármazottaik a magyarok, akik kérkednek zsidó eredetükkel. Ez is a bibliai Góg–Magóg történetre megy vissza, ugyanis itt azt olvassuk, hogy az asszír király a zsidók tíz törzsét Góggal és Magóggal együtt száműzte Médiába, majd Nagy Sándor bezárta őket a Kaukázus mögé. A legendát később Jean d’Outremeuse szötte tovább: a zsidók a Kaukázusból Kínába vonulnak Felimur király vezetésével, akinek dédunokája Júdás, tőle származik Hunnus, aki 238-ban lép trónra. Hunnus álmában felszólítást kap, hogy hódítsa meg Germániát és Galliát, ezért 240-ben hajóra száll Kínában, feldúlja Pannóniát és Itáliát, majd Kölnbe érkezik, éppen akkor, amikor a tizenegyezer szűz...

Az *Isten ostaro Itáliában* címet viselő rész Velence alapításának mítoszától a „szaracén” Attiláig vezet az olvasót. Attila története a XIV–XVI. századi itáliai városállamokban alap téma, a muzulmán veszély megtestesítője. Bozóky Edina kitűnően elemzi Niccolò da Casola *La guerra d’Attila* című munkáját és Sebastiano Erizzo haténekes eposzát, mely kutyafejű és kutya erkölcsű muzulmánként mutat-

ja be a hunokat és királyukat. Dante összekeveri Attilát és Alarikot, és Attilával foglaltatja el Firenzét. A középkori itáliai hunmonda a magyarok megítélését is befolyásolta Nagy Lajos nápolyi hadjárata alatt, miközben az olaszokat a mohamedán hunok pörölyeként ábrázolja (Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. MTA BTK, Bp., 2015.). Gilius/Ianusius király, Concordia, majd Padova ura a hunok elleni keresztény védelem vezére, aki egy sakkjátszma után levágja Attila fejét (az epizódot talán az V. századi galliai püspök költő, Sidonius Apollinaris leveleiből ollózták, aki adókedvezmény reményében sakkozott a vizigót vezérrel).

Egészen más Attila-képet őriz a germán hagyomány. (A téma a bolognai egyetemen tananyag: <http://www.foreignlanguages.unibo.it/en/programmes/course-unit-catalogue/course-unit/2014/369070>) A *Nibelung-ének*ben Attila az eszményi uralkodó: csaták győzhetetlen hőse, ugyanakkor nagyhatalmú, nemes, vendégszerető király. Udvartartása egy lovagkirályé, ahol a párviadalokat istentiszteletek váltják, a mulatságok színvonalát énekmondók és mutatványosok emelik: keleti barbárság helyett keleti pompa uralkodik. A germán, izlandi és ónorvég sagák viszont egy kapzsi és kegyetlen Attiláról is szólnak, hogy így teremtsek meg Krimhild/Ildikó bosszújának hátterét. Sajnos a szerző sem itt, sem a magyar eredetlegendáról szóló következő fejezetben nem említi, hogy a germán mondák azért alapvetőek a hun–magyar rokonság szemszögéből, mert a kutatók jó része szerint Attilát és a hun–magyar rokonság ötletét a magyarok a németektől vették át III. Béla király korában, a német–magyar kapcsolatok megélénkülése idején (Simon V. Péter: *A Nibelungének magyar vonatkozásai. Századok*, 112 [1978], 271–325. old.; Walkó György: *Nibelungok. Középkori költészet és európai valóság*. Magvető, Bp., 1984.; András Vizkelety: *Du bist ein alter Hunne, unmäßig schlau... Das Ungarnbild im deutschen Mittelalter. In: Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*.

Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. Hrsg. von. Holger Fischer. Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996.; Balogh F. András: A német irodalom kezdetei és a magyarok. *Korunk*, 1999. 3. szám <http://www.hhrf.org/korunk/9903/03k03.htm>). Barbarossa Frigyes 1189-ben kereszties hadseregével Obudánál már Etzilburgot, Attila városát vélte megtalálni. A XII. századra befejezett *Nibelung-ének*ben Attila országa már a korabeli Magyar Királysággal azonos, a székvárosok Moson, Buda és Esztergom. A germán mondák között érdemes lett volna utalni Szentgalleni Ekkehard avar kori legendákból merítő *Eröskezü Walter* című eposzára is, melyben Attila szerepeltetése jelzi, hogy az avarok is Attilával legitimálták uralmukat (Eccardus Sangallensis: *Waltharius Manu Fortis*. Bilingvis latin–magyar kiadás. Ford. Tulok Magdolna, Makkay János. Tractata, Bp., 1999.).

A magyar Attila-képről és a hun–magyar rokonságról szóló V. fejezet szolgál a legkevesebb újdonsággal a magyar, és a legtöbb információval a külföldi olvasó számára. Közönségre való tekintettel Veszprémy László, Szovák Kornél, Makkay János és Berend Nóra idegen nyelvű munkáira hivatkozva a szerző jól összefoglalja a magyar hagyomány eszményi Attila-képet az antikizáló reneszánsztól a barokkig, bemutatva, hogyan alakult ki a hun–magyar rokonság nemzeti mítosza Anonymus, Kézai Simon és Thuróczy János krónikaiban. (Érdekes lett volna röviden a hun–avar azonosságra is kitékinteni: lásd Vértessy György: A hun–avar azonosság [rokonság?] kérdése. *Magyar Múlt*, XVI [1989], 1–2. szám, <http://www.magtudin.org/Vertessy.htm>) Az óriási történeti, eszme- és irodalomtörténeti anyagot megmozgató és érthetően forgató Bozóky Edina kiválóan foglalja össze a legendaképződés szövevényes folyamatát, és remekül mutatja be, hogyan lesz Attila a magyar–lengyel–horvát királyság alapítója. Attila örök: a hun nagykirály nemcsak számtalan irodalmi művet ihletett Magyarországon Jókaitól Arany Jánoson keresztül Adyig, hanem még rockoperát is írtak róla.

Az utolsó fejezet Attila helyét elemzi az európai kulturális hagyományban politikum és nacionalizmus között. Míg Verdinél Aetius és Attila küzdelme leplezetlenül az olasz szabadság és az elnyomó Habsburgok harca, a XX. század elején Attila az *entente* politikai propagandafegyvere lesz a németek és az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, miközben az orosz avantgárd szerző, Zamjatyin Leninből és Sztálinból gyűrja össze Attila, az ázsiai zsarnok alakját 1928-as drámájában. Bozóky Edina rengeteg érdekességet közöl a populáris kultúráról, a hollywoodi filmek és a francia képregények Attila-képeről, miközben a jelenlegi francia történetírást is kritikusan értékeli. A jelenlegi migránsválság idején különösen érdekes lett volna valamit megtudni arról, hogyan látják és láttatják ma Németországban Attilát (Alessandro Zironi: Ideologia e metamorfosi nella rappresentazione di Attila nella cultura tedesca contemporanea. In: *Sul cammino delle metamorfosi tra gli Urali e il Mediterraneo. Dal mito alle trasformazioni sociali*. A cura di Carla Corradi Musi. Associazione Culturale Caracult, Bologna, 2013. 167–179. old.).

A könyv lenyűgöző tárgyismerettel ábrázolja az Attila-legenda alakulását, azt, hogyan lesz a középkori szórakoztató irodalomból és legitimációs ideológiából modern propagandaeszköz. A kitűnően fordított munkát remekül lektoráltan, sajtóhibáktól mentesen adja kézbe a kiadó. Apró megjegyzés: a „gallo-román” helyett jobb a „gallorómai”, a 46. oldalon „civitas” helyett a „város” érthetőbb lett volna (utána zárójelben a latin terminussal). Népszerű munkáról lévén szó, a forrásidézetek ritkák, inkább a szakirodalmat idézi a szerző, többnyire újakat, de Piganol és Courcelle már jócskán elavult (24–26. old). A 26. oldalon szerencsétlen, hogy a „tájékoztatta Szent Jeromost” mondat után egy hosszú Orosius idézet következik. A 32. oldalon említi, hogy Konstantinápoly falai a 447-es földrengésben ledőltek, de nem mondja, hogy valaha is felépültek. Márpedig Konstantinápoly híres falai pontosan a hunok ellen épültek, akárcsak a kínai nagy fal! Aki valaha látta Bizánc falait, nem tud nem írni róluk: hihetetlen

magastechnológiával készült, bámulatos építészeti alkotás, mely ezer évig védte meg a várost. Ez a fal méltóbb említést érdemelt volna.

Lényegesebb, de talán megoldhatatlan probléma a könyv alapkonceptiója, mely a mítosz irodalmi alakváltozatai gyorsvonatként száguld át anélkül, hogy társadalomtörténetbe ágyazná a kérdést. Nincs utalás arra a történeti kontextusra, melyben ezek a szövegek megjelentek. A történeti összefüggések, ahogy az írók személye is, a középkorban kevésbé ismertek, a szövegalkotás társadalmi céljai azonban megfoghatók és kitapinthatók. Reméljük, hogy Bozóky Edina következő könyvében ezzel is megajándékozta lelkes olvasóit.

SÁGHY MARIANNE

Sándor Klára: A székely írás nyomában

Typotex, Bp., 2014. 353 old., 3500 Ft

2010. december 2-án beadvány érkezett Gyömrő város képviselő-testületéhez: „Az elmúlt években megerősödött az igény, hogy a magyar műveltség szerves részét képező székely–magyar rovásírás is megjelenjen a köztéri feliratok, így a település határát jelző közlekedési táblák mellett is. A rovásírásos helységnév-tábla állítása a helyi közösség és a nemzet összetartozásának pozitív üzenetét közvetíti az ott élő – és áthaladó – magyar emberek számára.” (www.gyomro.hu/kozadattar/dokumentumok/rendeletek/gyomroi_dokumentum_4895_1304339128.pdf) A gyömrőiek kívánsága hamarosan teljesült: az önkormányzat két hét múlva határozatot hozott a táblák felállításáról. Azóta Gyömrő is azon Kárpát-medencei településekhez tartozik, amelyeknek nevét immár ebben a formában is láthatják az úton járók, tartozzanak bármely nációhoz. A legfrissebb „rovás-tábla” 2016. április 29-én került az út mellé a Nógrád megyei Nemtiben. A Wikipédia vonatkozó szócikke – a rovas.info nevű portál adatai alapján – összesen 260, túlnyomó többség-

ben magyarországi települést sorol föl, ahol az elmúlt hat évben „rovás-táblát” állítottak. Ha számításba vesszük, hogy Magyarország közigazgatási területén összesen 3514 település található, akkor ez a szám nem is kicsi. Napjaink magyar közéletét ismerve nyilvánvaló, hogy a táblák sokkal inkább tekinthetők politikai állásfoglalásnak, mint valódi útjelzőnek. A szó szoros értelmében „úton-útfélen” felbukkanó „ősi írás” és általában a magyar őstörténet körül parázs viták zajlanak a társadalmi nyilvánosság különböző szinterein, a törvényhozástól az oktatáson át a magyar tudományos életig.

A legutóbbi pengeváltás Vásáry István, az MTA Őstörténeti Támacsoportjának elnöke és Bíró András Zsolt, a Természettudományi Múzeum fizikai antropológusa, egyben a kétévencéig megrendezett „magyar törzsi gyűlés”, a Kurultaj főszervezője között zajlott a *Magyar Nemzet Magazin* hasábjain 2015. február 28. és július 21. között. Vásáry – egybek mellett – egy bizonyos összeesküvés-elmélet fokozatos térnyeréséről ír, amely szerint „mindenki a magyar nemzet öntudatának megtörésére törekszik, aki a magyar nyelv finnugor eredetét vallja”. Cikke utolsó bekezdésében az egyik ellenzéki pártra utal, amely „zászlajára tűzte [...] hogy az »elavult finnugrizmus« és annak fenntartója, a Magyar Tudományos Akadémia ellen küzdjön”. (Vásáry nyilván arra a Jobbiktól kiinduló kezdeményezésre céloz, amely az Akadémiától független őstörténeti kutatócsoport felállítását követeli már jó néhány éve. „A Jobbik azt indítványozza, hogy az MTA Történettudományi Intézetének rovasára, illetve akár a teljes állami támogatásának, illetve feladatkörének megvonásával egy önálló testület foglalkozzon ezzel a kérdéssel. Az őstörténettel foglalkozó vitáknak az MTA nem tudott méltó keretet biztosítani, miként a kutatásoknak, esetleges expedícióknak sem.” (http://mandiner.hu/cikk/20130714_ostorteneti_intezetet_hozna_letre_a_jobbik). Továbbá valószínűleg arról a 2006-os expedícióról van szó, amelynek során Bíró András Zsolt a kazahsztáni *madjar* törzs tagjaitól gyűjtött gén-

mintákat (<http://kurultaj.hu/2009/10/expedicio-a-torgaji-madjarokhoz-biro-andras-zsolt-beszamoloja/>). Vásáry cikkére írt válaszában Bíró András Zsolt látszólag az expedíció tanulságait foglalja össze, de fokozatosan átvált az akadémikus tudományosság, főként Vásáry István gyalázásába, aki „őstörténettel való »kóklerkedéssel« vádolta meg a Kárpát-medencei magyarság legnagyobb hagyományőrző ünnepét, a Kurultajt és ezáltal az azt előkészítő szakembereket (régészeket, antropológusokat, történészeket, genetikusokat és néprajzosokat)”, s akit ennek alapján a „kádári rendszer megmondóemberének” nevez (<http://tortenelemportal.hu/2015/07/biro-andras-zsolt-magyar-nemzet>).

A „magyar nép és a magyar nyelv eredete” olyan téma a mai magyar közbeszédben, amelyről mindenkinek van véleménye, s alig akad manapság magára valamit is adó „ősma-gyarázó”, aki ne szentelne legalább egy rövidke szösszenetet, vagy akár egy egész könyvet, a hun/székely/szkitá-szitty/sumer/ősi magyar (és a többi) „rovásírásnak”. Figyelemre méltó, hogy 1998-as első kiadása óta 2011-ben nyolcadszor jelent meg az Új rovasírás tankönyv (Friedrich Klára: *Új rovasírás tankönyv és szakköri ötletár*. A szerző kiadása, Bp.). Az írásrendszer jelenlegi használatának kutatása ezért kiváló terep a nyelv és az írás társas környezetét, valamint a hozzájuk kapcsolódó kulturális jelenségeket vizsgáló nyelvésznek, s, tegyük hozzá, több bölcsészeti- és társadalomtudományi szakág művelőjének.

Sándor Klára ismerősen mozog ezen a terepen, hiszen kereken két évtizede (a kötet megjelenésekor még csak 18 éve) megjelent cikkében jól átgondolt tervet állított össze a székely rovasírás történetének feltárásához (A székely rovasírás megíratlan története[?]. *Erdélyi Múzeum*, 58 [1996], 83–93. old.). Jól érzékelt a kutatásának tárgya körüli anomáliákat, éppen ezért kettős célt tűzött maga elé. Elsősorban arra törekedett, hogy körültekintő filológiai vizsgálattal határozza meg a székely rovasírás, leírja történeti rétegeit és használatának történetét, összegyűjtse és rendszerezve elérhetővé tegye hite-

lem emlékeit. Másodsorban úgy vélte, hogy a kutatási program lépésről lépésre megvalósítva fokozatosan nyilvánvalóvá tenné a székely rovasírás eddig kétségbe vont és ezért javarészt kiaknázatlan forrásértékét, amit számos tudományterület hasznosíthatna, köztük a nyelv- és írástörténet, illetve a korai magyar történelem kutatása.

Mindazonáltal az 1996-ban felvázolt impozáns terv megvalósítása késlekedett: 2011-ben végül megjelent az addigra önálló kötetű duzzadt bevezető (*Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotex, Bp.). Ezt követte aztán 2014-ben a jelenlegi kötet. A szerző elmagyarázza, hogy a program a hosszú szünet ellenére sem vesztett időszerűségéből, hiszen a helyzet 1996 óta alig változott. A „rovásírás” eredetéről és történetéről ugyanis ma sem tud többet a művelt és a kevésbé iskolázott nagyközönség – sőt a tudományos elit sem –, mint két évtizede. Miközben az írásrendszer presztízse továbbra is igen nagy a laikus magyarságkutatás regiszterében, csak kevésbé látszik emelkedni az akadémiai tudomány művelőinek szemében, amiért – szerinte – nem kis részben az elnevezés is felelős. (Csak egy példa Hosszú Gábor legutóbbi angol nyelvű könyve, amelyben a rovas/rovash script megjelölés váltakozik, teljesen érthetetlen módon. Lásd Hosszú Gábor: *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Hungarian Rovash Foundation, Bp., 2013.) Sándor Klára ezért új fogalmat vezet be az ideológiailag túlterhelt és pontatlan „rovásírás” helyett, s következetesen „székely írásnak” nevezi kutatása tárgyát. Ezzel egyúttal határozottan állást is foglal az írásrendszer eredetére és használatára vonatkozó tudományos vitában.

A könyv szemléletes helyzetképet ad a laikus és a tudós székértábor álláspontjáról. Sándor Klára nem megvetendő tudatlanok tömegeként kezeli a „rovásírás” iránt érdeklődők sokrétű csoportját, hanem különbséget tesz a szélsőséges (esetenként szélsőjobb) „nemzetszeretők”, az ezoterikus képzeteket dédelgető nemzeti fantaszták (mint a magyarság „szíriuszi eredetének” hirdetői), a szerepjátékok

naiv hívei, illetve a kézműves mestersegekben bámulatosan járatos hagyományörzők között. A recenzens, lévén maga is a kortárs vulgáregzotéria és az újpogány eszmék kutatója, egyetért azzal a javaslattal, amely a székely írás hazai újraéledésének mielőbbi antropológiai és szociológiai vizsgálatát sürgeti. A „másik oldal” bemutatása is egyszerre megértő és kritikus. A tévképzetek, hiedelmek, előítéletek és a helytelen összefüggésekre alapozott ingatag hipotézisek dolgában ugyanis az akadémiai körök sem maradnak el a „délibabos dilettánsok” csapatától. Sándor Klára higgadt érveléssel szedi ízekre egy „mérvadónak szánt kézikönyv” pontatlan megállapításait (29–30. old.). Itt csak megemlíti, a könyv egy későbbi részében pedig meggyőzően cáfolja a székely írást humanista koholmányának beállító teóriát (134–135. old.). A záró mondatok lesújtó helyzettel szembesítenek: a székely írás a magyar kutatók egy része számára még mindig olyannyira gyanús és kétes téma, hogy a rá vonatkozó hiteles és tudományos érveléssel megalapozott ismereteket sem használják fel szívesen.

A nyelv- és írástörténet sűrű erdejében botorkáló olvasó örömmel veszi, hogy a szerző biztos kézzel vezeti őt a székely írás történetének tekervényes ösvényein a mediterrán térségből először Belső-Ázsiába, majd onnan vissza a Kárpát-medencébe. Sándor Klára nemcsak megbízható vezető, hanem gondos utaskísérő is! Ellátja mindazzal a felszereléssel a laikus (vagyis nem nyelvész) olvasót, ami nélkülözhetetlen a tájékozódáshoz: fonetikai, fonológiai és írástörténeti alapismeretekkel.

Mégis, mit tudunk meg, mire visszatérünk a hosszadalmas tér- és időbeli utazásból? Például azt, hogy egyáltalán nem kell megdöbbenünk attól a lélegzetelállító felfedezéstől, hogy a székely írás végső soron a főnciaiból ered. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a legtöbb, Európában használatos betűírás a főnciai ábécéből származik. A keleti türk írások távoli és bonyolult belső-ázsiai univerzumában már kissé nehezebben igazodunk el, de végül itt is képbe kerülünk: a székely írás rokonait köztük sejtik a nyelvészek. A fel-

iratok és írásemlékek száraz és kissé nyomasztó felsorolása után élvezetesebb rész következik: a nyugati ótörök írások Kárpát-medencei avar emlékeit vesszük számba a Nagyszentmiklósi Aranykincstől a Szarvasi Tűtartón és a Kiskundorozsmai Feliraton át az erdélyi, köbe vésett feliratokig (80–92. old.). Sándor Klára kijózanító megállapítással zárja a nyelv- és írástörténeti kirándulást. A székely írás eredete még mindig tisztázatlan, legfeljebb annyi mondható, hogy a kutatás jelenlegi állapota szerint valószínűleg nem a keleti türk, hanem inkább a nyugati ótörök írások között kell keresniük a közvetlen előzményeit.

S ezzel el is érkezünk a következő nagyobb egységhez átvezető rövid, ám annál fontosabb részhez, amelyben nemcsak két tárgy két feliratáról és több sikertelen megfejtési kísérletről esik szó, hanem ezek kapcsán arról is, hogy mennyire volt elterjedt a székely írás az ősmagyarok körében. A fejezet végére kiderül, hogy az ősmagyarok feltételezett írásáról semmi biztosat nem tudunk. A Halmi Felirat megfejtetlen, de egy biztos: nem a székely írás közvetlen elődje. Az alsóbüi őskohóból előkerült cserépfűvóka egyes jelei megegyeznek ugyan a székely írásával, de ez még nem bizonyítja, hogy az ősmagyarok a székely írással írtak. Az sem elképzelhetetlen, hogy székely lovasíjász karcolta a jeleket a még puha agyagba, de ez megint csak nem több pusztá föltevésnél. Ami igazán elgondolkodtató, az tulajdonképpen nem is a kutatások látszólagos eredménytelensége, hanem mindaz, amit Sándor Klára a székely írásemlékeket hitelesítő módszerek, a hipotézisállítás és a kutatói attitűdök kapcsán mond el. Mert itt épp azokról a népszerű hiedelmekről, összeesküvés-elméletekről esik szó, amelyek éket vernek a kutatók és a laikus érdeklődők közé, s útját állják a hiteles és közérthető tudományos ismeretterjesztésnek.

Az írás- és nyelvtörténeti bevezető stúdiumok, majd az írásemlékek hitelességének tárgyalása után végre elérkezünk magához „a” székely íráshoz. Megismerkedünk a székely ábécé betűkészletével, a használat szabályaival (az ún. grafotaktikai jellemzőkkel), majd a szerző összefoglalja az eredetkérdés kutatástörténetét. Ismét elő-

kerül a hun hagyomány, majd az azt fölülíró rokonítás a keleti türk ábécével és általában a török párhuzamok kérdése, leginkább Németh Gyula, Vékony Gábor s mellettük Ligeti Lajos, Vásáry István és Róna-Tas András kutatásai alapján. Sándor Klára atomjaira bontja Vékony Gábor merész hipotézisláncolatait a kitalált Karoling-kori német tudósról, név szerint bizonyos Lazarus fráteréről, akit Vékony a Bolognai Rovásemlék szerzőjének, sőt egyenesen a székely írás megalkotójának nevez ki (lásd Vékony Gábor: *A Bolognai Rovásemlék. Magyar Könyvszemle*, 108 [1992], 3. szám, 288–289. old.; uő.: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap, Bp., 2004.). Ezek után Sándor a székely írás hitelességével kapcsolatos kételyek történetével foglalkozik. Újra előveszi az akadémiai körökben a mai napig népszerű „koholmányelméletet” a rovásírást hamisító humanistákról.

Érdeemes egy kicsit részletesebben megnézni, hogyan érvel Sándor Klára a Horváth Iván sugallta hamisítványelmélettel szemben. Ehhez előbb látunk a Horváth érvrendszerét és előzményeit. Ő arra a közismert XIX. századi vélekedésre alapoz, amelyet Hunfalvy Pál és nyomában Réthy László fogalmazott meg. Szerintük a székelyek nem a hunok utódai, következésképp nem is használhatták a hunok egykori rovásírását. Figyelem: a rovásírás a hun identitás inherens részeként jelenik meg! Tehát ha egy népcsoportnak nincs köze a hunokhoz, akkor a hun rovásírást sem ismerheti. S itt kerülnek a képbe a humanista műveltségű székely teológusok: hogy igazolják a székelyek hun eredetét, kiöltötték számukra a székely rovásírást, amihez a pásztorok használta számrovásokból, valamint a cirill és a glagolita írásból merítettek ihletet. Horváth Iván mindehhez még hozzáteszi, hogy a székely írásnak valójában nincsenek hiteles középkori emlékei, több esetben elképzelhető, hogy hamisítvánnyal van dolgunk, a rovásírás tehát tulajdonképpen egy humanista mozgalom terméke. Példaként három, csak átiratban megmaradt emléket hoz: a XV. század végi Nikolsburgi Ábécét, a Bolognai Rovásemléket és az 1515-re datált Isztambuli Feliratot. Az utóbbit a magyar követek szállásán,

az istálló falára vésték fel. Ezzel kapcsolatban Horváth egészen konkrétan felveti a hamisítás lehetőségét. Szerinte a feliratot megtaláló humanista követek (Ogier Ghislain de Busbecq, Johannes Dernschwam, Verancsics Antal és Zay Ferenc) valamennyien rajongtak a régiségekért és kuriózumokért, és szenvedélyesen érdeklődtek a régi feliratok iránt. Horváth elképzelhetőnek tartja, hogy e „feliratvadász” követek egyike, a későbbi „rovásírás-szakértő” Verancsics Antal „helyezte el az érthetetlen jeleket”, hogy később a megfejtéssel büszkélkedhesen. Sőt azt is megkockáztatja, hogy maga Verancsics is közreműködött a rovás ábécé kitalálásában (<http://villanyspenot.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/RoWXDb19RR-OINlb0kn-Bg>).

Mit mond erre – a Horváth által a mértéktartó és hiteles nyelvészek közé sorolt – Sándor Klára? Mindenekelőtt azt, hogy Horváth téved, és bizony léteznek hiteles középkori feliratok, amelyek bizonyíthatóan székely írással készültek a XIII–XIV. században: a vargyasi, a dályai és a homoródkarácsonyfalvi. A kutatók tehát nem kényszerülnek arra, hogy kizárólag az állítólagos hamisítványokra alapozzák következtetéseiket. A Nikolsburgi Ábécé hitelességét megkérdőjelező állítását később maga Horváth Iván is revidálta (Horváth et al.: *A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: előzetes közlemény.* In: Boka László – Vásárhelyi P. Judit [szerk.]: *Szöveg – emlék – kép.* OSZK-Gondolat, Bp., 2011. 76–90. old.). Sándor a hamisítássztoriról elismeri, hogy ebben a kérdésben Horváthnak akár még igaza is lehet, bár bizonyítékok egyelőre nincsenek. Nem mondja ugyan ki, de ebből azért nem lehet arra következtetni, hogy Verancsics vagy a Telegdi-féle „rovásírás-kör” találta volna ki ezt a jelrendszert. Majd egy logikai hibára figyelmeztet Horváthnak a székely írás középkori emlékei hitelére vonatkozó fejtegetésében: hogyan írhatott Kézai Simon a XIII. században a székelyek által megőrzött hun rovásírásról, ha azt csak sokkal később „találták fel” a humanisták? Vagy ő egy másik írásra gondolt? Sándor szerint annak valóban nincs semmi nyoma, nem úgy a székely írásnak!

Végül a nyelvészeket és turkológusokat veszi védelmébe, akik Horváth szerint elfogultak, amikor elfogadják a székely írásnak az ótörök írásokkal fennálló rokonságát. Röviden ismerteti a székely írás eddig feltárt történeti rétegeit, betekintést enged a glagolita és a cirill ábécékből való kölcsönzések máig bizonytalan történeti hátterébe, s végül összefoglalja a legrégebbnek tartott török réteg sajátosságait. Mielőtt részletes ismertetését adná a székely írás eddig ismert emlékeinek, Sándor Klára újabb rövid kitérőt tesz a székelység eredete körüli történészvíták vidékére, megállapítja, hogy minden kétséget kizáró választok itt sem állnak rendelkezésre. A jelenlegi ismeretek egyelőre arra elegendők, hogy kijelöljék a további kutatások főbb irányait és megválaszolandó kérdéseit, s ez egyáltalán nem kedvezőtlen helyzet.

A már sokszor emlegetett és régóta tervezett emlékkatalógus helyett egy rendszerbe szedett emléklistát olvashatunk a könyvben (175–287. old.). Sándor Klára is elismeri, hogy ez egyelőre csak a tájékozódást könnyítő segédlet, nem is a teljes repertórium, csak válogatás a legfontosabb emlékekből. A lista persze mindenképp hasznos, mert még e csonka korpuszból is fontos következtetéseket lehet levonni az írás használoiról, olvasóiról, változásairól, megítéléséről, tehát arról a kulturális kontextusról, amelyben létezett. Amíg a végleges kataszter elkészül – állítólag már folynak a munkálatok –, tekintsük át ezt az előzetes listát! Sándor négy csoportra osztja anyagát, és rendszerében visszaköszönnek az emlékek eddigi osztályozásával kapcsolatos anomáliák. Nincs egységes rendező elv, mert a szerző szerint a lényeg a vizsgálat módszertana, nem pedig a tiszta taxonómia létrehozása.

A feliratok és kéziratok csoportjai az írást hordozó anyag (papír, vakolat/kő), illetve az írás technikája (írás/festés, vésés/karcolás) alapján különböznek el egymástól. A lista 17 felirattal három keletkezést tartalmaz a XIII–XIV. századra, ugyanennyit a XV. századra, további négy a XVI. században készülhetett, s ugyanennyit származtatnak XVII–XVIII. századból. Végül van három további, amelyek pontos keletkezését nem ismerjük. A

Moldvabányai Felirat kivételével valamennyi emlék székelyföldi templomokból került elő. Egy részük nem az eredeti helyén látható, hanem másodlagos elhelyezésben, s ezt több kutató is nehezményezi, például a már említett Horváth Iván. A legkorábbra keltezett Homoródkarácsonyfalvi Felirat (XIII–XIV. század fordulójára) például az egykori román kapubéllet egyik íves oszlopának darabja lehetett. A Székelyderzsi Feliratot (XV. század) a román kori ablakot befalazó téglák egyikébe karcolták; az Erdőszentgyörgyit (XVIII. század) a templom egyik külső támpillérebe vésvé lelték, a Bágyit (XV. század) is a templom egyik támpillérebe építették be, méghozzá fejjel lefelé. Nagyonbízott karcolt-véssett írásjelekről van szó, de néhány esetben festett és vésett, sőt, az énlaki templomban a mennyezet fakazettájára pingált felirat is fennmaradt, méghozzá az eredeti helyén. Egy kissé következtetlen a Csíkszentmihályi Felirat idesorolása, ugyanis ez csak XVIII. századi másolatokban maradt fenn (nem is kevésben!), tehát tulajdonképpen az átiratok közt lenne a helye. A feliratokat eddig csak részben sikerült megfejtetni, és épp a legkorábbiaknak nincsenek érvényes olvasatai. Ahol viszont sikerült értelmezni az írásjeleket, ott egyértelmű, hogy nem egyebek, mint falfirkák. Sándor Klára ósgraffitíknak nevezte el őket, utalva ezzel a mai *tag*ekkel megegyező funkciójukra: a karcolt/festett jelekkel készítöik a nevüket és ott tartózkodásuk okát, körülményeit örökítették meg.

A lista következő része a székely írás „tudós” használatának emlékeit tartalmazza: kéziratokat és átiratokat vegyesen. Az utóbbiak olyan kéziratok másolatok, amelyeket az egykor fába vagy kőbe vésett írásról készítettek, de az eredeti már elveszett vagy megsemmisült. Az egyik a már említett Isztambuli Felirat Johannes Dernschwam (emlékszünet, az egyik „feliratvadász”) naplójában. A másik a Bolognai Rovásémlék: egy nap-tár a kalandos életű polihisztor, Luigi Fernando Marsigli hagyatékából. (Erről részletesen lásd Sándor Klára: *A Bolognai Rovásémlék.* Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1991.) Ide került még a szintén hamisítvány

hírbe kevert Nikolsburgi Ábécé. Ma már tudjuk, hogy a XV. század második felében élt morva nemesember, Pencsicei Fülöp (Philipi de Penczicz) jegyezte le, aki földije és patronáltja volt a Mátyás és Ulászló idején is diplomáciai feladatokat teljesítő Filipec János váradi püspöknek (lásd Szelp Szabolcs: A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keltezési ideje. *Magyar Nyelv*, 107 [2011], 407–428. old.).

A kéziratos emlékek művelődéstörténeti háttéréről lényegesen több adat áll rendelkezésre, mint az alkalmilag létrehozott feliratokról. Végre megismerhetjük a kötetben már sokat emlegetett Rudimentát, vagyis Telegdi János „rovástankönyvét” és Baranyai Decsi János hozzá írt előszavát. Így már összeáll a kép a humanista műveltségű értelmiségnek a székely írás felelevenítésében és megújításában játszott szerepéről. Szó esik még két székely írással rejtjelezett szövegről: Szamosközy István 1587-ben (tizenhét évesen) írt jegyzeteiről és a szintén ifjú Farkaslaki Mátyás átokszövegéről. (Az utóbbi ezzel a bejegyzéssel fenyegette meg azt, aki könyve ellopására vetemedik.) A kéziratok listájának sorát két székely alfabétum zárja, az egyik Kájoni Jánosé, a másik Moga Mihályé.

A hiteles emlékek lajstromát a használatukra vonatkozó ismeretek összefoglalója választja el az utolsóként tárgyalt hamisítványoktól. A „túróci fakönyvet” Jerney János őstörténész, Julianus barát és Kőrösi Csoma Sándor reformkori követője mutatta be a Tudományos Akadémián, 1840-ben. A magyar tudós közvélemény kitörő lelkesedéssel fogadta a becses emléket, s a csalást csak negyedszázad múltán fedezte föl Szabó Károly. Gyanúsra találta, hogy a betűk kerekdedek, és nem belekarcolták, hanem ráfestették őket a fakéreg darabkákra. Arra is rájött, hogy a rajtuk olvasható Túróc megyei nemesi családok neveit az 1391-es Túróci Regestumból másolták. A szálak Literáti Nemes Sámuelhez, a hamisító körökben is jól ismert budai műgyűjtőhöz és műkereskedőhöz vezettek, de azt, hogy valóban az ő keze volt-e a dologban, végül nem sikerült bebizonyítani. A „rovásírás-szakértő” Tar Mihály és fia fél évszázaddal későbbi esete leg-

alább ilyen tanulságos. A derék gazdaember még a felmenőitől tanulta meg a számrovás technikáját, egy korabeli tudományos értekezésből pedig elsajátította, majd a fiának is megtanította a székely írásjeleket. A két Tar ezután kis fadarabokra rótt „táltosénekekkel” állt elő. Ugyanezek az énekek hamarosan odakerültek Fadrusz János Tuhutum vezért ábrázoló szobrának talapatára is. Végül Sebestyén Gyula leplezte le a csaló apát és fiát egy akadémiai vizsgálat során.

A kötet minden erénye ellenére néhány ponton hiányérzetet kelt az olvasóban, s ennek az az oka, hogy a tartalom és a forma egyensúlya időnként felborul. A szerző legalább három alkalommal mentegetőzik, hogy az adott kérdés kimerítő tárgyalásához egy önálló kötetre lenne szükség, egyelőre azonban csak egy rövidebb változat fér bele a programba. Ezt olvashatjuk a XV–XVI. századi emlékek történetének említésekor (13. old.), majd később az emléklistához írt bevezetőben (177. old.), s végül a kutatástörténeti zárófejezet elején (289. old.) Ez azt a benyomást kelti, mintha a kötet még mindig csak az 1996-os programadó cikk részletesebben megírt, könyvvé bővített változata lenne.

Mindezzel együtt Sándor Klára könyve hiánypótló. Elsősorban azért, mert hosszú idő elteltével az első olyan tanulmány, amely az antropológiai nyelvészet, a nyelvészociológia, sőt a történeti antropológia szempontjait érvényesítve új hangon szól egy eddig kizárólag a nyelvtörténet és az őstörténet által tárgyalt témáról. Másodsorban pedig azért, mert a „szakma” hosszú hallgatása után válaszol a magyar őstörténet és a székely írás iránti széles körű társadalmi érdeklődésre. Ebben pedig pontosan azt az irányvonalat követi, amit az MTA Őstörténeti Témacsoportja, amelynek maga is tagja, kijelöl: hiteles és megbízható tudományos ismereteket nyújtva bizonyítja, hogy a magyar tudományosság a „társadalom számára is hasznos értékeket képes felmutatni” – ahogy Vásáry István fogalmazott a *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés* című tanulmánykötet bemutatóján (<http://ujkor.hu/content/magyar-ostortenet-unnepe-ke-uj-konyv-bemutatoja>). Vásáry István szá-

jából ez a kijelentés egyáltalán nem meglepő. Az azonban már sokkal inkább figyelemre méltó, hogy az alternatív magyarságkutatás egyik legfontosabb eszmei központja, a budapesti Két Hollós Könyvesbolt honlapján üdvözlő Sándor Klára és Benkő Elek munkásságát, akik bebizonyították, hogy a „székely írás nem reneszánsz kamu” (lásd http://www.kethollos.hu/hir_reszletek?news_id=29).

KIS-HALAS JUDIT

Mohay Tamás: „Istennek kincses tárháza...”

**P. LOSTEINER LEONÁRD FERENCES
KÉZIRATA SZÜZ MÁRIA CSÍKSOMLYÓI
KEGYSOBRÁRÓL**

Csiksomlyói Ferences Kolostor – Szent István Társulat, Csiksomlyó-Bp., 2015. 302 old., 3600 Ft

„Mindannyiunknak van gyermekkori emléke, nagyszüleink padlásán, vagy egy-egy régi ház eldugott, félhomályos zugában talált kincsről: mennyi titkot tud rejtteni egy régi ládában talált »zakota«, egy régmúlthoz tartozó tárgy, vagy éppen néhány megsárgult lap, amely alig olvashatóan titkosírásnak tűnő ákombákomot tartalmazott. S főleg, ha egy régi kacetokban gazdag tárházra bukkanunk, talán a végtelenre nyílt meg a gyermeki fantázia. Mert a megtalált »érték« – a felnőttek számára talán értéktelennek tűnősége ellenére is – a megfelelő segítségével, az igazi kincsre nyitja meg az emberi/gyermeki elmét, lelket” – írja P. dr. Orbán Szabolcs OFM, tartományfőnök Mohay Tamás kötetének ajánlásában. Ahogyan Umberto Eco *Loana királynő titokzatos tüze* című regényében a római antikvárius saját feledésének homályából ássa elő a szülői ház padlásán fiatakkori emlékeit, ahogyan a megtalált képregények, emléktárgyak révén nemcsak személyes emlékeit, memóriáját, de a történelem hiteles dokumentumait is megtalálja, és ezáltal válik az izgalmas elbeszélés a kor társadalmi viszonyainak, eseményeinek hű jellemzésévé, úgy tárul-

nak élénk a most megjelent kötet lapjain Losteiner Leonard történetei és az általuk közvetített lelkiség és korrajz a kézirat regényes előkerülési körülményeivel fűszerezve.

A párhuzamot Orbán Szabolcs ajánlása szinte tálcán nyújtja, azonban az alapos jegyzetapparátussal ellátott hasonló kiadás bevezető tanulmányából derülnek ki az igazán regényes részletek, a most kiadott munka kalandos útja: a kézirat-füzetet 1944 őszén egy menekülő ferences barát a tarcali plébánián hagyta, más könyvekkel együtt, egy bőröndbe csomagolva. 1955–56-ban azután dr. Cserháti István (későbbi tiszteletbeli egri kanonok, sárvári címzetes apát), akkor sátoraljújhelyi káplán könyvespolcot vásárolt a tarcali plébániáról, és ráadásként megkapta azt a vesszőből fonott bőröndöt, amelyet bő tíz évvel korábban a ferences barát hagyott Tarcalon. A bőröndben rábukant Losteiner Leonard kéziratára, és megértette jelentőségét: hosszú ideig féltve őrizte, majd nyugdíjba vonulása-kor úgy gondolta, eljött az ideje, hogy visszajuttassa eredeti helyére, Csíksomlyóra. Így került a kis füzet 2005 pünkösdjén újra Somlyóra és egyúttal a kutatók érdeklődési körébe. (A kézirat különböző verziói a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, illetve az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban is fellelhetők ugyan, mégis úgy tűnik, a kutatás igazán csak a somlyói példány előkerülésekor figyelte fel a műre.)

Amit a szerencsés események láncolatának és Mohay Tamás munkájának köszönhetően most a kezünkben tartunk, az az első magyar nyelvű mirákulumos könyv a Csíksomlyói Máriáról, amely mintegy kétszáz éves csúszással került nyomtatásba, hasonló kiadás formájában, gondos átirással és kísérő tanulmánnyal ellátva.

A kötetet bevezető, tág kitekintésű tanulmány a szerzőnek és korának bemutatásával indul: a rendelkezésünkre álló adatok, a Leonard Losteiner (1744–1826) életében zajlott történelmi események, társadalmi összefüggések, a fennmaradt kéziratok munkák áttekintésével nyújt az eddiginél lényegesen komplexebb képet a szerzetesről, a ferencesek szerepéről és helyzetéről a kézirat keletkezésének időszakában, a rend fellendüléséről, majd hanyatlá-

sáról, azokról az eseményekről, amelyek a ferences szerzetes életét végigkísérték. Losteiner személyéről, életéről, munkásságáról csak keveset tudunk, a kései rendtársak P. Boros Fortunát, P. György József, P. Benedek Fidél írásai röviden érintik csak, legutóbb Muckenhaupt Erzsébet, a Csíki Székely Múzeum könyvtörténésze foglalkozott vele egy bő bekezdés erejéig a múzeum régi magyar könyvtáráról írott munkájában (Muckenhaupt Erzsébet: *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. 1498–1710.* Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2009, 24–25. old.). Nevének feledésbe merülése talán, ahogyan Mohay is írja, éppen annak tudható be, hogy eddig egyetlen műve sem jelent meg nyomtatásban, noha két monumentális rendtartomány- és rendháztörténeti kézirata a *Cronologia (Topographico-Chronographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti monasterii Csik-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem etc...* Kézirat, Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára, Kolozsvár, jelzet: A V 7/5254.) és a *Propago vitis (seraphicae in transilvaniam protensa... seu historia chronologico-topographica provinciae seraphico-transylvanicae tit. s. stephani protoregis hungariae fratrum ordinis minorum s. p. francisci strictioris observantiae... 1786–1789.* Kézirat: Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára, Kolozsvár, jelzet nélkül) alapvető forrásai történeti, művészettörténeti, néprajzi, vallástörténeti kutatásoknak. Kiadásukra több kísérlet is történt, ám eddig sajnos egyik sem valósult meg. Ilyen értelemben is úttörő az „*Istennek kincses tárháza*”.

A művészettörténész számára Losteiner személyét az teszi különösen érdekessé, hogy tőle származik a lebontott somlyói középkori templom alaprajza, a kolostor helyszínrajza, hiszen maga Losteiner volt a régi templom bontásának lebonyolítója, az új tervek elkészítésének lelke és kézbentartója. „A sorok közül egy olyan ferences tekint ránk, aki két lábbal áll a földön, tanít, kutat, építkezik és szervez – ugyanakkor a szerzetesi közösség, az imádság, a Mária-tisztelet révén folyton az ég felé tekint.” (37. old.)

A somlyói Máriának szentelt kézirat Losteiner életének vége felé született. A benne hivatkozott történelmi események alapján úgy tűnik, valamikor 1800 és 1814 között, leginkább talán 1810 körül vethették papírra. Megértéséhez áttekintést kapunk a somlyói Madonna kegyeszoborra nyilvánításának történetéről, az első folyamodványoktól a meglehetősen kései, 1798-as hivatalos egyházi elismertetésig. Egyértelművé válik Losteinernek az eljárásban betöltött szerepe, elköteleződése az ügy iránt, ami egyúttal magyarázza a mű megszületését is. Mohay többször, hangsúlyosan visszatér annak igazolására, hogy Losteinernek valóban a mű szerzőjének kell lennie. Szellemi atyja a kéziratnak, annak ellenére, hogy a szöveg több kézírást is mutat, amelyek között az idős ferencesé is feltételezen azonosítható. Szabályos kodikológiai leírást kapunk, a kézírások elemzésével, másolási hibák feltüntetésével, a mű fennmaradt és elveszett más példányainak ismertetésével. Szerényen itt, a mű elemzésekor kerül szóba a somlyói példány kalandos története, amely, ahogyan már korábban említettem, kifejezetten izgalmas, az olvasó figyelmét azonnal felkelti, ezért ennél talán kiemeltebb helyet is kapott volna.

Történetek és Csodák alcímmel a kézirat szerkezetének, tartalmának összefoglalását olvashatjuk. Itt értelmeződik a címnek a mai ember számára a legkevésbé sem egyértelmű jelentése is, a Losteiner által az írás bevezetőjében sugalltak szerint: a csodák Isten ajándékai, amelyek a Csíksomlyóhoz hasonló kitüntetett helyeken különös gazdagsággal mutatkoznak meg. Az ilyen kitüntetett helyen tehát, Szűz Mária szentképe (szobra) körül, Isten ajándékai együtt vannak mint „kincses tárház”. A bevezető tanulmányban ezután a kézirat jól tagolt, áttekinthető, öt cikkelybe (fejezetbe) rendezett szövegének rövid tartalmi összefoglalása következik.

Előzmények és források megjelöléssel a tanulmány szerzője az *Istennek kincses tárházát* Losteiner korábbi összefoglaló művei, a *Cronologia*, illetve a *Propago Vitis* megfelelő szakaszaival veti össze, valamint az általa használt egyéb műveket, idézett szerzőket azonosítja, tár-

gyilagosan ismerteti, a bibliai idézetek alkalmazási módját elemzi. A tanulmány tömören áttekinti, milyen írások, könyvek állhattak Loseiner rendelkezésére, és nemcsak azokra a művekre, adatokra tér ki, amelyeket használt, de arra is megpróbál magyarázatot találni, hogy a feltűnően nem használt munkák, információk (mint Kájoni *Fekete könyve* vagy az 1444-es pápai brévé) vajon miért maradtak ki. Mohay történeti szemlélettel közelít, és nem elfogult Loseiner hitelességével szemben. „Forráshasználata messze távol volt a későbbi szakmai elvárásoktól”; és „Manapság a legfőbb nehézség Loseiner elbeszéléseivel és adataival kapcsolatban az, hogy a forrásai rendkívül bizonytalanok és nehezen ellenőrizhetők”, írja (20. old.) – az általa kivonatolt, hivatkozott dokumentumok jelentős része eltűnt az idők során, csaknem bizonyos, hogy számos részletet kiegészített, hozzáköltött, a mű szellemiségéhez igazított.

Mohay mint mirákulumos könyvet elemzi Loseiner szövegét, miután elhelyezte a Tüskés–Knapp által felállított mirákulumirodalom rendszerében, és röviden ismertette a témával kapcsolatos kutatásokat. A csodákat (de az eredetlegendákat) is beilleszti az európai tipológiába, de a kutató számára azon jelentős tény is értelmezi, hogy a gyűjteményben a hivatalos kivizsgálás során meg nem erősített csodák is bennfoglaltatnak. És itt támad a történeti érdeklődésű olvasónak először hiányérzete a bevezető tanulmány olvasása közben. Egy mirákulumos könyv kommentált kiadásában jól megtalálta volna a helyét a csodák szereplőinek társadalmi elemzése. A szerző nyilván maga is érzékelte ezt a hiányt, meg is említi, hogy érdemes lenne ezzel foglalkozni, ahogyan egy részletes ki-kicsoda kidolgozásával is. A felsorakoztatott, különböző társadalmi rétegekhez tartozó szereplők, a társadalmi pozíciók áttekintő elemzése azonban részletesebb, lexikonszerű feldolgozás nélkül is sokat lendítene a kegyhely szerepének kutatásán, az arányok áttekintése önmagában is beszédes lehet. Ahogyan Chaucer *Canterburyi meséiben* a társadalom jellegzetes kategóriái képviseltetik magukat a zárán dokcsoportban, még az is előfordulhat, hogy egy (utólag papírra vetett)

mirákulumos könyv összeállításában is felfedezhető lenne némi szándékos válogatás. Mohay Tamás kutatásait ismerve azonban az olvasónak aligha lehet kétsége afelől, hogy a csiksomlyói búcsú történetével foglalkozó következő munkáiban hasznosítani fogja ezeket az információkat. Nagyon érdekes mindemellett a szövegben felbukkanó fogadalmi tárgyak rövid áttekintése: ezüstkezek, -szemek, -mellek, -csillogok, -saruk stb. Bár hasonló offerek más kegyhelyekről is ismertek, mégis minden alkalommal megdöbbenő képet tárnak a mai ember elé a kor hátlájának kifejezési eszközeiről. Az pedig továbblépést jelenthet – ahogyan a szerző is megjegyzi –, hogy ezeket a tárgyakat a rendház inventáriumai, valamint a hálatáblákon fennmaradt emlékek alapján elemezve talán lehetőségessé válik azonosításuk, hozzárendelésük az adományozó személyekhez; ez valóban kívánatos és hasznos volna. (Ilyen irányú kutatásokat is folytat többek között Muckenhaupt Erzsébet, ahogyan arra *A csiksomlyói Mária-szobor ötszáz éve. Mária-tisztelet Erdélyben* című kiállítás is utalt 2015-ben a Csíki Székely Múzeumban.)

A kísérő tanulmány utolsó szakasza Loseiner írásának hatásait elemzi, felteszi a kérdést, mi hogyan alakult volna, ha a kézirat a maga idejében megjelenik, ahogyan szerzője tervezte. A szerzetes szövege korántsem gördülékeny vagy olvasmányos, de ha némi erőfeszítéssel végigolvassuk, és megpróbáljuk értelmezni (amit a lábjegyzetelt, átírt kiadás jelentősen megkönnyít), valóban élvezetes és gondolatébresztő olvasmánnyá válik, és kétségekívül nyelvtörténeti tanulságokkal is szolgálhat. Loseiner személyéről, gondolkodásmódjáról is számos következtetés vonható le belőle, s ezeket a kötet szerkesztő-szerzője nem is mulasztja el levonni. Milyen kor-szellemet képviselt Loseiner, és hogyan viszonyult a hasonló érdeklődésű, hasonló témákat feldolgozó, egy generációval fiatalabb rendtárs, Erős Ferenc Modeszt írásaihoz, szellemiségéhez? Ezekre és hasonló kérdésekre keresnek választ a bevezető tanulmány utolsó sorai.

Losteiner kéziratának gazdagon lábjegyzetelt, gondos átírását és az összevetést is lehetővé tevő hasonmás

kiadását rövid, a feldolgozás során követett elveket, az olvasáshoz szükséges ismereteket összefoglaló „használati utasítás” vezeti be, amelyből a munka közben felmerült nehézségek is kiderülnek. Az eredmény azonban: élvezetes és jól használható szöveg; a szómagyarázatok, -értelmezések, bibliai és egyéb idézetek feloldása, a különböző kéziratverziók különbségeinek jelölése a mai olvasó számára élvezhetővé és érthetővé teszi a szöveget. Különösen alapos szerkesztésre vall a névmutató.

De vessünk egy pillantást magára a kéziratra művészettörténészként: Az első cikkely, *A csiksomlyói Boldog Szűz Mária szent képének ábrázatjáról* – tartalmazza a szobor művészettörténeti szempontból is igen hasznos leírását. Kétségtelen, hogy az írás többi részéhez hasonlóan itt is keverednek a mirákulumos könyv célja, jellege, Loseiner hite által meghatározott, elsődlegesen nem a történelmi hitelességet szem előtt tartó részletek („Látszatik felruházatva lenni oly isteni ajándékokkal, hogy abban Szent Anyánk kegyes voltát az igazak unalom nélkül csudálják és szünet nélkül nézni kívánják, a bűnösöket ellenben, főképpen a tisztátalanokat, tekintetével inti a megtérésre, és nem engedi gyönyörködni az ő kegyességében.” 84. old.) a történeti kutatás számára is megbízhatóan használható információkkal. A meglehetősen részletes leírás, amely még a szobor XIX. századi teljes átfestését megelőző képet tükrözi, az olyan történeti adatok közlése, mint a szobron elhelyezett koronák eredete, vagy a számunkra technikai szempontból is érdekes részletek rögzítése (a zöldnek mondott lazúr, amely jellegzetes barokk tévedésre utal – a középkori szobrok eredetileg kékre festett ruhabélése az idő folyamán megsárguló lakk miatt zöldnek látszik, ezért a későbbi századok folyamán gyakran zöldre festik át), mind olyan apró adatok, amelyek jelentősen előrelendíthetik a történeti, művészettörténeti kutatást.

Hasonló a helyzet a második, *A csiksomlyói Boldog Szűz Mária szent képének eredetéről és régiségéről* szóló cikkellyel. Ha történeti szemlélettel közelítünk a somlyói Madonna szobrához, hamar kiderül, hogy a rendtörténeti írások, a kolostorral foglal-

kozó szövegek legtöbbje nem is tudja úgy, hogy a szobor már a középkorban is Somlyón állt volna, bár az arányok áttekintése önmagában is beszédes lehet. A ma ismert Madonna-szobor első biztosnak tűnő csíksomlyói említései csak a XVII. századból származnak. Maga Losteiner korábbi műveiben is utalt már rá, és itt is áttekinti a téma szempontjából jelentős írásokat, köztük Esterházy Pál atlaszát, rendtársainak írásait, jezsuita összefoglalásokat, amelyek kitérnek a szobor eredetére. Bizonyos esetekben azokat alátámasztó, más esetekben a korábbi véleményeket cáfoló megfontolásokat ír le, hozzátéve, hogy biztosan neki magának egyik adattal kapcsolatban sem sikerült kiderítenie. Felbukkannak a felvetett lehetőségek között a tudomány számára nyilvánvalóan legendásnak tetsző elképzelések („ez mint mennyei ajándék Istentől ezen helységnek ajándékozott legyen, kérésére tudniillik egy szerzetesnek, aki is, midőn a kertben sétálva buzgón törekednék megszerzéséről egy édes képnek, csudálatosan előtte állani eztet szemlélte és tisztelte” 86. old.), amelyekről Losteiner bibliai párhuzamokkal gyönyörűen igazolja, hogy a csodás eredet nem lehetetlen; de felbukkannak olyan információk is, amelyek talán szigorú kutatói szemmel nézve sem nélkülöznek minden valóságalmot. Ezek a felvetések jól kijelölik a kutatás további útját, megfontolásra érdemes kiindulási pontot nyújtanak. (Ilyen a szobor szászföldről való származtatása.)

A történeti fejtegetéseket követően a harmadik cikkely, *Az ezen szent képen történt természet felett való változásokról*, már a szobor csodás jellegének felismeréséről, annak 1746-ra tehető kezdeteiről szól. Egy halotti toron egy „szentszéki nótárius” kétségbe vonja, a jelen lévő ferences, Potyó Bonavenura pedig védeni, bizonyítani próbálja a Madonna-szobor csodálatos voltát. A szerzetes a kolostorba visszatérve utánajár a dolognak, és talál is egy régi írást, a szóbeli emléket is gyűjteni kezdi, meghallja az első csodatörténeteket, amelyek a szobor különös változásairól szólnak. Ezek után indítják el aztán (meglehetősen későn) az első kérést a szobor csodálatos voltának elismertetésére.

A csíksomlyai Szűz Mária szent képénél vett isteni kegyelemről című negyedik fejezet a mirákulumos könyv törzse, itt olvashatók a csodák leírásai. A Potyó Bonaventura által összegyűjtött történetek közül a legelső még 1669-re tehető, először tehát közvetlenül az után történik csodás esemény, hogy a szobrot a főoltárra helyezik (!) – hiszen magát az oltárt 1664-ben rendelték meg, 1668-ban azonban még dolgoztak rajta (Sávai János: *A Székelyföldi Katolikus Plébániák Levéltára I. Agapé Kft., Szeged, 1997, 46–48. old.*). Az összegyűjtött történetek (nagyraoszt gyógyulások a szem, láb, kéz betegségeiből, különböző nyavalyákból) túlnyomó része azonban már a XVIII. századra keletkezett. A tolmácsolt csodák tanúvallomásokon, tanúkihallgatásokon, írásos és szóbeli beszámolókon alapulnak, összegyűjtésük nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll a csodatevővé nyilvánítás hivatalos eljárásával, amelynek Losteiner fontos szereplője volt, és amelynek 1798-as püspöki határozata Losteiner kéziratának utolsó fejezetét teszi ki.

Miután az elmúlt hónapokban látott napvilágot Muckenaupt Erzsébet szerkesztésében Kájoni János *Sacri Conventus* (Dévai Szent Ferenc Kiadó, 2016.) című zenei gyűjteményének hasonló kiadása is kisorsó tanulmányokkal kiegészítve, remélhetjük, hogy fellendülőben van a somlyói vonatkozású kéziratok kiadása és értelmezése. Hogy azonban mennyi újdonság derülhet még ki a kegyhelyről, amelyről már jó ideje úgy gondoljuk, hogy alaposan kutatott, jól dokumentált téma, arra a Csíksomlyói Mária tavaly ünnepelt 500. évfordulója kapcsán szerkesztett, az idei évben talán megjelenő nagy tanulmánykötet is rávilágíthat majd.

Mohay Tamás, a somlyói kolostor és püskösi búcsújárás avatott kutatójaként adja közre a ferences Losteiner kéziratát, korábbi munkáinak tapasztalatait felhasználva a kézirat kommentálásakor, értelmezésekor; mind a kultúrtörténeti jellegű bevezető tanulmányon, mind az átiráson jól érezhető, milyen otthonosan mozog a területen. Külön öröm természetesen, amikor egy ilyen tartalmú könyvet igényes kivitelének, a tartalomhoz jól illeszkedő formának köszönhetően is élvezet forgatni. Olyan kötet került

így az olvasók kezébe, amely jellegénél fogva sokrétű érdeklődésre tarthat számot, amelyet néprajzkutatók, történészek, orvostörténészek, vallás- és művészettörténészek mellett a ferences lelkeség, a somlyói kegyhely története, az erdélyi kultúr- és egyháztörténet iránt érdeklődő laikus olvasó is szívesen lát a polcán. (Éppen ezért talán megbocsátható, hogy ez az ismertetés inkább a könyv művészettörténeti jelentőségét taglalja, más szakmák szempontjait nyilván kevésbé érintve.)

SARKADI NAGY EMESE

Géczi János: A rózsá jegye alatt

GOETHE, VÖRÖSMARTY, KAZINCZY, BABSITS, SAINT-EXUPÉRY, TOLNAI OTTÓ

Gondolat – Universitas Pannonica, Bp., 2016. 142 old., 1200 Ft

Géczi János: A rózsá és jelképei

FEJEZETEK A 17–18. SZÁZADBÓL

Gondolat, Bp., 2016. 240 old., 6000 Ft

Géczi János: Kívül

Kalligram, Bp., 2015. 112 old., 2500 Ft

Rózsakert. Morfológia és misztika Géczi János legújabb kötetében. Jelen könyvszemle nem vállalkozik többre, mint hogy Géczi János rendkívül termékeny életművéből elsősorban három könyv ismertetésére szorítkozzon: közülük kettő diszkurzív szöveg, a harmadik pedig költői próza. Vagyis mindenekelőtt a recenzenst ezeknek a nagyon különböző műfajoknak és írásmódoknak az egymásra hatása és egymásnak feszülése izgatja, erre a nem problémamentes és mégis izgalmasnak, termékenynek mutató kapcsolatra kérdez rá.

Rózsá-könyvek. Önmagában is igen sajátos kategóriába sorolható a költők

foglalatosága a tudománnyal, például biológiával, az állat- és növénytanal. Klasszikus példaként gondoljunk csak Goethe *Morfológiájára*, amely mellett, hogy korábban úttörő kísérletet tett a növényi organizmusok formájának és struktúrájának alakitani leírására, egyszersmind a költői alkotói tevékenység számára is alapvető szemléletes gondolkodásformát dolgozott ki.

Nyilván egészen más értelemben nevezhetők morfológiainak ezek a polihisztor tudós felvilágosodás kori magatartásához ma kapcsolódó kultúrtörténeti vizsgálódások, mint Goethééi. A terminust azonban legitimálhatja az érzéki megfigyelés első-sége, az alak, a forma, tehát a *morphé* vizsgálata a növénytan történetének felvázolásában éppúgy, mint a virág irodalmi, művészi metaforizációiban. Gécz János magyarul és részben angolul is megjelent rózsá-könyvei (*A rózsza és jelképei. Az antik mediterráneum*. Gondolat, Bp., 2006.; *A rózsza és jelképei. A keresztény középkor*. Gondolat, Bp., 2007.; *A rózsza és jelképei. A reneszánsz*. Gondolat, Bp., 2011.) az antikvitástól a XIX. századig vezetik végig szinte pozitivistá alapossággal e növény kultúrtörténetét. Hatalmas gyűjtő- és rendszerező munkával prezentált tudásanyaggal találkozhat az olvasó, amely a maga sokféleségével és heterogeneitásával mind a szerző, mind az olvasója számára – más és más módon – kihívást jelent. A két évtizedes kutatói életmű talán leginkább egy kézikönyvben lelhetett volna adekvát formára, de az olvasónak mégsem kell sajnálnia, hogy a kötetek koncepciójának megalkotása idején még nem volt a kézikönyveknek olyan *boomja*, mint manapság. Így ugyanis a műfaji tisztázatlanság ellenében őriznek ezek a kötetek a költő és a tudós együttes látásmódjából valami olyan sajátosat, sőt originalitást, ami teljesen letisztázott metodológiával és műfajjal elveszett volna. A magyar nyelvű kötetek érintkeznek a tudományos népszerűsítő kultúrtörténet műfajával is, bár nem tudom, ki az a laikus olvasó, aki Szapphót mindeközben ógörögül olvassa, az angol nyelvű kötetek pedig igazán illeszkedni tudnának az angolszász népszerű kultúrtörténet-írás elvárásaihoz. Mindeközben

persze kísért a nagy projekt megvalósíthatatlansága, „nyitottsága”, hiszen hogyan is lehetne lezárni, bevégezni egy ilyen végtelen történetet?

Hadd idézzem fel e kimeríthetetlenül gazdag rózsatörténet néhány alapmozzanatát. A beszéd – „az ajkak virága” – a lírai költészet kezdetétől kapcsolódik össze a rózsával, s Szapphó nyomán válik a rózsza – Aphrodité attribútumaként – nemcsak az erotikus költészet emblematikus jegyvé, de a tökéletességnek, a teljessé vált szépségnek a képévé is. „A virágok e »királynőjében« mintegy egyesül a két végtel, az érzékiség és a szépség földi és isteni természete. Ezt a gazdag szimbolizációt azután a hellenisztikus költészet tágitotta tovább: Tatius költeményében a rózsza a »Föld bája«, »a növények világossága«, sőt »szeme«.” (János Gécz: *The Rose and its Symbols in Mediterranean Antiquity*. Narr Verlag, Tübingen, 2011. 47. old.) A hellenisztikus költészettel, majd még inkább Vergiliusszal és Ovidiusszal válik a *locus amoenus* az öröm és boldogság idealizált kertjévé: a fikcionális világok ama felülmúlhatatlan erejével nyugózi le a szemlélőt, amellyel az ember mindig újra a saját idealizált képére kívánja alakítani az életterét. A *locus amoenus* ezzel együtt is olyan költői térré válik, melyben a harmónia, a nyugalom vad ellentétével, az elvadultsággal és a kegyetlenséggel találkozik. Ezeket az ambivalenciákat látjuk a provinciák római mozaikjain is, például a rózsákkal övezett dionüszoszi párdúc ábrázolásán a líbiai Sabrathában. Az antik képzőművészeti anyagból talán leginkább azokat a római – többnyire mítikus jeleneteket ábrázoló – szarkofágokat hiányolhatjuk, amelyek rózsagirlandja a halotti lakoma jeléből a halál utáni élet, a túlvilág emblematikus képévé válik. (Lásd Hellmut Sichtermann: *Späte Endymion-Sarkophage*. Bruno Grimm Verlag, Baden-Baden, 1966. 56. old.)

A kultúrtörténeti analízis második alappillére a rózsza keresztény kori jelenléte a kertekben, illetve a szimbolizációi: a *flos florum* egyszerre utal Krisztusra, a Királyok Királyára, s bíbor színével a krisztusi véres áldozatra, majd a „a mártírok vérére”, hogy azután például Assisi Ferenc legendaiban a sebeket, a stigmá-

kat is a rózsza alakja formálhassa (*A rózsza és jelképei. A keresztény középkor*, 45. sk. és 83. old.). Az antik kertszemlélet *locus amoenus* pedig a Mária-kultuszban és a női szentek történeteiben éled újjá, az erotika és a szerelem virágát egy transzcendens dimenzióba transzponálva: például az mennyei egyesre utal az *Angyali üdvözlés* rózsasugásával (uo. 233. old.), amelyben – az Aurorát és a Napot asszociáló antik mozzanatok mellett – érzékelhető az *egyszeri és mindenkori kert* paradicsomi tökélye is (uo. 144. old.).

És ha már a kultúrtörténeti vizsgálódások e pillérét említettük, érdemes megelőlegeznünk egy inkább leíró, mintsem kritikai megjegyzést, mert előremutat majd a tudomány és a költészet diskurzusának problémájára is. A középkori kötetben *A német misztikusok rózsaidézése* fejezet bemutatja, hogyan kívántak megszabadulni a német misztikusok, például Eckhart Mester, az értekező, a képiség uralmától. Ugyanakkor Eckhart fejtegetéseinek sajátos paradoxonja azonban szerintem éppen abban áll, hogy a misztikus szemlélődés a képzelőerő révén egy sokkal erőteljesebb jelenlétet állít elő, mint a pusztán empirikus érzéki tapasztalat. Gécz János is idézi Eckhartot, aki szerint télen a nem látott, hanem „csak” elképzelt rózsát „éppoly jól” – sőt, mondhatnánk, még sokkal jobban – megismerhetjük, mint ha saját szemünkkel érzékelnénk (uo. 147. old.). A misztikus szemlélet tehát a kreatív költői fantázia rokonnaként azért válhatott olyannyira a költői szóalkotás alapjává, mert a jelenlétből előhívja a dolgot a maga *itt és mostjába*, létezésének megmutatózó epifánikus jelenébe. A misztika e rózsájára mintha nem figyelmeznék igazán a szerző, illetve mintha pusztán negativitásként értelmeznék. „Negativizált” misztikán itt nem a negatív teológiát értem, azaz Isten önmegvonását, hanem egy ma divatos elementáris számvetést a nemlétével, ami azonban mégis örök melankóliára kárhoztatja az alanyt. Ez az Istent radikálisan kizáró, ám ugyanakkor a dolgok rejtett, mintegy a Teremtés által beléjük írt nyelvét kereső „misztika” (költészet) olyan önellentmondást rejt magában, amelyre érdemes lett volna reflektálni. Magam a fenti Eckhart-

olvasatom nyomán utalnék Angelus Silesiusra, akinek rózsa-epigrammája a „virágok virágjában” a jelen lévő – és ezért tisztán önmagáért való, önfeléd – létezőt pillantja meg:

Miért a rózsá? Csak. Virágzik, mert virágzik,
Nem kérde, hogy van-e s hogy látszik, vagy nem látszik.

(Angelus Silesius: *Kerübi vándor*, ford. Tatár Sándor)

A rózsá létezése, jelenti ki a barokk költő, miért nélküli. A vers fölötti felirat ezt a kiteltelt nyomatékosítja is: *Ohn warum* („miért nélküli”). Az eredeti német szöveg – a magyar fordítástól eltérően – nem is teszi fel a kérdést, hogy miért a rózsá, hanem egyszerűen leszögezi: *Die Ros ist ohn warum. Sie blühet, weil sie blühet*. Azaz: „A rózsá miért nélküli. Virágzik, mert virágzik.” Angelus Silesius kimondatlanul is afelé vezet bennünket, hogy bizonyos értelemben az emberi életnek is olyannak kellene lennie, mint amilyen a rózsáé. A rózsá, akárcsak a lilium, az önmagáért való – ok- és célképzettől mentes – tiszta létezőt mutatja be, egy olyan miért nélküli létet jelenít meg, amelyet a létező kizárólag Istenben nyer el.

E kiegészítő kritikai kitérével, amelyre a *Kívül* kapcsán majd visszatérek, érdemes hangsúlyozni azt, ami egyébként korántsem meglepő: hogy Géczy János leginkább a reneszánszban van otthon, e korszak rózsátörténetében érzi magát igazán elemében. A leginkább a reneszánszról szóló kötet ragadhatja magával az olvasót, amikor a szerző Tiziano, Bronzino vagy éppen Arcimboldo festményein mutat rá a sajátos ikonográfiai mozzanatok mellett azokra a botanikai jellegzetességekre, amelyeket csak a tudós szeme vehet észre. (Nyilván izlés kérdése is, hogy az én olvasói örömet zavarták a didaktikusan magyarázó képaláírások. A laikus olvasók szélesebb körének megszólítása persze ezt indokolhatja, de még így sem tartom szerencsés megoldásnak.)

A 2016-ban megjelent újabb kötetek inkább csak „fejezetek”. Hangsúlyosan lemondanak az áttekintő bemutatásról, ami a reneszánszt követően

valóban lehetetlen vállalkozás lenne. Az egyik kötet a rózsá XVII–XVIII. századi történetének néhány mozzanatát tárgyalja: a botanikai, tudománytörténeti áttekintéshez kapcsolja az európai képzőművészet remekait és a magyar nyelvű irodalomból összegyűjtött anyagot. Annyiban hasonló módon jár el a Pannon Egyetem kis sorozatában megjelent kötet is, hogy inkább példákat említ, sőt – a korábbi gyakorlattal szakítva – szinte elemez: Goethe *Fausztjának* zárójelenetét, Vörösmarty eposzait és Saint-Exupéry *Kis herceget*.

Kívül. Vajon összekapcsolható-e Géczy János tudósi és költői munkássága? Vajon alkot-e valahol közös, vagy legalábbis egymás felé nyitó diskurzust a tudomány és az irodalom? A szociológiai regényeit itt nyilvánvalóan félre kell tennünk, viszont érdekes perspektívát kínál a 2015-ben megjelent *Kívül*.

A költői narratíva fő helyszíne egy régi ház elhagyott kertje. Miért a kert? Mit jelent a XXI. századi ember számára a kert? Zsigereinkben van-e még, lévén a kert – ahogy a szerző más kontextusban kijelentette – „antropológiai tér”? Vajon reprezentál-e még valamilyen utópikus dimenziót, valamint a transzcendencia *paruzsiájából*, amikor Isten a mózesi történet szerint egykor Ádámmal kézen fogva sétált az Éden kertjében? A kert – nem annyira pusztuló életterünként, mint inkább projekciónként – mintha visszavonhatatlanul arra lenne hivatott, hogy érzékelhetővé, sőt tapinthatóvá, szagolhatóvá, hallhatóvá tegye ezt az egykori jelenlétet, miközben a globális metropoliszok digitális világában egyre kevesebbet jelent, sőt szinte semmit sem ér már a dolgok érzéki jelenléte, a hangoké, az illatoké, a színeké, a megérintható, pulzáló életé. Nem így a *Kívül* kisvárosi kertjében, mely bár romos, elvadult, pusztulófélben van benne minden, mégis minden egy egykori jelenlétet sugall: „a gránátalmabokor hajlékony ágain mumifikálódott termések himbálóznak”, „ág hegyén ringatózó töppedt alma – fekete, posztószerű penészrétege elborítja az árnyékos felét” (*Kívül*, 66. old.). Magas fái „halottként mozdu-

latlanok”, akár egy temetőkeretet is szegélyezhetnének, amelyre a kimúlt kutya kertbeli sírgödre és felszínre bukkanó csontja is utal. E pusztulásban is buján tenyészik itt minden, a bambuszok fallikusan merednek az ég felé.

Ők azok, akik egyszersmind az elbeszéléshez a kiindulópontot is kínálják: „Aztán úgy adódik, hogy – a bambuszokra figyelve, a történet részére kiinduló pontot találva, ahogy tenyérrel támaszkodom a párkányra, és a homlokomat feltapasztom az ablakra, meresztem a szememet, hatoljon tekintetem át az égre törő növényi együttes előtt elheverő, makulátlan, mégis veszélyesnek érzékelt téren...” (Uo. 27. old.)

A bambusznak a történetet elindító és az egész szövegen végigvonuló vezérmotívuma egyaránt emblematizálja az internetpornón felnőtt férfi szexualitását, és ezen horizontális világ komplementereként azt a vertikálitást is, mellyel a nádfejek az üres ég felé mutatnak. Az elvadult rózsák is az erotikus szimbolizációt követik: az elbeszélő ide irányítja a tekintetünket: „balra a diófát megmászó, testhez álló kúszórózsá...” (Uo. 26. old.). Erősz és Thanatosz kertje ez, egyfelől ősi, eredendő, de ugyanakkor egy belső, szellemi-lelki pusztulás tája is. Egy Isten nélküli világ kertje, egy olyan világgé, amelynek elbeszélője, ismerve az ürességet, Nietzsche nyomán kijelenti, hogy nincs Isten. Az én-elbeszélő tehát a *Kívül*ben folyamatosan biztosítani akarja az olvasót arról, hogy narrációja radikálisan Isten, sőt ember nélküli. Hiszen ha Isten halott, akkor az ember is az. Ez a nietzschei *dictum* azonban itt inkább előfeltevés vagy axióma, mintsem a világban felmutatott valóság. Ezt csak tételesen leszögezi az elbeszélő, de nem hallja, látja, szagolja. Mintha már nem is lehetne ma Magyarországon elbeszélő prózát írni anélkül, hogy ne ilyesféle doktrínákból induljon ki a szerző. Ez a kiüresítés látszólag nosztalgia és vágy nélküli, de olykor melankolikus is, egy *poeta doctus* melankóliája. Számomra ezek a melankolikus hangzatok, ezek a – sokszor csak képek, a szavak ritmikájában, ellenpontjaiban felvillanó – *negativitások* teszik ezt a művet fájdalmasan és mellbevágóan

reálissá, ellentétben az *űrességre* való, olykor talán kimódolt vagy trendszerű ráhangoltságokkal.

Már a rózsakönyvekben is kísértett az interpretáció kényszerével a tézis: A nő, akinek virága a rózsza, egyszerre a prostituált, a cenzúrázatlan férfiszexualitás pusztá tárgya, és ugyanakkor az örök Mária is, a szűziesre, a tisztára, a kecsesre, a szépre, az elérhetetlenül tökéletesre irányuló emberi vágy utópikus ikonja. Vagyis végül a nő mint olyan a maga valóságában sem a tudományos kaleidoszkópban, sem pedig az elbeszélésben *nincs jelen*. Ha értelmes a kritikánk címében kiemelt utalás, miszerint Géczy e lírai prózája a misztika egy sajátos kifordítása – amelyet megkülönböztetnének azoktól a költői gondolkodásformáktól, amelyeknek horizontján sem bukkan fel ez a dimenzió, akkor ezt a kifordítást vagy kiüresítést az *unio mystica* minden megtapasztalható formája tagadásának is nevezhetném: a *solus ipse* a *kettes szám* elementáris tagadása, annak a kettőnek, amely misztikusan végül is *egynek* bizonyul. A *Kívül* tehát egy olyan par excellence *solus ipse* világ, amely egy muzeológusé, rovaratanászé, aki egyben a történet én-elbeszélője, és akinek életterébe a burjánzó növényeken és a halott vagy haldokló kutyán kívül a másik csak legfeljebb szexuális obszesszió *tárgy*ként férhet bele. Az elbeszélő és hős végezetül egy faajtóval diskurál, amely mintegy az Alvilág kapujaként egy inferioritásba vezet le, ahol immár csak az élet árnyai lakoznak. Csak a paradoxon kedvéért említem meg, hogy Dante *Divina Commediájának* pokla tele van étellel, talán éppen ezt keresi Géczy János hőse is, ő, aki mindig mindenben „kívül” marad. Talán erre is vonatkozik a cím: KÍVÜL.

Saad József szerk.: Hortobágy örökségei

KÉNYSZERMUNKATÁBOROK ÉS LAKÓIK NYOMÁBAN

Argumentum, Bp., 2015. 310 old., 4200 Ft

A Saad József és Nagy Mária tanulmányaiból álló kötet feltárja az 1950 és 1953 között működő hortobágyi (hajdúsági és nagykunsgági) kényszermunkatáborok világát, áttekinti a kitelepítések előzményeit (előképeit) és a vidéki társadalmakra gyakorolt hatását. A szerzők nemcsak a mára leromlott és a környezetükbe beleolvadó táborok maradványait azonosították s írták le a fogságban töltött minden napokat, hanem a saját közösségükből kiemelt, osztályellenségnek bélyegzett „telepes” családok sorsát és a különböző generációkhoz tartozó családtagok életútját is nyomon követték.

A „telepesek” *ebben* az elbeszélésben – hiszen a második világháború alatti és utáni deportálás, etnikai tisztogatás, erőszakos áttelepítés, lakosságcsere és társadalomszerkezet-váltó mobilizálás tömegével tette a civil lakosságot különböző státuszú „telepesé” – az 1950-es évek elején létesített 12 zárt kényszermunkatábor rendőri felügyelet alatt álló lakói, mintegy 2500 család (több mint 7000 fő), akiket a hatalom a Hortobágyra száműzött. (Földrajzi értelemben ennél tágabb területre, mivel az 1951-ben Budapestről kitelepített családoknak alföldi és észak-magyarországi településeken jelöltek ki kényszerlakhelyet.)

A zárt táborok kiépítésének célja a proletarizálás és a kollektivizálás felgyorsítása volt, de háttérben egy geopolitikai doktrínaváltás (a jugoszláv és szovjet kommunista párt szakítása) is állt, amely a háborús mozgósításra, a hadigazdálkodásra való felkészülést helyezte a középpontba. A kitelepítettek végső soron a hatalom társadalomátalakító törekvéseinek útjában álló társadalmi csoportokból (a régi elit és középosztály, a birtokos parasztság, az egyház, a déli-délnyuga-

ti határsávban élők) kerültek ki, ám a végrehajtott szervek meglehetősen tágran értelmezték a politikai hatalomgyakorlók által megalkotott címkéket (kulák, klerikális reakció stb.). Eközben a „telepes” kategóriájának mibenléte mindvégig homályos volt mind a hatóságok előtt, mind a rendelkezések szövegében, holott ez szabta meg a zárt táborokban élők mindennapjait, szabaddulási és életesélyeit. A tulajdonuktól megfosztott, kitelepített családok tagjait, akik „már régóta *valóságos* proletárként éltek alföldi táboraikban, [...] még mindig *virtuális* kulákként tartották nyilván [...] egykori otthonaikban” (268. old. – kiemelés az eredetiben).

A hortobágyi táborok ugyanúgy „fehér foltnak” számítanak a térképen, mint a kitelepítés a történeti örökségek sorában. A nyomkövetés metaforája jól érzékelteti a kutatás műfaját – „történeti és szociológiai tényfeltárás” (7. old.) – és megismerési érdekét. A kutatók rekonstruálták a kényszermunkatáborok és lakóik mindennapjait és a szabadulás után útjukat a kinti világban. Az elemzések nemcsak a kitelepített családok sorsát mutatják be, hanem a tágabb társadalomtörténeti és -elméleti kontextusba ágyazva értelmezik a hortobágyi „telepes»-kísérletet” (13. old.) mint természet- és társadalomátalakító programot a túlhajtott modernizálás és proletarizálás máig ható következményeivel (a vidéki társadalmak homogenizálódásával, a paraszttalanodással) együtt.

A *nyomkövetés* módszertani repertoárja a hátrahagyott tárgyi mementók (morfológiai tények) azonosításától az aprólékos levéltári adatgyűjtésen és adatmentésen (digitális adatbázis építése), a dokumentumok és visszaemlékezések elemzésén keresztül az *oral history* típusú interjúk készítéséig és a kérdőíves adatfelvételig terjed. Az adatforrások sokfélesége és ütköztetése dinamizálja a nézőpontokat, a más nyelven íródott, gyakran gyökeresen eltérő valóságokat regisztráló történeti források elemzése pedig új utakat nyit az értelmezésben.

A tyukod-porcsalmi tszcs lázadását feldolgozó írás például ugyanolyan nyelvi, kulturális szakadékot, az egymással a vallatósobákon kívül nem érintkező életvilágok találkozását tár-

ja élénk, mint amire Ginzburg a boszorkányperek vizsgálatakor felfigyelt (Carlo Ginzburg: *Ejszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése.* Európa, Bp., 2003.); hiszen az első, saját hiedelmeken alapuló vallomások és az erőszakkal kikényszerített, az inkvizítorok által jóváhagyott (konceptiós) változatok között alig volt kapcsolat, más-más mitikus nyelven íródtak. A porcsalmi esetben az ávós jelentésekből és a kényszermunkatáborokat megjárók visszaemlékezéseiből is kiolvasható az ideologikus és a köznapitapasztalatokhoz kötött nyelvhasználat különbsége csakúgy, mint az, hogy milyen veszélyeket rejtett mindkét fél számára a nyílt hadiállapot. (A beszámolókat tanúsága szerint még Péter Gábor sem volt teljesen biztonságban, ugyanis a tömegben valaki őt is fenébe rúgta.) A karhatalom ugyanakkor ezt az esetet használta fel ürügyként a kitelepítések megszervezésére, melyek valódi célja a helyi társadalmak „lefejezése” és a szolidaritás, a közösségi ellenállás ellehetetlenítése volt. A hatalom mindenhatóságát kívánták demonstrálni, miközben a porcsalmi események kimenetelében és értelmezésében az erőszakos társadalomátalakítást alátámasztó ideológia „hitelessége” forgott kockán: a tiltakozók között hiába voltak agrárproletárok, lévén ők a hivatalos ideológia „érintheletlenjei” (114. old.), az elhurcoltakat előbb vagy utóbb kuláknak kellett minősíteni. A zaklatott jelentések és az áldozatok visszaemlékezései rávilágítanak a kategóriák képlékenységére, és megmutatják a harcban álló felek igyekezetét, hogy az eseményeket a saját világukat (ideológiájukat) megszilárdító nyelven, a saját kategóriáikban rögzítsék. Ugyanolyan fontos volt, hogy az ellenállók kulákoknak minősüljenek, mint az, hogy a másik oldalon a listázottak valamilyen kikerüljenek e kategóriából, és a lehető legnagyobb mozgásteret vívják ki maguknak, például azzal, hogy a kényszernek engedve, de a hatalmat megelőzve a leglazább szövetkezési formába tömörülnek.

A kitelepítések utólagos értelmezésében az egykori táborlakók a „miért pont én?” kérdésével küzdenek. Viszsaemlékezésük szinte minden esetben személyes konfliktusokat, ha-

ragosokat idéz fel vagy határozott ellenálláshoz köti a kiválasztásukat (többnyire kulákká bélyegzésüket). Eközben a történeti források, a megfigyelési jegyzőkönyvek gumifogalmakkal operálnak (osztályellenség, kulák stb.), panelekből építkező, sebtében összetakolt szövegeket és ellenőrizetlen, egymásnak ellentmondó információk tömegét tartalmaznak. Nemeszser névelírás okozta egy-egy család tragédiáját – jól jelezve, hogy a hatalom számára nem az egyes egyének, hanem az osztályellenségként azonosított kategóriák voltak fontosak. Az osztályozó fogalmak meglehetősen rugalmas használatát állandósította az otthon maradtak félelmét. Az utasítások végrehajtói az összeírásokkal és kitelepítésekkel viszont végeredményben ideológiailag meghatározott kvótákat teljesítettek. Így nem meglepő, hogy míg a kiválasztás szempontjai viszonylag merevek voltak (a régi gazdasági és politikai elit tagjai és a potenciális középosztályi egzisztenciák, az önálló gazdálkodók és kereskedők), a gyakorlatban a „dolgozó munkás”, a proletarizálódott paraszt, a falusi kocsmáros („kupeckedő, spekuláló kulák” – 141. old.) vagy az üldözöttest túlélő zsidó gyáros ugyanúgy a Hortobágyra kerülhetett családostul, mint az egykori csendőr vagy katonatiszt és a hozzátartozói. A kitelepítettek középosztályi pozíciója vagy efelé törekvésük fenyegette a proletarizált társadalom politikai vízióját; a házaikra, földjeikre, gyáraikra vagy vagyónukra pedig szemet vetett a megszilárduló új (helyi) hatalom.

Az ideológiavezérelt nyelvhasználat kategóriateremtő erejére utal a tábori nyilvántartásokban szereplő „telepes” kifejezés, amely nem volt büntetőjogi kategória, viszont a hortobágyi *rabok* máig így élnek a környékbeliek emlékezetében. Ezt az eufemikus kifejezést az egykori táborlakók elutasítják, s magukról mint internáltakról, deportáltakról, törvényen kívül helyezett rabokról beszélnek. Az instrumentális, manipulatív nyelvhasználatra bőven találni példát a tábor életében: az örök visszaéléseik, kegyetlenkedéseik közepette „népnevelő” céllal gyakran ismételték: „Majd itt megtanítjuk magukat dolgozni” (141. old.) – mintha nem lenne (lett vol-

na) nyilvánvaló, hogy a paraszti munkaethoszt magukkal hozó „kulákok” azért kerültek az elszigetelt tanyákra és majorokba, hogy ott a földet termővé tegyék, szívós munkájukkal legyőzzék a természetet. Az alávetettségüket lassanként a rabok is megtanulták: a tábori folklór máig őrzi azt a történetet, amelyben az egyik, a Hortobágyra született kisgyerek első szava az volt: „Jelen!”

A többféle forrás használata és a nézőpontváltások kulcsfontosságúak a tábori élet értelmezésében, hiszen miközben *kívülről* az örök és a rabok között egyértelműnek tűnik a különbség, a táborok *belső* rétegzettsége jóval finomabb, s olykor a határok sem voltak egyértelműek. Ironikus módon éppen a külvilágtól elzárt táborokba vezényelt örök panaszkodtak „munkahelyi ártalmakról” (147. old.), azaz elzártságról, frusztrációról – miközben a kényszermunkatáborok sosem voltak teljesen zártak. A munkavégzés a fiatal és a középgeneráció előtt megnyitotta a tábor kapuit, a bezártságtól leginkább a gyerekekre vigyázó öregek szenvedtek. A táji adottságok és a szórt településformák lazították a táborélet ellenőrzöttségén és a rabok kiszolgáltatottságán, teret adtak az egyéni boldogulás, a szerzés és az érvényesülés különböző formáinak is. Eközben a félszabad kinti világban az ott ragadt, „államosított, majd rabgazdasági juhásszá degradálódott” (58. old.) egykori számadó juhász a tanyája foglyává vált.

A táborokban napról napra megtapasztalhatóvá vált az az ambivalens helyzet, hogy a régi urak és a középosztályi létre törekvő önálló gazdálkodók felett a proletárdiktatúra fiatal, tudatlan, többnyire agrárproletár származású képviselői uralkodtak. A társadalmi helyzetek különbségéből adódó feszültség, a táborok elszigeteltsége és relatív nyitottsága sajátos, tábori abszurdként is értelmezhető határátlépéseket, határhelyzeteket teremtett a mindennapokban. Többször előfordult, hogy az állami gazdaságok élére kerülő, a gazdasági, ügyviteli feladatok ellátására alkalmazatlan új vezetés a számvitelt rabmunkaként a kitelepítettekre bízta. Az örök a legtöbbször megkaparintották az élelmiszercsomagokat, amelyeket

az otthon maradt családtagok küldtek a táborokba, és az is előfordult, hogy az elkobzott falatokat a környező piacokon értékesítették. Emlékezetes határátlépő játék a táborokban teljhatalmú őrök és a kiszolgáltatott telepesek ruhacseréje, amit fényképek is megörökítenek; vagy az az őr, aki úgy „gondoskodott” a leváltásáról, hogy szándékosan megsebesítette magát, mert annyira megindította saját lelkiismerete és a táborlakók – ezúttal engedélyezett – karácsonya.

A határhelyzetek az egyes táborok eltérő miliójét és lakóik gyorsan változó mozgásterét is megvilágítják: voltak viszonylag tűrhető kisvilágok, ahol éppen egy-egy engedélyesebb előjáró leváltása vagy az örök szeszélyei fokozták a kockázatokat, és voltak halállal végződő brutális fenyegetések és túlkapásaik miatt hírhedt szadista parancsnokok is. A hétköznapi határátlépés, például a kijárási táborokból, több szempontból is a túlélés kulcsa volt. Lehetőséget adott az egyébként tiltott élelmiszer-beszerezésre, azaz a környékbeli állami gazdaságok dolgozóival folytatott csereberére, a külvilággal való érintkezésre és a családi kapcsolatok fenntartására (levelezés, csomagküldés, titkos találkozók), amit a tanyákon élő „szabad” szomszédság szervezett meg.

A rablét elviselhetősége a táborok belső tagoltságától, az ott beinduló társas folyamatoktól is függött. Nehezebb volt a szolidaritás szálait kialakítani egy állandóan költöző (költöztetett) vagy éppen nagyon elszigetelt, nehezen megközelíthető táborban, és ott, ahol a rabok társadalma meglehetősen heterogén volt. Az egykori urakból (katonatisztekéből, arisztokratákból, gyárosokból) és sokszor a kulák kategóriáját alulról sem érintő kisparaszti egzisztenciákból álló sorsközösségekben néha csak az egyéni túlélést, boldogulást szem előtt tartó stratégiák aktiválódtak, a besűgés, a „kápósodási hajlam” (231. old.), a lopás; néha viszont szolidaritás alakult ki az egykori urak és parasztek között, és többé-kevésbé önszabályozó közösségek jöttek létre. Ezek a dac szövetségek nemcsak viszonylagos biztonságot nyújtottak, hanem a kényszerű „priccsszomszédság” (55. old.) betekintést engedett más társadalmi csoportok (az adott

körülmények között mégoly korlátozott) életvitelébe, és az önfejlesztés lehetőségét is felvillantotta.

A táborok mikrovilága különféle túlélési készségeket fejlesztett ki a telepesek generációiban. A szabadulás után mindenkinek az volt a fő kérdés, hogy a rablétet, ám egyúttal az „akolmeleg kisvilágokat” (231. old.) elhagyva miként tudnak beilleszkedni a kinti világ diktatórikus valóságába. Azaz milyen élet vár „a halál után” (167. old.) azokra, akik egykoron saját közösségükben „voltak valakik” (164. old.), és semmit nem tudtak arról, hogyan tört meg, alakult át a régi közösség a kitelepítések, kollektivizálások során. Az új élet vagy a visszatérés lehetősége nemcsak a folyamatos államvédelmi megfigyelés és az elszennvedett trauma miatt volt kérdéses: többeknek soha nem sikerült visszatérniük saját településükre. Mind a korábbi elit pozíció fenntartása, mind az önálló gazdálkodás folytatása ellehetetlenült, a túlnyomó többség előtt az alkalmazotti lét többé-kevésbé rögzös útjai nyíltak meg. Az egykori kitelepítettek számára lassanként világossá vált, hogy a diktatúra fékezését szolgáló „szocialista törvényességet” (15. old.) ugyanazok az inherens, szeszélyesen szisztematikus esetlegességek jellemzik, mint amelyek egykor osztályellenesség mivoltukat meghatározták, következésképpen a jövőjük is nehezen kiszámítható. A kinti világban hamar rájöttek, hogy „a rendeleteket be is lehet tartani, meg nem is. A [lakhelyéről] kitiltottnak vissza is lehet költözni, meg nem is.” (182. old.) A kitelepítettek sorsfordulójának, karrierjének nyomába eredő kérdőíves adatfelvétel azt mutatja, hogy az X-es besorolás ellenére sem volt teljesen lehetetlen érettségit, sőt diplomát szerezni – ami a vizsgált népességben a fiatalabbak közül harminc-négynek sikerült –, igaz, többnyire az alternatív képzési formákban.

Az egyéni életutakat követve kirajzolódnak az egyes generációk és társadalmi csoportok visszailleszkedési esélyei, ám az aprólékos, kvantitatív és kvalitatív adatgyűjtés még nagyobb érdeme, hogy a társadalmi csoportokon vagy kohorszokon belüli szórást, voltaképpen az egyéni pszichés

teherbírást és a családi habitusban rögzült reagálási módok változatos formáit tárja fel. Ezek viszont éppen az egyéniesült vonások folytán nehezen általánosíthatók. Akadt olyan kitelepített gazda, akit a téveszesítéskor „újra meg kellett verni”, hogy nehezen visszaszerzett tehenéről lemondjon, de három családfo a nyomásgyakorlás ellenére is önálló gazdálkodó maradt. A lehetőségek beszűkülése ellenére az idősebb családfo sokszor ragaszkodtak a korábban a megélhetést jelentő igavonó állatok visszaszerzéséhez, de akadt olyan fiatal is, aki belátva a gazdálkodói lét folytatásának lehetetlenségét, egy másik, a családtörténetből ismert vészmegoldást választott, és amerikai nagypapa példáját követve az Egyesült Államokba emigrált. Volt, aki egy másik településre kerülve ugyanott folytatta az iparosmunkát, ahol abbahagyta; más szabadulót egy auschwitz-i túlélő segített a talpra állásban. Egyes családokat helyrehozhatatlanul szétszakított a kitelepítés, másokat egész életükben gyötörték az elszennvedett, elhallgatásra ítélt sérelmek. Különösen emlékezetes annak a családnak a története, amelynek tagjai a szabadulás napján egyetlen vagyonukat, egy zsirosbödönt magukkal hurcolva üldözték egymást villamosmegállókon át, mert az első felszálláskor a nagymama lemaradt, majd a helyzettől megzavarodva szálltak fel és le, egymást keresve. A sorsokat képekbe sűrítő emlékek másik végpontján egy család a szabadulás örömeire egy cukrászdában krémesezett.

A kérdőívek segítségével rekonstruált családtörténetek egyaránt tartalmaznak sikeres visszailleszkedést, esetleg rekonverziót, és sikertelen karrierutakat, kisiklott életeket. Az elemzések azt jelzik, hogy a fiatalabbaknak és az egykori elit tagjainak jobb esélyei voltak a boldogulásra, és könnyebben tudtak alkalmazkodni, ám a reagálási módok mögött ott vannak az elszennvedett traumára adott egyéni reakciók, a feldolgozás lehetősége vagy elmaradása. A részletesen feltárt történetek bőven utalnak ugyan traumatünetekre (felbomló családok, a táborokban „elvadult” gyerekek, stabilitásképtelenség, „örökös rettegés” [183. old.], a rendszer okolása,

„sérelemi csőtlátás”, elidegenedés, hallgatás, az emlékezőkényszer és felejtéskényszer paradoxonja, amit a nyilvános emlékeztetéstől még inkább kiélez), ám a szerzők alapvetően más értelmezési keretet használnak. Az informatív, ám az elemzési keretbe nehezen illeszthető emlékek és család-történetek jobbra a fejezetekben elhelyezett keretes írásokban kapnak helyet. Ezzel a szerkesztési eljárással egyszerre jelenik meg az egyének, a családok szenvedéstörténete és az a tágabb kontextust részletesen elemző társadalomtörténeti tabló, amelyről leolvashatók a hortobágyi kitelepítés okai, szovjet előképe és a nagyjából párhuzamosan zajló jugoszláv megvalósulása is.

A kötet bevezetője is azt hangsúlyozza, hogy a hortobágyi kitelepítés csak az egyik „vékony szál” (15. old.) a magyar társadalom XX. századi történetében, egy fejezet a tulajdonhoz fűződő viszonyok átrendezésében, ám a politikátörténeti fordulatok egymásra torlódott hatásai is értelmezhetők. Nagy Mária és Saád József elemzései rámutatnak arra a politikai kurzusváltások közepette sem elhanyagolható strukturális folytonosságra, amely a társadalom radikális megváltoztatásának víziójához kötődik, amit a középosztályi egzisztenciák jogfosztásától és kismizmizésétől reméltek. Amikor a kisajátítás és az elűzetés a második világháború után megismétlődött, a Hortobágyra hurcoltakban is felöltött, hogy nem is olyan rég a zsidókkal is ez történt. Eközben „a zsidók deportálására kijelölt begyűjtő helyek, internáló táborok – ezúttal a »fasiszta maradványok« begyűjtése végett – teljes kapacitással működtek” (26. old.).

Míg a nyugati társadalmakban a második világháborút fokozatos normalizálódás, újjáépítés és egyensúlyozó tőkeallokáció követte, Keleten a (polgár)háborús helyzet állandósulásának veszélye és a totális mozgósítás tetézte a tőkeelvonást. Az eltérő társadalomfejlődési utak azonosítása és a strukturális folytonosság felismerése fontos, a fogalomhasználatot is érintő reflexióra ösztönözte a szerzőket. (A fogalmi tisztánlátást segíti a kötet végén található fogalomtár és a szövegbeli előre- és visszautalások sokasága.)

Valószínűleg a konceptuális következetesség miatt áll trauma helyett sokszor a háborús *anómia* vagy a „háború utáni háborúközeli állapot” (24. old.) fogalma, amely a megrázkódtatások rendkívüliségére, egyszersmind egymásutániságára is felhívja a figyelmet. Az *anómia* leginkább a jobbiztonság megszűnésére, a tulajdon szentségének, valamint az egyén sérthetlenségének semmibevitelére utal, ám ez a fogalom némiképp eltakarja a ható trauma tüneteit. Az egymást váltó totalitárius rendszerek, „az egymásra torlódott életvilágok” (uo.) azonban éppen egymásutániságuk és az erőszakot, kényszereket tömegesen alkalmazó és újratermelő mivoltuk miatt nemcsak a kollektív trauma perspektívájából elemezhetők; a nézőpontváltást és a fogalmi keret megváltoztatását a kelet-európai történelmi kontextus és eltérő társadalomfejlődési út is indokolhatja.

A szerzők egy máig ható, explicit traumával szembesítik az olvasót, de nem traumatörténetet írnak (vö. Jeffrey C. Alexander et al [eds.]: *Cultural trauma and collective identity*. University of California Press, Berkeley, 2004.): a tettesek és az áldozatok, valamint a kitelepítettek sérelmeinek és szenvedésének primer leírása helyett/mellett elemzik, értelmezik és más traumatikus események (holokauszt, lakosságcserék, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, totalitárius rezsimek működése) kontextusába helyezik a hortobágyi kitelepítést; ezzel beágyazzák a kelet-európai társadalmak XX. századi történetébe, egyszersmind tompítva unikalitását. Azaz nem „traumát írnak” (Dominick LaCapra: *Writing History, Writing Trauma*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001.), avagy – Ricoeur terminológiájával – nem pusztán „történetet csinálnak” az eseményhez kötődő szenvedések egyediségének hangsúlyozásával, hanem a traumát egyediségéből kihámozva társadalomtörténeti kontextusában értelmezik, azaz „történelmet csinálnak” (233. old.). Ez a sajátos értelmezői attitűd és tényfeltáró igyekezet anélkül magyaráz, hogy a trauma megélésének pillanatképeit, az emlékekből feltárható élményszerűségét mellőzné – ami viszont csak az egyedi traumatörténe-

tek és történetmorzsák leválasztásával tartható fenn.

A rekonstrukció módszere akkor is kilép a traumaelméleti keretből, amikor az egykori táborok helyén az egymásra rétegződött tereket értelmezi. A terepbejárás, a dokumentálás, valamint a morfológiai tények (maradványok) bemutatását részletgazdag térképek, fényképek segítik. Megismerhetővé válik az embernek alávetett táj erőszakos átalakítása; ugyanis a tájrombolás is a Hortobágy öröksége: a lassanként mesterségesen „visszavadított táj” (238. old.) ugyanúgy őrzi a proletarizálás gigantikus kísérletének nyomait, mint a kitelepített családok vagy a hortobágyi „menedéktelepüléseken” (240. old.) ragadt, munka nélkül tengődő régi munkások sorsa.

Az elméletileg igényes és empirikusan gazdag tanulmányokat olvasva az olvasóban felmerül az általános, elméleti szinten nehezen megválaszolható kérdés, hogy egyesek miért tudtak a szűk mozgásterben is boldogulni, és mások miért váltak sorsüldözötté, már-már önsorsrontóvá. Miért cipelik egyes családok generációkon keresztül reménytelenül helyüket keresve a zsirosbödönt, és honnan a cukrászdai fellépéshez és a nagyvonalú ünnepléshez kellő belső erő?

■■■■■■ NÉMETH KRISZTINA

A holokauszt Békés megyei történeteiből

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR 2014. JÚNIUS 12-I, GYULAI KONFERENCIÁJÁN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK

Szerk. Erdész Ádám, Kovács Tamás
Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2014. 132 old.

Mindenki tudja, hogy a tudományban a könyvek terjedelme a kifejtett gondolatok jelentőségét vagy a téma fontosságát illetően nem perdöntő, még csak nem is jelzésértékű. *A holokauszt Békés megyei történeteiből* című vékonyka kötet olvasása során fellépő hiányérzetem okozta, hogy azt gon-

doljam: a füzetszerű könyv és a komoly tartalom között nemcsak jótékony feszültség, hanem valamilyen diszkrépancia is van.

*

E konferenciakötet hét tanulmánya nem a „Békés megyei holokausztról” szól, nem is „a holokauszt Békés megyei története”, hanem – mint a címe is jelzi – elbeszél valamit valahogyan a holokauszt Békés megyei történetéből. Eközben tényeket állapít meg, elemez, és egyben a holokauszt Békés megyei áldozataira emlékezik.

Kovács Tamás írása, a *Szavak ereje* szándéka szerint a magyar antiszemitizmus változatait mutatja be a XX. század első felében. Érdemben a magyar zsidóság történetét vázolja fel 1867-től 1945-ig, s a rendelkezésére álló terjedelemben arányos áttekintést ad a szóban forgó évek országos fejleményeiről, bár a Békés megyei történeteket nem különösebben, sőt tulajdonképpen egyáltalán nem részletezi. Ám nem ez a legnagyobb gond vele. Inkább az, hogy nem az antiszemitizmus *változatairól* szól. Nem foglalja sem az antiszemitizmus vallási (egyházi), kulturális és politikai formáival, sem pedig – eltekintve egy-egy futó utalástól – különböző intenzitású változataival (a zsidóellenes érzésektől a gyűlöleten át a tettegességig). Noha alkalmasint használ olyan kategóriákat („kódolt” és „nyílt”, „elvi” és „vad”, „meggyőződéses”, „lármás” és „erős” antiszemitizmus), amelyek azt jelzik, hogy több metszetben is jól ismeri az antiszemitizmus változatait, ezeket nem részletezi, nem elemzi és nem is operacionalizálja – így aztán könnyen megfedelkezhet sok minderről. Nem kizárt, hogy ez a szakmai probléma sok olvasóban az írás hi-telességét is megkérdőjelezi. A megemlékező jellegében vitathatatlanul őszinte szándékú tanulmány így kissé problematikus. Egyes megállapításai miatt a szerzőnek akár arra is számí-tania kell – különösen, ha nézeteit nem egy „eldugott kis vidéki kiadványban”, hanem egy szélesebb közönséget elérő fórumon teszi közzé –, hogy viták keresztüztüzebe kerül. Azt írja például, hogy a budapesti zsidóság sorsa azért alakult másképp, mint a vidékie-

ké, mert „Horthy – hangsúlyozottan a nemzetközi nyomásnak engedve – leállította a deportálásokat” (26. old.). Ezt a szakirodalomban sokan vitatják – például a katonai helyzet változására hivatkozva (lásd Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Park, Bp., 2015. 2. köt., 1000. old.), vagy Horthy korábbi megnyilatkozásaira, például Teleki Pálhoz írott 1940. október 14-i levelének alábbi passzusára utalva: „...minthogy a kormányzat egyik legfontosabb feladatának az életstandard emelését tartom, tehát gazdagodnunk kell, lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk. Ehhez leg-alább egy emberöltő kell.” (Szinay Miklós – Szűcs László [szerk.]: *Horthy Miklós titkos iratai*. Kossuth, Bp., 1962. 260–261. old.)

Bódán Zsolt a *Békés* című gyulai napilap antiszemitizmusát vizsgálja az 1930 évek végén, eljátszadozva a lap címének többes jelentésével is. Következéseit részletes szöveg- és tartalom-elemzésekre alapozza. A bőségesen dokumentált, számos sajtóhivatkozást felvonultató, átfogó tanulmányból megtudhatjuk, hogy a zsidókérdés, ha más-más hangsúllyal is, de az említett években mindvégig jelen volt a lap hasábjain. A leghangsúlyosabb a háborút közvetlenül megelőző kb. fél évben volt, amikor tartalmát egyértelműen nyilas elkötelezettség jellemezte. A tartalom és a stílus 1938 első felében még visszafogottabb („békés” antiszemitizmus), az év végéhez közeledve azonban mind mondandója, mind nyelvezete durva, uszító, nyíltan antiszemita lett. Magam is hasonló eredményre jutottam Mezőberény napilapjának, az *Alföldi függetlenség*nek a vizsgálatában (Gulyás Éva: *A közigazgatás és a holokauszt Magyarországon* [1944]. *Acta Humana*, 2014. 2. szám, 51–68. old.).

A holokauszt gyermekáldozatainak sorsát idézi fel források alapján Erdész Ádám *Gyermekkor a holokauszt idején* című írásában. A fennmaradt adatok alapján Gyulán 64 gyermekáldozatról tudunk, a róluk összegyűjtött információkat a szerző adatbázisszerűen

közi. Fő célja azonban az, hogy „vé-gigkövesse azt az utat, amelyet a gyerekek az otthon biztonságának elvesztésétől a deportálás utolsó stációjáig bejártak” (55. old.) – lényegében két Békés megyei holokauszt-túlélő életrajzi írásaira támaszkodva. Az egyik a mezőberényi származású, Ausztráliában élő Szegő György pszichiáter önéletrajzi regénye (*Két ima egy Istenhez*. Múlt és Jövő, Bp., 1999.), a másik a békéscsabai Hirsch Gábor személyes emlékekre és önálló kutatásokra alapozott könyve, a *Békéscsaba – Auschwitz-Birkenau retúr* (Tevan Alapítvány, Bp., 2013.; a német kiadás már korábban megjelent: *Als 14-jähriger durch Auschwitz-Birkenau*. Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2011.).

K. Cseh Edit szerint Gáli Géza tüdőszanatóriumi főorvos és családja a „csaknem teljesen asszimilálódott”, „keresztény vallásra áttért, zsidónak született” (77. old.) családok jellegzetes történetét mutatja (*Egy katolikus a holokausztban*). A népes család tagjai nem hagyták el az országot – olvashatjuk –, mert „bíztak a magyar haza őket megvédő hozzáállásában” (uo.). A tényfeltáró, narratív jellegű írásban előfordulnak a legjobb esetben is különös, elhamarkodottnak, ha ugyan nem félérthetőnek mondható megfogalmazások. Például: „az utókor számára nehezen felfogható, hogy 1944 kora nyarán, amikor a háború végkifejlete a józanul gondolkodók számára már egyértelmű volt, nemzeti érzelmű, elkötelezettségű, a társadalom számára értéket teremtő zsidó állampolgárok százezreit, köztük több tízezer keresztény vallásút, kényszerített deportáló vagonokba a magyar közigazgatás, többé-kevésbé tudva azt, hogy mi vár rájuk a célállomáson” (85. old.). Az itt alkalmazott nyelvi szerkezetek, jelzők és határozók – „a társadalom számára értéket teremtő”, „nemzeti elkötelezettségű” zsidó állampolgárok, s főleg a célokkal csak „többé-kevésbé” tisztában lévő közigazgatás – kikerülhetetlenül a relativizálás benyomását keltik.

Megbízható tárgyilagossággal és hi-telességgel számol be Sáfár Gyula a Békés megyei zsidó vagonon 1944-es történetéről (*Ne kívánd felebarátod há-zát*) – a lehetőségekhez képest –, gaz-

dagnak mondható helytörténeti szakirodalomra támaszkodva. A „zsidónak minősítettek kifosztását” a holokausztrészének tekintve ismerteti ennek jogi hátterét a zsidótörvényektől a kormányrendeleteken át a polgármesteri intézkedésekig. Kitér a kormány politikájára is (például arra, hogy a kormány a szociális problémákat a zsidó birtokok „keresztényesítésével” akarta enyhíteni). Megállapítja, hogy a zsidóság megfosztása tulajdonától már a német megszállás előtt megkezdődött (87. old.), mégis arra a következtetésre jut, hogy bár „voltak fokozatok a zsidó vagyon elvételében, a zsidótörvények következtében megindultak a támadások a zsidó magántulajdon ellen, de a zsidóság teljes kifosztására a német megszállás után került sor”. Az elvett vagyon részbeni elosztása aztán – teszi hozzá – „sok esetben szociális köntösben jelent meg” (97–98. old.).

Soós Viktor Attila írása Apor Vilmosról szólva kiemeli, hogy az „üldözöttek megmentőjeként” is ismert vértanú már gyulai káplánként, majd plébánosként is sokat tett az üldözöttekért, „már plébánosként is jó kapcsolatot ápolt az izraelita testvérekkel” (100. old.), és – mint a szerző a youtube-on megtekinthető felvételen kifejti, Apor „nagyon-nagyon fontosnak tartotta azt, hogy Gyulán különböző nemzetiségű, különböző világnézetű emberekkel egyfajta közös gondolkodást, együttműködést alakítson ki, [s] különböző felekezetűekkel is megtalálta a hangot”. (*Holokausztr konferencia Gyulán*. www.youtube.com/watch?v=Ik_kv77_kKA.) Ha pusztán ezért is helye van egy ilyen kötetben – hát jó; bár ez inkább a korabeli és a mai társadalomról árulkodik, a „Békés megyei holokausztról” nem sokat mond.

A deportálás elkövetőinek a népbírói perekben alkalmazott védekezési stratégiáit mutatja be Czégé Petra (*Utasítottak*). Levéltári iratok és szakirodalmi hivatkozások alapján összegző áttekintést nyújt az 1945 és 1948 közötti eljárásokról. A gyulai népbírói iratanyaga alapján Korossy Albert (polgármester, vármegyei jegyző és pénzügyi tanácsnok), Marsall Ferenc (járásí főszolgabíró), Horváth Béla (főszolgabíró), Prókai János (csendőr alhadnagy), valamint Palotai Lajos

(csendőr hadnagy, majd gettóparancsnok) perét vizsgálja, ezután megállapítja: „úgy tűnik, hogy nem történt meg a vádlottak részéről a [tetteikkel való] erkölcsi szembenézés” (130. old.). Ebben a kötetben nagy értéket képviselnek a szerző szabatosan és lényegbe vágóan megfogalmazott kérdései: „Miből fakadhatott az, hogy ilyen rövid idő alatt véghez lehetett vinni ezt az igen komoly logisztikai munkát igénylő feladatot? S mi lehetett az oka annak, hogy az igazgatási apparátus egy, az alapvető erkölcsi parancsokat felülíró rendelkezéssorozat végrehajtásakor is ilyen zökkenőmentesen működött?” (129. old.) Válaszával egyetérthetünk: az ok, legalábbis részben, a több mint két évtizeden át tartó antiszemita közbeszéd, melylyel a hétköznapi ember és a hivatalnok napról napra találkozott.

*

A konferenciáról még 2014-ben hírt adott a Gyulai Városi Televízió (*Holokausztr konferencia Gyulán*. Youtube video, https://www.youtube.com/watch?v=Ik_kv77_kKA). Szinte érthetetlen, hogy a holokausztr-irodalom szempontjából szakmailag is igényes két tanulmányról, Sáfár Gyula és Czégé Petra munkájáról csak egy futó utalás szintjén esik szó benne, az általam legszínelvonalasabbnak tartott írást, Bódán Zsolt elemzését pedig meg sem említették. Ezt nem lehet mással magyarázni, mint a szerkesztőség azzal kapcsolatos „érzékenységgel”, hogy a régi antiszemizmusból esetleg vezetnek szálak a maihoz.

Harmat József: Roma holokausztr a Grábler-tónál

**SZÉKESFEHÉRVÁRI ÉS VÁRPALOTAI
CIGÁNYOK TÖMEGES KIVÉGZÉSE
VÁRPALOTÁN 1945-BEN**

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára – Várpalota Város Önkormányzata, Várpalota–Veszprém, 2015. 424 old.

Harmat József forráskiadványa a nyilas hatalomátvétel utáni világ borzalmainak mélyére vezeti az olvasót, bemutatva a magyarországi cigány népiirtás legtöbb áldozatot szedő tömegmészárlását, valamint előzményeit és utóéletét. Emléket állít a Grábler-tavi akácsonál kivégzett közel százhusz székesfehérvári és várpalotai cigány áldozatnak, nőknek, férfiaknak, gyermekeknek. A hosszas bevezető tanulmány a székesfehérvári és várpalotai cigányság korabeli viszonyait is bemutatva összegzi a magyarországi cigánysággal szemben a XX. század első felében érvényesített, döntően rendészeti és közegészségügyi intézkedéseket, rendeleteket. A közölt forrásokon, korabeli sajtócikkeken és interjúkon keresztül bemutatja a tömeges kivégzéshez vezető út valamennyi stációját és végrehajtásának mikéntjét, szinte percről percre ismertette az események sorozatát.

A kiadvány kiemelkedő erénye, hogy nem szorítkozik a cigánysággal kapcsolatos források közlésére, hanem tágabb keretbe illeszti a vizsgált eseményt. Mélyrehatóan tárgyalja mind a bevezető tanulmányban, mind a forrásközlésekben a nyilasok székesfehérvári és várpalotai ámokfutását, mely nem pusztán a cigány lakosságra sújtott le.

A bevezető tanulmányon, a közel száz levéltári forráson, korabeli sajtócikken és interjúon túl sokrétű függelék (kronológia, a cigány áldozatok és túlélők névjegyzéke, életrajzi adattár) segíti az eligazodást a kötetben, az adott korszakban és a Grábler-tavi tömeggyilkosság megértését.

A számos helyi lapból kiragadott cikkek sorával Harmat érzékletesen

szemlélteti az 1944-es évek botrányos cigányságellenes kirohanásait. Székesfehérváron a magyar cigányok a város belterületén elszórtan, míg az oláh cigányok a város szélén, cigánytelepen éltek. Várpalotán mindkét csoport a település peremén, a cigánysoron lakott, a magyar cigányok házbán, az oláh cigányok putriban. Minden napi betevőjüket sokan vándoriparos munkákból, napszámból, zenélésből biztosították, azonban az sem számított ritkaságnak, hogy a székesfehérvári téglagyárban, illetve cementgyárban rakodtak, vagy a várpalotai bányák mélyére ereszkedtek le. A cigányok egy részének volt állandó, vagy legalábbis időszakos munkája az adott településen, az Új Fehérvár és a *Fejérmegyei Napló* mégis egyfolytában a cigányságot ostromozta, kissé sem riadva vissza az internálótábor gondolatától: „Cigány jellemvonások: bünyözés és munkaundor.” „Traktust nekik! A cigánygettőt átmenetileg éppen olyan örömmel fogadnánk, mint a zsidók kitelepítését.” „Ők is olyan vándorlók és alattomosak, mint a zsidók.” „A cigánykérdés radikális eszköze az internálás és pedig külön a férfiakat és nőket és azután munkára való nevelés.” (Idézve: 60–63. old.)

A székesfehérvári és a várpalotai cigányok kivégzését a csendőr őrsparancsnok először megtagadta a nyilasoknak, mondván, „mi nem végrehajtó, hanem ellenőrző szerv vagyunk”, továbbá követelte, hogy a felettes szervek foglalják írásba a parancsot. Az őrsparancsok végül írásban kapta meg az ukázt a Nemzeti Számonkérő Különítménytől, egyes tanúvallomások az utasítás kiadásában a Gestapónak és a nyilas főispánnak is szerepet tulajdonítottak. A visszaemlékezések szerint közkezen forgott egy belügyminisztériumi rendelet, amely előírta a cigányok összegyűjtését és „zárt táborba” toloncolását, a kivégzés elrendelését azonban a nyilasok azzal indokolták, hogy a székesfehérvári és a várpalotai cigányok a szovjet csapatok bevonulásakor fosztogattak, raboltak és együttműködtek az oroszokkal. A Grábler-tavi mészárlás szoros előzménye több cigányember agyonlövése volt a Mátyás-vár tövében, akikre „így jár minden hazáruló” feliratú papírt akasztottak.

Egy szemtanú vallomása fontos adalékokkal szolgál a vád hitelességének kérdéséhez: „Én mint katonaember nem hittem a szóbeszédnek, mert azal is tisztában voltam, hogy Fehérváron mennyit raboltak a németek, meg a nyilasok, azok a mocskok. Meg mit rabolt volna az a sok szerencsétlen cigányasszony, meg a gyerekek? Mert abból volt a legtöbb a csoportban.” (284. old.)

1945 februárjában több tucat csendőr váratlanul körülfogta a székesfehérvári cigánytelepet, és az ott élő cigány lakosokat ékszereiktől és pénzüktől megfosztva a vajda házába toloncolta. Rövidesen Pintér József nyilas főispán is begördült „luxus-taxijával” a telepre, ahol meglepődését fejezte ki azon, hogy a cigányokat még nem mészárolták le. A vajda házában élelem és víz nélkül, összezsúfolva vártak a cigánytelep lakói, már így is elviselhetetlen rettegésüket csak fokozták a nyilas főispán és a csendőrök szitkozódó megjegyzései. A vajda kérlelte Pintér Józsefet, hogy legyen tekintettel a szoptatós anyákra és gyermekekre, továbbá esedezett, hogy ne végeztesse ki őket, inkább vitesse őket munkatáborba. Szavai elutasításra lettek: „dögöljete meg, úgy is agyonlesztek löve, bűdös cigányok” – válaszolta Pintér József. A főispán egykori napszámosa is a fogvatartottak között volt, aki szintén próbált közbenjárni az életükért, amire a főispán annyit vetett oda egy égő ruhahalmazra mutatva: „Ti is így fogtok elégni.” (140. old.) Közben a sóstói katonaemetőben a csendőrök a sebtében összefogdosott civil lakossággal már ásattak a cigányoknak a sírgödöröt. A fagyott föld ellenállt az ásóknak, lassítva a munkát, így a cigányok kivégzését elnapolták. A döntésben az is közrejátszott, hogy közeledtek a szovjet katonák, mind közelebről zengett a Sztálin-orgona, így a csendőrök magukra hagyták a cigányokat a vajda házában, lelkiükre kötve, hogy „senki se merjen mozdulni a házból, mert reggel eljönnek értünk”. Ekkor néhányuk elhagyta a cigánytelepet. Mire visszaértek, a csendőrök az ottmaradtakat teherautóval Várpalotára szállították, azzal áztatva őket, hogy egy gazdaságba mennek dolgozni, azonban a mész már ki volt készítve a hely-

színen. Ezt követően a Grábler-tavi mészárlás puskatussal kísért eseményei felgyorsultak, utolsó mozzanatát az egyik túlélő, aki több lövést is kapott, a következőképpen foglalta össze: „Az embereket reggel hajtották oda gödröt ásni. Őket már nem engedték fel a mélyből, sortüzet kaptak. Mikor mi odamentünk, a férfiak már mind halva voltak. És akkor minket lőttek, az asszonyokat meg a gyerekeket. Én akkor voltam állapotos, júliusban babáztam volna le. Kaptam nyolc lövést, karba, a lábamba, az oldalamba, ide is, meg a combomba is. Nyolc helyre. [...] Én éltem túl meg egy kislány.” (268. old.) A csendőrök sortüzeit követően közel 120 cigány halott terült el a gödör mélyén, akiket – túlélők után kutatva – karbidlámpával világítottak meg, mivel már besötétedett. Egy kisgyermek, átvészelve a lövéseket, a szüleit szólongatta, mire az egyik csendőr nyomban agyonlőtte. A két túlélő meg sem mert moccanni, ennek köszönhetően, hogy életben maradtak, valamint annak, hogy a csendőrök csak azért nem dobtak kézigránátot a gödörbe, mert nem volt náluk.

A második világháború végét követően a nyilas főispánt és a kivégzőosztag tagjait, akik nem menekültek el Nyugatra a számonkérés elől, a népbíróság elítélte, kit halálbüntetéssel, kit fegyházzal büntetve. A sajtó több éven keresztül napirenden tartotta a kérdést, egyhangúan elítélve a történeteket: „Fehérvár szomorú szenzációja tovább nő s egyre döbbenetesebb hátteret fest a nyilas múlt mögé, amely ezeket végeztetett ki szempillantás nélkül a kegyetlenségnek olyan vad állatiasságával, ami a földről a legbűzősebb sárba, piszokba húzta le az embert s méltatlanná tette az emberi névre.” (203. old.)

A népbírósági perek után a Grábler-tavi mészárlás már-már kezdett feledésbe merülni. A szocialista korszakban, az 1960-as évek elején a tömegsír közvetlen közelében vidámparkot építettek, több mint tíz évvel később pedig a megyei vezetés megtagadta az emlékműállításra hivatkozva, hogy a közvélemény nem tartotta ártatlannak a kivégzetteket. A rendszerváltást követően horgásztavat létesítettek a tett helyszínén, néhanap-

ján néprajzosok érdeklődtek a történetek iránt, végül több elszánt kísérlet után 2006-ban kopjafát állítottak az elhunytak emlékére, melyen a kivégzés dátumát elírták. Közel hetven évnek kellett elteltie ahhoz, hogy méltó emlékművet állítsanak az áldozatoknak, és megjelenjen a borzalmakról hírt adó kiadvány.

HAJNÁCZKY TAMÁS

Gelencsér Gábor: Forgatott könyvek

A MAGYAR FILM ÉS AZ IRODALOM
KAPCSOLATA 1945 ÉS 1995 KÖZÖTT

*Kijárat – Kosztolányi Dezső Kávéház
Kulturális Alapítvány, Bp., 2015., 586
old., 6900 Ft*

Gelencsér nagy lélegzetű, részletes összefoglalójához fogható monográfia a magyar film és az irodalom viszonyáról nem készült még Magyarországon. A kötet pusztán létével rámutat arra, mennyire összefonódott a magyar irodalom és a magyar film története a vizsgált időszakban, miközben ezen összefonódás jellegét és változásait vizsgálja. A témában tájékoztatlanabb olvasót meglepheti az adaptációk magas száma; olyan filmekről is kiderül, hogy irodalmi műveken alapultak, amelyekről ezt korábban nem feltételezte volna. Gelencsér az előszóban megállapítja, hogy a tárgyalt fél évszázad nagyjából nyolcszáz magyar filmjének mintegy egyharmada adaptáció. Közülük kétszáz kerül szóba a könyvben. (Érdekes lenne egy éves statisztika az egyes években elkészült filmes adaptációkról, abból a hosszú távú mennyiségi trendek is ki-rajzolódhatnak.)

A kötet átlátható, logikus szerkezetű, akárcsak a szerző korábbi művei. Az első nagy egység történeti áttekintést nyújt, a második rész tanulmányai pedig egyes kiemelt művekre koncentrálnak. Az 1945 és 95 közötti történet hét kisebb egységre bomlik – a korszakolást a szerző Kovács András Bálinttól vette át. A felosztás összhangban áll a kötet alapvető gondolatával, amely a következő: 1945 után „tovább él a magyar irodalom

öröklött vátesztudata”, viszont innen-től kezdve a korábban szinte kizárólag a szórakoztatásra koncentráló film hasonló szerepkörbe kerül – ezért válik számára formailag és funkcionálisan is meghatározó mintává az irodalom. Később, a hatvanas évek modernizmusától, a szerzőiség elterjedésével a filmművészet levetkőzi az irodalmias formát; ugyanakkor megtartja a kulturális funkciót, hogy a hetvenes–nyolcvanas években aztán ismét visszatérjen az addigra már kulturális funkcióját elvesztő irodalom formáihoz. Elsősorban ezen változások mentén történik meg a korszak belső határainak meghatározása, a köztudatban általában kiemelten kezelt jelentős történelmi fordulópontok (mint mondjuk 1956 vagy 1989/1990) kevésbé dominánsak. A nagy számú adaptáció azért játszik például különösen fontos szerepet az első, 1945–48 közötti korszakban (az ekkor elkészült kilenc filmből öt alapul irodalmi művön), mert a világháború radikális cezúrája után az irodalomhoz való visszanyúlás a korábbi, pusztán szórakoztató formákra való hagyatkozásnál jóval erősebb folytatható hagyományt képvisel. Az így készült filmek tartalmilag újszerűek, formailag viszont még a korábbi időszak jellemzőit hordozzák. Ezzel szemben a nyolcvanas évek első felének jelentős adaptációi már nem vállalnak kulturális funkciót, a film és az irodalom kapcsolata a formai kölcsönhatásra korlátozódik, s ebből izgalmas kísérletek is születnek. Gelencsér részletesen feltárja és leírja a különböző korszakok változásainak jellegét a mindenkori társadalmi, (kultur)politikai helyzetben – már csak azért is, mert a diktatórikus viszonyok között eleve hatalmi szóval döntenek arról, egyáltalán mely művek készülhetnek el vagy kerülhetnek a közönség elé. Mindez valószínűleg az 1948 és 1954 közötti időszakban, a szocialista realizmus korszakában a legszembetűnőbb, amikor a filmre leginkább mint agitációs propagandaeszközzre tekintettek, elsődleges jelentőséget tulajdonítva a politikai tartalomnak, miközben a művészi funkció erőteljesen háttérbe szorult.

A szerző tartja magát az előző tanulmánykötetében kialakított szerkezethez, és az egyes fejezeteket most is

általános, összefoglaló jellegű szövegek vezetik be. Gelencsér ezekben vázolja fel általánosságban az említett társadalmi és politikai jellemzőket, mielőtt rátérne az egyes művekre. Ez a szerkezet jól olvashatóvá, kézikönyvként forgathatóvá teszi a kötetet, amit az is megkönnyít, hogy a legfontosabb szerzők nevét, a művek címét külön kiemeli a margón. Vissza-visszatérő név például Fábry Zoltáné vagy Makk Károlyé (akiknek életműve több korszakon is átnyúlik, és ennek megfelelően változik adaptációs stílusuk is), vagy éppen Várkonyi Zoltáné; de rajtuk kívül is szinte valamennyi jelentős filmrendező előkerül.

A kötet második felét kitevő kilenc „esettanulmány” célja a film és irodalom 1945–1995 közötti történetének reprezentációja, egy-egy íróhoz, rendezőhöz, motívumhoz vagy formai eljáráshoz kapcsolódva; gyakorlatilag az első részben felvázolt gondolatfutamok alátámasztása konkrét példával. Így például a Móricz- és Mándy- (szűkebb keresztmetszetben a Déry-) adaptációk vizsgálata bizonyítja, hogy a rendezők a különböző korszakokban mennyire eltérően, más-más módon dolgozták fel ugyanazt az alapanyagot. Akad tanulmány a képviselői írói karakter reprezentációjáról (Galambos Lajos és Galgóczi Erzsébet), a Balázs Béla Stúdióinak az adaptáció területén is megmutató neoavantgárd törekvéseiről (Erdély Miklós: *Verzió*), illetve Gothár Péter posztmodern Esterházy-megfilmesítéseiről, szembeállítva Bodor Ádám *A részleg* című művéből készült késő modernista munkájával. A kötetet Tarr Béla Krasznahorkai-adaptációinak vizsgálata zárja.

Andrea Timár: A Modern Coleridge

CULTIVATION, ADDICTION, HABITS

*Palgrave Macmillan, 2015. 180 old.,
\$ 90*

Tudomásom szerint Timár Andrea műve az első könyv magyar szerző tollából, amely teljes egészében Coleridge-ről szól, és egyben az első angol nyelvű könyv Coleridge-ről, melyet magyar szerző jegyez. Persze gondolhatjuk, hogy teljesen esetleges, hogy a szerző magyar: a mű a Coleridge-kritika egy újabb darabja, egy nemzetközi szerzőgárda által létrehozott, régóta stabilan produktív iparág friss terméke, és olvasóközönsége ilyenként fogja megítélni. Mivel azonban feltételezhető, hogy a Coleridge-szakirodalom más darabjainál ez a könyv szélesebb ismertségre tesz szert itthon, bemutatásakor érdemes arról is szólni, ahogyan a mű a hazai tudományos közegbe illeszkedik. Annál is inkább, mert Samuel Taylor Coleridge (1772–1834), az angol romantikus költő, kritikus és filozófus, az európai irodalom- és szellemtörténetben kanonizált helyéhez, jelentőségéhez képest Magyarországon viszonylag kevésbé ismert szerző. No persze mint a „klasszikusok” közé sorolható költő és gondolkodó, Coleridge nagyon is benne van az irodalmi köztudatban, ám munkásságának jellege és sokrétősége már annál kevésbé ismert a nem specialista magyar olvasó, vagy akár irodalmár számára. Éppen ezért lehet a hazai olvasók számára fontos az a Coleridge-kép, amellyel ez a könyv bővíti a tudásunkat róla.

A könyv főcíme – „Egy modern Coleridge” – legfeljebb csak a határozatlan névelő használata, nem pedig a cím állítása miatt hangozhat itthon furcsán. A hazai olvasóközönség számára – bár nem néztem utána, de erős a gyanúm – Coleridge „modernsége” önmagában talán nem is feltétlenül kérdés. Aszerint, ami a magyar irodalmi köztudatban él róla, Coleridge nemcsak költő, hanem fontos kriti-

kus is, akinek munkássága sok tekintetben megelőlegezte a modern irodalomkritika és irodalomelmélet sok felismerését. Talán az egyetlen magyar nyelvű könyv, amely legalábbis felében Coleridge-ről szól, Szcenzi Miklós *Valóságűség és képzelet* című műve (Akadémiai, Bp., 1975.). Szcenzi Coleridge képzeletfelfogására koncentrált, és mint a német idealizmussal rokon esztéta-filozófust írta le, aki a romantika számára meghatározónak tekintett olyan fogalmaknak, mint képzelet, kreativitás, géniusz, adta meg filozófiailag kidolgozott alapjait, vagyis kulcsszerepe volt a klasszicista esztétika átalakításában, a modernség előkészítésében. Péter Ágnes *Roppant szivárvány* című könyve (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.) szintén mélyreható Coleridge-elemzéseket tartalmaz, elsősorban Coleridge nyelvfilozófiájáról, melyben többek között az olvasható, hogy Coleridge előre diszkreditált később Heidegger által megfogalmazott gondolatokat (73. old.). Vagyis a hazai olvasó számára Coleridge modernsége magától értetődő lehet – ezért meglepheti a könyv alcíme: mert amellet, hogy korát megelőző kritikus, Coleridge számunkra elsősorban mégiscsak lánglelkű romantikus költő – mi köze az alcím „kultiváció”, „addikció” és „szokások” fogalmaihoz? Az „addikció” kifejezés persze nem idegen tőle, hiszen a legközismertebb toposz Coleridge-ről talán az, hogy ópiumfüggő volt. Ám a könyv az addikciót mint Coleridge munkásságában fontos szóképet, fogalmat, mint történetileg szituált és történeti jelentőségű elméleti diskurzust tárgyalja, nem a kábítószer-fogyasztás örömeiről és bánatairól, vagy azoknak Coleridge költészetével való összefüggéseiről szól. Vagyis nagyon máshogy modern ez a Coleridge, mint ahogyan az a hazai irodalmi köztudatban él.

És nemcsak máshogy modern, hanem más is ez a Coleridge: a könyv ugyanis a hazai köztudatban sokkal kevésbé létező Coleridge-ra koncentrált, a politikai, vallási, filozófiai és neveléstani művek szerzőjére, a konzervatív gondolkodóra, aki az egyén, az egyház és az állam összefüggő jólétéről elmélkedik, és akinek elméleti írá-

sai nagyban hozzájárultak ahhoz, ahogyan talán máig értéket tulajdonítunk a modern értelemben vett „kultúrának”. Azon a tényen túl, hogy a romantikus költő-forradalmár-filozófus helyett egy kultúrkritikus prózaírórt ismerhetünk meg, a Coleridge gondolkodásának kontextusairól való hazai ismereteket is árnyalja ez a könyv. Szcenzi Miklós és Péter Ágnes is a platonizmust és a német idealizmust látja a legfontosabb gondolati keretnek Coleridge értelmezéséhez, és ennek nagyon jó okai és masszív hagyománya is van. A könyvben újra és újra előkerül az, ahogyan Coleridge a brit empirizmus hagyományából táplálkozik, a szokásokról szóló rész például meggyőzően érvel amellett, ahogy Coleridge minden hirdetett platonizmusa és empirizmusellenessége ellenére Arisztotelész és Locke nyomdokaiban jár. Coleridge szellemi közegeként sokkal több szó esik Burke-ről vagy Adam Smithről, mint mondjuk Schellingről – persze nem azért, mintha Coleridge idealizmusa érvénytelen volna, hanem a választott téma miatt; ettől azonban még nem kevésbé örömteli, hogy a hazai ismereteket Coleridge-ről a könyv ily módon is árnyalja, sőt az életműnek itthon jobbára ismeretlen aspektusait mutatja be.

Mindez azonban csak „kellemes mellékhatás”; a kötetnek nem célja, hogy dialógusba egyedjen a hazai Coleridge-recepcióval, nem is reflektál rá, hiszen célközönsége – az angol romantika és a Coleridge-életmű kutatói, valamint az európai modernitás kultúraelméleti iránt érdeklődő humán tudósok – számára ez ismeretlen terület. Egy jól kitapintható elméleti hagyományba illeszkedik, amely többek között az esztétika, a nemzet és a modern kultúra összefüggéseit vizsgálja, elsősorban az ideológiakritika és a dekonstrukció módszereivel és belátásai mentén. A humántudományok ma uralkodó szellemében tökéletes természetességgel ötvözi az irodalomkritikát és a kultúrtörténetet, „diskurzusokat” elemez, és történetük nyomába ered. Coleridge modernségét itt tehát úgy kell értenünk, hogy a könyv – és persze állítása szerint Coleridge elméleti írásainak egy fontos része – a „modernitásról” mint olyanról szó-

ló diskurzushoz kapcsolódik. A kötet arra törekszik (elsősorban Walter Benjamin vonatkozó elemzéseire támaszkodva), hogy megmutassa, ahogyan a modernitásfogalom megképződésének történeti szálai Coleridge munkásságáig is visszanyúlnak.

Ezt a vizsgáldást egy némiképp váratlan, ám a könyv fényében már nagyon is indokoltan ható kritikai manőver alapozza meg: összekapcsol három fogalmat, amelyekkel a Coleridge-filológia külön-külön már foglalkozott ugyan, de összefüggésüket eddig nem vizsgálták.

Először is: a „kultiváció” egyrészt a „kultúra” modern, a XIX. században kialakult fogalmának egyik sarkköve, másrészt Coleridge számára is központi fogalom, akit a XIX. század első éveitől egészen haláláig intenzíven foglalkoztatott a nevelés kérdése és politikai szerepe.

Másodszor: noha az „addikció” diskurzusa csak XX. és XXI. századi elméletírók műveiben kap nevet, és válik a modernitás számos velejáróját leíró fogalomká – elsősorban a szabad akarat és annak korlátozását illető kérdések kapcsán –, a könyv meggyőzően mutatja ki ennek a diskurzusnak a jelenlétét Coleridge írásaiban. Az addikció fogalma tehát itt nem annyira a kábítószerfüggésre utal, mint a leküzdhetetlen automatizmusok, a repetitív kényszerek, a mechanikus ismétlődés emblematikus voltára egy kultúrtörténeti pillanatban. A Coleridge-filológia, amikor addikcióval foglalkozik, elsősorban persze Coleridge kábítószerfüggését vizsgálja, annak aspektusait használja az életmű egyes elemeinek megértésére, például a büntudatnak vagy a külső erőttől való megszállottságnak az életműben megjelenő mozzanataiban. Ám Coleridge korában a „kábítószerfüggés” mai értelemben vett fogalma még jobbra ismeretlen volt, és a könyv arra hívja fel a figyelmet, hogy Coleridge harca az ópiumfüggéssel nem azonos azokkal a gondolatokkal és fogalmakkal – bár persze sokszor metszi őket –, amelyek írásaiban az „addikció” modern diskurzusa előfutárainak tekinthetők. A könyv egyik innovatív eleme az, ahogy az „addikció” témáját „eltéríti” Coleridge kábítószerfüggésétől, és ehelyett

az addikció fogalmának a modernitás szempontjából lényeges diskurzusát elemzi Coleridge műveiben.

Harmadszor pedig, a „szokás” fogalmának is vannak olyan aspektusai, amelyek bekerültek a Coleridge-filológia látókörébe, elsősorban azon keresztül, hogy milyen fontos szerepe van Burke konzervativizmusában, vagy – ettől nem függetlenül – Wordsworth etikai gondolkodásában (s Coleridge mindkettejük műveivel dialogizált); ezzel együtt Coleridge neve elsősorban egy olyan poétikával társul, amely szembeszegül a szokásoknak és a konvencióknak a kreativitást gátló erejével. A könyv azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a szokásnak pozitív szerepe is van Coleridge gondolkodásában, mert – paradox módon – képes automatikussá tenni a szabad akarat működését. A könyv három része alapos, értő és eredeti elemzést kínál e három fogalomnak Coleridge munkásságában, és rámutat arra, ahogyan ezek szorosan összetartoznak, illetve arra, ahogyan összetartozásukon keresztül ráláthatunk Coleridge poétikai, politikai és neveléstani gondolatainak összefüggéseire.

Mindennek fényében a könyv szövevényes gondolatmenetet épít fel, amelyet részleteiben itt nem is próbálok felvázolni. Nagy vonalakban azonban Timár Andrea legfőbb állításai a következők. Mivel Coleridge-nak talán a képzelőerőről alkotott elméletei a legismertebbek (és teték a kor fontos kritikus-filozófusává), a könyv egyik legfontosabb állítása talán az, hogy a „képzelőerő” fogalmának helyét Coleridge életművében fokozatosan átveszi a „nevelés” fogalma: számára az „edukáció” az „imagináció” politikailag releváns megjelenési formája a nemzet és az állam életében. Elsősorban ezzel az észrevétellel csatlakozik a könyv ahhoz a gondolatmenethez, vagy akár kritikai hagyományhoz, amely szerint a nemzetek elképzelt közösségei (az *imagi-nation* kifejezésben sűrűsödő gondolat Benedict Anderson művei nyomán terjedt el), s Coleridge számára a képzelőerő a szubjektum és a nemzet létrejöttének is alapja. A könyv meggyőzően mutatja be, ahogyan a „kultiváció” fogalma, vagyis Coleridge neveléséről szóló elmél-

kedése épp ebben a folyamatban kap kulcsszerepet. Mi több, a kultiváció nemcsak átveszi a képzelőerő szerepét Coleridge gondolkodásában, hanem, minthogy a két fogalom egymásra épül, összetartozásuk azt is megvilágítja, ahogyan Coleridge politikai és pedagógiai elgondolásai soha nem válnak el teljesen irodalomkritikai vagy esztétikai elméleteitől. Már csak azért sem, mert a kritikai hagyomány számára, melybe a könyv illeszkedik, az „esztétika” – egy néha egyenesen gyanús és leleplezendő, de legalábbis átvilágítandó és ideológiai szempontból megértendő kultúrtörténeti konstrukció – nemcsak a testtől vagy a történelemtől szakít(hat)ja el a szubjektumot, de például az érdeknélküliség vagy az önmagáértvalóság felértékelésén keresztül fontos eszközzé válik a modern szubjektum és a modern nemzet- és kultúrafogalom megalapozásában, valamint az egyén és a társadalom vagy az emberi nem viszonyának meghatározásában. A könyv főbb tájékozási pontjai ebben a tekintetben (és nem csak ebben) elsősorban Marc Redfield és Thomas Pfau munkái, akik élen jártak abban, hogy az „esztétikát” ne csak mint valami „félvezető” ideológiai konstrukciót leplezzék le, hanem ideológiai voltának elemzésével jellemezzék a modernitás megképződésének egyes szellem-történeti folyamatait. Az imagináció és a kultiváció viszonya Timár Andrea könyvében sem csak egy gondolati elmozdulást jelent, hanem Coleridge kritikai gondolkodásának egy olyan vonását, amely a modernitás fogalmának megértéséhez segít hozzá, illetve amelynek jelentőségét leginkább a modernitás kritikai diskurzusa felől ragadhatjuk meg.

Coleridge-nél a kultiváció célja, röviden, hogy előhívja a mindenki-ben ott szunnyadó emberséget, vagyis azt, ami az állatoktól vagy a gépektől megkülönböztet minket, s ennek az emberségnek az alapja a szabad akarat. Az addikció épp ennek a bennünk rejlő emberi képességnek a kibontakozását veszélyezteti, amennyiben olyan vágy, amelynek a ráció, az ítélőerő és a szabad akarat felfüggesztésével teszünk eleget, mozgásba hozza a szintén bennünk rejlő stimulálhatóságot, hogy emberi mivoltunkat, szabad aka-

ratunkat a mechanikus ismétlődés börtönébe szorítsa. Az addikció így nemcsak a nevelés, de a nemzetépítés céljait is veszélyezteti, és kultúrtörténeti megnyilvánulásai így Coleridge szerint esztétikai-politikai-pedagógiai elgondolásait fenyegetik. Merthogy az addikció itt egy történelmileg specifikus jelenségként kerül elő – a kritika általában a modernitással, a mechanikus reprodukálhatóság korával hozza összefüggésbe, de a könyv rámutat, hogy Coleridge számára ez a jelenség már felismerhető volt: ezt olvashatjuk ki mindabból, ahogyan például a nyomtatás elterjedéséről, az embeerek elméjét elárasztó regényekről, újságokról, hírekről és az egyéb, hasonló stimulációk iránti fokozódó vágyról, illetve amit e vágyak mechanikus és repetitív kielégítéséről ír. Az addikció Coleridge számára civilizációs betegség, a civilizáció excesszusa, tehát veszedelmes, megakasztja a kultiváció folyamatát, lehetetlenné teszi emberi mivoltunk kibontakozását, valamint annak a nemzetnek és államnak a megalkotását, amelyben az egyén szabad akaratából rendeli magát alá a Törvénynek (vagyis válik szubjektummá úgy is, mint aki kiteljesíti emberségét a benne szunnyadó szabad akarat kibontakoztatásával, illetve a szónak a „szubjekció” értelmében is, mint aki szabad akaratából alárendeli magát az államnak). A szabad akarat alapuló szubjektumformálás és a szubjekció ellentmondását Coleridge úgy oldja fel, hogy szerinte nem pusztán az akaratot és az ítélőerőt felfüggesztő szokás-automatizmus létezik, hanem a szeretet által kialakított szokás is (a szeretet keresztény eszménye, ahogyan a könyv többször rámutat, sok módon színezi át Coleridge kanti örökségét), amely elfeledkezik saját szokás voltáról, és a szabad akarat egyfajta illúziójaként végső soron lehetővé teszi, hogy az egyén emberi mivoltának kiteljesedése közben is minél hatékonyabban tudja alávetni magát a Törvénynek.

Ha mindebből valaki hiányolná Coleridge-ot, a költőt, annak sem kell aggódnia. A könyv egyik különös erénye, hogy nem feledkezik meg Coleridge verseiről sem – hogyan is tehetné, ha állításainak része, hogy a kultiváció esztétikai erő, amelynek

Coleridge-i értelmezése tehát a költői életműtől sem lehet független. Sokak számára ez lesz a könyv legérdekesebb, legvonzóbb eleme, ugyanis az elméleti felépítmény nemcsak önmagában érdekes, de arra is lehetőséget ad, hogy Timár Andrea untig ismert klasszikus versekről is újszerű, és egyben teljesen meggyőző olvasatokat adjon. Coleridge legfontosabb, legismertebb versei – a *Rege a vén tengerészről*, a *Christabel*, a *Csüggédés: óda*, az *Aol* hárfája vagy a *Kubla kán* – sorra előkerülnek. Majd mindegyik fejezetben és mindegyik témakör kibontásakor reflektál a könyv arra, milyen összefüggéseket ismerhetünk fel a fent vázolt gondolatrendszer és a költői művek között. Mi több, a versek olvasata nem valamiféle toldalék az elméleti fejtegetésekhez, hanem az érvelés szerves része. Így például az 5. fejezetben arról olvashatunk, hogy Coleridge nem fordul el a hagyománytól és a Benjamin által „profetikusnak” nevezett időfelfogástól, mint tette a modernitás, amikor az egyén- és a nemzetformálás során többek között feltalálta a *Bildungsromant*. Az a bibliaolvasási és -értelmezési gyakorlat azonban, amelyet Coleridge többek között a regényolvasással szegez szembe, maga is a modernitás nemzetteremtésével azonos performatív gesztus, amely nem támaszkodik a hagyományra, hanem konstituálja azt (77. old.); majd a 6. fejezetben a *Kubla kán* elemzése mutatja meg azt, ahogyan Kubla beszédaktusa („*In Xanadu did Kubla Khan a pleasure dome decree*”) hozza létre a birodalmát, állama nem a múltból organikusán fakadó valami, hanem önmagán és a performativitáson alapuló konstrukció (101. old.). Coleridge így a könyv szerint némiképp önmaga jobb belátása ellenére modern, hisz ez a modernitás mechanizmusa révén létrejövő állam (és nemzet és egyén) számára rémálom. Mégis, a versek olvasatai rendre azt mutatják meg, ahogyan Coleridge konzervatív, vallásos kultúr- és nevelésméletei megbicsaklanak azon, ahogyan a költői művekben megjelennek. A *Kubla kán*hoz később hozzáírt előszó, csakúgy, mint a *vén tengerész* regéjéhez később hozzáírt glosszák például egyaránt arra szolgálnak, érvel a könyv,

hogy visszavegyék, tompítsák a versek szubverzív erejét, mellyel Coleridge saját „esztétiko-politiko-pedagógiai” elméleteit kezdik ki. A *Rege a vén tengerészről* elemzése pedig egyenesen egy, a modernitás figuratív reprezentációra hagyatkozó politikai és etikai manővereitől eltérő etika lehetőségét mutatja fel, amely azoknak a hangját is meghallja, akiket az esztétikai távolságtartás reprezentálhatatlanná tett. Am, szól a fejezet konklúziója, Coleridge kései konzervatív politikai írásaiiban ez a lehetőség már nem kap hangot (52. old.).

Még ha Timár Andrea elemzései végig meggyőzők is, ebben az esetben mégis az lehet az ember érzése, hogy ez az érvelésmód régről ismerős. Nem a dekonstruktívna is nevezhető módszerre gondolok (az nagyon is helyénvaló ebben a kritikai kontextusban), hanem arra, amit mindez a versek és a teória viszonyáról sugall. Egy olyan előfeltevés jelenik meg itt, amelyet többek között talán épp Coleridge-tól örököltünk, és amely talán maga is része annak a kultúrafogalomnak, amelyet a könyv Coleridge munkásságában elemez. Azzal az állítással ugyanis, hogy Coleridge versei kikezdi Coleridge, a teoretikus törekvéseit, mintha belül maradnánk azon a toposzon, hogy a költészet (akár mint az igazság valami öntudatlan feltárulása, akár mint az általános emberi megszerve hangzó megnyilatkozása) jobban tudja a dolgokat, mint a teória. Vajon az az implikáció, hogy a filozófus Coleridge-nak szinte meg kell védenie magát saját verseinek sugallataitól, vagyis hogy a konzervatív filozófus állításai megroggyannak költői megszólalásai alatt, nem arra az előfeltevésre támaszkodik-e, hogy a művészet inherensen liberális? És hogy ráadásul itt és csak itt nyilvánul meg egy olyan etika, amely kikeveredik az esztétikai ideológia és a modern kultúrafogalom csapdáiból? Vagy, más oldalról közelítve, mintha a könyvnek ez a szála arra utalna, hogy Coleridge, a költő és Coleridge, a teoretikus mégsem ugyanaz az elme, és hogy az életműben a hangsúly eltolódása a költészettől a filozófia felé mégiscsak, ahogy Coleridge maga is nem egyszer panaszkodott, valamiféle hanyatlás. Vagyis, röviden, vajon nem

arra az előfeltevésre épül-e az, amit a könyv a versek és az elmélet viszonyáról mond, hogy a költészet igazabb, mint a filozófia? (És ha tekintetbe vesszük azt is, hogy az esztétika ideológiakritikai diskurzusa, amelyre a könyv támaszkodik, épp egy liberálisnak nevezhető művészet- és kultúrafelfogással szemben fejezett ki többek között etikai aggályokat, vajon a művészet és teória viszonyának ezen implicit megítélése nem azt sugallja-e, hogy a könyv érvelésének olyan előfeltevés is része marad, amelyet a modernitás és a modern kultúrafogalom genealógiájának éppen hogy láthatóvá kellene tennie?)

Sietek hozzátenni: a könyv célja nem az, hogy értékítéletet alkosson, eljárása mindenhol elemző és nem ítélező, nem száll síkra valamilyen politikai vagy morális meggyőződés mellett. Saját orientációját ebben a politikai értékítéletekkel mégis gyakran átítatott kritikai kontextusban nem is könnyű kitapintani. Talán ebben és más tekintetben is könnyebb dolga lett volna az olvasónak, ha a szerző jobban kibontja annak a kritikai gondolkodásnak az elemeit, amelyre támaszkodik. Például a „kanti” jelző vagy az „esztétizálás” fogalma olyan gyakorisággal fordul elő minden további magyarázat nélkül, ami sokak számára megnehezítheti a könyv olvasását. No persze minden tudományos szakmunka sajátja, hogy az olvasók csak sok előzetes ismerettel felvértezve élvezhetik (nem véletlenül írt olyan sokat Thomas Pfau – teszem hozzá, az érthetlenség határait súroló tömörséggel – a specializálódásról és a professzionalizálódásról mint a modernitás tudásszerkezetének ismérveiről); és az is világos, hogy a könyv egy bizonyos kritikai nyelv és gondolkodás kontextusába illeszkedik, és így felesleges szócséplésnek hathat mindent az elejétől elmagyarázni. Mindezt belátva is megkockáztatom azonban, hogy nem megy a tudományosság rovására egy kicsit több didaxis, mint amivel itt találkozunk. Talán főként azért, mert a könyv néhol bizonytalanságot mutat abban, hogyan fogalmazza meg viszonyát az önmaga által adresszált kritikai diskurzushoz, például amikor nem egy ízben azt fejtegeti, hogyan tér el az ebben a diskurzusban elfogadott vé-

leményektől, ám azután mégis rájuk építi érveit.

Mindez azonban mit sem vesz el a könyv gondolati gazdagságából, melynek az is jele, hogy a saját állításain kívül eső spekulációra is alkalmat ad. Számomra különösen érdekes eredményei vannak itt például annak a felfogásnak, amely szerint a szimpátiára alapozott etikában a figuráció válik morális normává, és így a szimpátia elmélete eltávolodik a dolgok dologszerűségétől, metaforizálja őket, „esztétikai” távolságot helyez a fájdalom, az erőszak, a halál valóságos, literális volta és a figuráció révén az ezek szublimációjaként megjelenő nevelődés közé. A *Rege a vén tengerészről* című vers például azért ássa alá Coleridge elméleti megfontolásait, mondja Timár Andrea, mert olyan együttérzést mozgósít, amelynek nincs szüksége a tapasztalat metaforikus helyettesítésére. Mindez annak az angol romantikus költészet szakirodalmában sokat hangoztatott gondolatnak a fényében érdekes számomra, hogy szemben Wordsworthszel, Coleridge soha nem tekintett el a nyelv inherensen figurális voltától, és ennek fényében kritikusan nézte a Wordsworth által keresett „természet nyelvét”, sőt, Coleridge számára a természet is megmaradt mindig figurálisnak. Vagyis, van a kritikának egy olyan szála, amely Wordsworth azon illúzióival szemben, hogy a közvetetlen tapasztalat megszólaltatható a természet nyelvén, Coleridge-ot úgy állítja elének, mint aki tisztában van ennek illuzórikusságával. Erre a gondolatra a könyv válasza, hogy igen, Coleridge számára a moralitás, a kultiváció és a nemzetformálás nincs meg figuráció nélkül, ám ez (szemben az említett kritikai nézetekkel) nem annak köszönhető, hogy Coleridge megelőlegezi a modern gondolkodás számos belátását, hanem konzervatív etikájának a megjelenése. Vagyis ezen a ponton az e költőket más aspektusokból ismerő olvasó számára a könyv radikálisan átír olyan kritikai véleményeket is, amelyekkel nem is foglalkozik, mert kívül esnek a témáján. Az ilyen gondolatébresztő összefüggések lehetőségét csak igazán jó könyvek kínálják.

Azon túl, hogy sok humántudós és a korszakkal foglalkozó irodalmár,

eszméletörténész találhat benne, érdeklődésének megfelelően, gondolatébresztő állításokat, azért is ajánlom ezt a könyvet, mert megbízható útmutatást ad, elegánsan kalauzol Coleridge gondolkodásnak dzsungelében, a gyakorlat az érthetlenségig nehéz, sokszor konfúz életmű labirintusában. Mi több, igazi gondolati építményt, komplex és szofisztikált gondolatmenetet épít fel. Timár Andrea meggyőzi az olvasót, hogy gondolati építménye nem önmagáért való, hogy komplexitása nem csapongás, hanem kontrollált gondolati gazdagság, melynek egyes elemei és egésze is releváns tudást kínál. Elképzelhető persze, hogy egyes téglaí meginognak majd a további vizsgálódás során, no de ez is az ilyen munkák sajátja, és semmit sem vesz el a könyv erényeiből, melyekkel nemcsak gazdagítja a Coleridge-ról való tudásunkat, de együttgondolkodásra, továbbgondolásra is serkent a saját szaktudományán belül és azon kívül is.

KOMÁROMY ZSOLT

Király V. István: Death and History

Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2015. Theodora Cosman illusztrációival, 180 old., € 64,90

„...csak mert halandóan lakozik, azért lakozik [...] történetien – tehát a létében, új létdimenzióként magát a történelmet is létrehozva szabadságában az ember.” (63. old)

Király V. István, a neves kolozsvári filozófus új kötete immár a tizenegyedik önálló monográfiájának a sorában, és több szempontból is fontos helyet foglal el az életműben. A szerző egész gondolkodói teljesítményét mozgásba hozó áttekintés hosszú évek kutatásait rendszerezi történelemontológiai és politikafilozófiai kérdések köré, amelyek történeti sorsunk jelenét érintik.

A kötetben a kérdező ember létkérdései nyílnak meg. Bár műfaji utalás nincs rá, a könyv egészét leginkább úgy lehet értelmezni, mint kanti értelemben vett *Prolegomenát* egy egészen újfajta „történelemfilozófiához”,

avagy a szerző szavaival: egy történelemontológia lehetőségéhez, amely Király István eddigi életművét alaposan átgondolt és kiérlelt gondolatok egységes keretébe foglalja. Az életmű korábbi textusainak továbbgondolásaként készült, mégsem utószó, ami befejezne vagy lezárna egy korszakot, hanem elmélyítés: ez a *prolegomena* nem kezdőknek szóló bevezetés, hanem olyan tudományos fejtegetés, áttekintés és rendszerezés, amely – Kant szavaival: „nem tanulók, hanem jövőendő tanárok használatára” készült, akik már tapasztaltak, jól ismerik az addig (mindenekelőtt az észkritika által) bejárt filozófiai utat (Immanuel Kant: *Prolegomena minden leendő metafizikához*. Ford. John Éva, Tengelyi László. Atlantisz, Bp., 1999. 7. old.). A *prolegomena* műfaja felettébb munkaigényes, ugyanakkor a tudóstól elvárható szerénység jeleként művelt gondolatforma, hiszen utólag nyújt értelmezést, áttekinthető „tervet”, egyfajta „vázlatot”. Kanti változatát analitikus (a már ismert tematikát új módon megvilágító) kifejtésmód jellemzi.

A diskurzus ezen módjának a filozófiában nem csupán külsődleges, propedeutikai jelentősége van, mivel a szóban forgó dologhoz tartozik, a „tárgy” hozzáférhetővé tételének mértékadó módja. Király István kötete – noha ő maga csak két fejezetcímbe szerepelteti e terminust – ebben a fent körvonalazott értelemben nevezhető *prolegomenának*.

A négy fő fejezetet és a függelék-et az elmúlt tizenöt év (1999–2014) kutatómunkájának eredményeiből válogatott írások alkotják, összesen 12. Többségük megjelent már hazai vagy nemzetközi fórumokon (magyar, román és angol nyelvű folyóiratokban vagy gyűjteményes kötetekben), ugyanakkor az itt elrendezett és átdolgozott (kiegészítésekkel és rövidítésekkel is ellátott) formában, frissített szakirodalmi dokumentáció kíséretében, először látnak napvilágot. A szerző három korábbi nagyszabású műve, amelyhez szervesen kapcsolódnak: a *Filozófia és itt-lét* (1999), a *Halandóan lakozik* (2007) és a *Kérdés-pontok* (2008). A középpontban álló témák – történetiség, történelem, élet, halál, idő (a nem-múló múlt és a jövő),

szabadság, titok és terrorizmus – koncentrikus körökben haladva egyre mélyülő összefüggést alkotnak a címben rejlő alapgondolat körül. A kötet, egészét tekintve, rákérdez a globalizáció korában megváltozott léhelyzetre, arra, ami velünk történik, belül kerülve e történelem és belegendolva abba a horizontba, amely a szavak mindennapi használata során elgondolatlan marad, de nem az állítás, a válaszadás, hanem a kérdezés, keresés, gondolkodásra ösztönzés módján. A valódi megértés és az igazsághoz kötődő nyitottság/nyitás szerkezetileg kérdészerű e szövegekben, oly módon van jelen, hogy fölkaivaró kérdéseket, filozófiailag még ki nem aknázott tapasztalati mezőket hoz közelebb hozzánk. Ezen az úton a tét voltaképpen „mi magunk vagyunk”, a saját emberségünk megértése vagy elvételése.

A kötet nem lebecsülendő erénye, hogy nem a hagyományos történelemfilozófiák horizontján mozog, hanem alapjaikra kérdez rá. Azt tematizálja, amit a történeti kutatások inkább csak előfeltételeznek, vagy önmaguk révén képviselnek. Lényegében *minden* történeti kutatás a halállal foglalkozik, amennyiben a tárgyat múltbeli történések és halottak alkotják. A halál a történelem „konstansának” számít, bár ennek az alapvető összefüggésnek az ontológiai jelentősége rendszerint rejtve marad. Halál és történelem lényegi összetartozását az 1960–1970-es években neves francia történészek kezdték tematizálni – többek közt Philippe Ariès, Michel Vovelle, Louis-Vincent Thomas és Pierre Chaunu. Itt most elsősorban nem a halál valamiféle történettudományi „problematizálásáról” van szó vagy arról, hogy a halálnak is van történelme. A halál megértésének és kutatásának kitüntetettsége abból ered, hogy nélküle nem gondolható el, egzisztenciálisan és ontológiailag miképp tartozik hozzánk a történelem és a történetiség. A szerző alapkérdése, legfontosabb *interrogatívuma*, hogy miért van egyáltalán történelmünk. Mitől vagyunk mi, emberek történeti lények? Egyáltalán mit jelent a történelem alapjaig és eredetéig lehatolni? Az első fejezet (*Human Finitude and History – Prolegomena to the Possibility of a „Philosophy of History” and Ontology of History*) Thomas Hobbes

Leviathánját és Heidegger fiatalkori munkáit (többek között a *Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációkat* és a *Lét és időt*) vizsgálva és e két egymástól távolinak tűnő hagyomány újratárlkozásának lehetőségét felmutatva, végső soron a történelem „kezdetéről” és „végéről” gondolkodik. Míg Hobbes számára a halálfelelem a történelem (a háborúk és a béke) dinamizáló tényezője (az állam, a jog, az erkölcs területén), Heideggernél a halálhoz (időbeli végességünkhöz) viszonyuló emberi lét történeti létünk és ezáltal történelmünk rejtett alapja. E két gondolkodó holdudvarában körvonalazódó gondolat, hogy halandóságunk és annak tudata nélkül végső soron „nem létezne sem történelem, sem jövő, sem remény” (7. old.). Miért? Mert „halhatatlan létezőkkel” valójában nem történhet semmi, így értelemszerűen nem lehet sem történelmünk (múltjuk vagy jövőjük), sem sorsuk. A filozófia elsősorban felismerteti, hogy a meghalás transzcendenciáját és méltóságát továbbra sem ismerjük. A halhatatlanság metafizikái valójában nem kérdeznak rá létünk valódi tétjére, ami nem más, mint hogy az ember lényegében csak a halálhoz viszonyuló létevel (a halál valamilyen tudatával) válik „halandóvá” s ezzel igazán történeti létezővé. Ha nem vagyunk történetiek, akkor persze kitalálhatunk különböző halhatatlanság-metafizikákat, s áttolhatjuk a kérdést az episztemológiába... De ez nem megoldás. Valójában nem megoldandó, hanem feloldandó probléma előtt állunk. Heidegger elsődleges gondja is inkább az, *hogyan* vagyunk történetiek? Hogyan lehet autentikusan és nem autentikusan történetinek lenni? Már Kant világossá tette, hogy „Isten”, „halhatatlanság”, „szabadság” olyan fogalmak, amelyek túl vannak a tapasztalás körén, nem tárgyai érzéki szemléletünknek, legfeljebb elvont eszmét alkothatunk róluk, amely „regulatív” számunkra, tehát iránymutatás erkölcsiségünknek. Ha valaki e posztulátumokat – a történeti megismerés módján – tapasztalatilag akarja bizonyítani, s ilyen követeléssel állna elő, akkor azt mondhatjuk, nem értette meg, miről van szó. E menekülési útvonalak helyett a döntő kérdés inkább az, vajon megértettük-e, hogy

mit jelent a halandóságunk, ami történetivé tesz bennünket? A „halhatatlanság hitéhez” nem kellene előbb halandóvá válnunk? „Ahhoz tehát hogy megérthessük a reményt, a halált kell előbb [...] megértenünk.” (Király V. István: *Halandóan lakozik szabadságában az ember*. Kalligram, Pozsony, 2007. 307. old.)

Király István arra is rámutat, hogy bármilyen furcsán hangozzék is, a biológiai születésünk még nem teremt „halandó” emberi ittlétet, s ezáltal történetivé sem tesz bennünket. Tévédés azt gondolni, hogy eleve „halandók” vagy „halhatatlanok” volnánk. Egyik sem vagyunk. Ez az emberi lét – szabadság nélküli – passzív felfogása volna. Halandó emberi létem, amit keresek, nincs kezdettől fogva, kezdetben valójában még nem önmagam (*Selbst*) vagyok, ha ebből a lelkiismeret hangja kiszólít, meghallom a hívását, és követem, akkor fogok rálelni halandó önmagamra. Ez a kérdés-irány a terapeutikus filozofálás (a vizsgáztatás) elleni ellenvetésként fogható fel. Király István célja, hogy végre kikerüljünk a történelemmegragadás eddigi, elégtelen sémáiból, amelyeket Karl Löwith szerint a teológiai „sémától” való megszabadulás sorsszerű képtelensége jellemez. Arra mutat rá, hogy a „terror korában”, a globalizáció diskurzusa közepette a halhatatlanság képzeete többé nem orvosság (*pharmakon*), hanem méreg (úgyszintén *pharmakon*). A halál nem pusztá perspektívavesztés, nem pusztá elmúlás vagy az élet egyszerű félbeszakadása, ami kudarc, orvosolhatatlan műhiba volna, hanem az, ami „képes látást adni az életnek” (15. old., vö. Martin Heidegger: *Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációk. Existencia*, 6–7 [1996–97], 17. old.). Halandóságunk tudata az, ami emberibb életet tesz lehetővé, ellenben a letagadása – miként a történelemben oly sokszor láthattuk – illúziókat, utópiákat szül, világégekhez vezet(het).

A második fejezet („*Had-been-ness*” and *Past – History and Memory*) a történelem és emlékezet kérdéseit a múlthoz való (problematikus) viszonyunk felől szemléli egy Heideggerrel folytatott, alkalmazott filozófiai-hermeneutikai dialógus keretében. Tévédés, hogy a pszichológiai és irodal-

mi technikákat, a történettudományi módszereket, sőt Szent Ágoston *Valomásainak* időanalízisét alapul véve a XX. században Husserl, Heidegger és Sartre egyaránt elvételi a múlt megértését. Nézőpontjuk többé nem nyújt elégséges alapot a közelmúlt legsúlyosabb kérdéseinek megválaszolásához. Ma – a XX. századi világégek, az auschwitz borzalmak, az embertelenség tapasztalata után – az esetlegességek vagy a „terrorizmus korában” a kérdések megújulására és a múlttól való felfogás módunk átértelmezésére van szükség. A múlt inkább elrejtőzik, mintsem megmutatkozna számunkra. Valami lényegesen nem tudunk róla és arról, hogyan viszonyuljunk hozzá. A dolog mélyén elsősorban mégsem ismeretelméleti, hanem egzisztenciális-ontológiai tematika rejlik: mind ez ideig nem sikerült megszabadulni attól, hogy az emlékezet segítségével a múlt „megjelenítésére” és az időbeli távolság leküzdésére törekedjünk. Így viszont a múlt legmélyén soha nem a létre, hanem csak az időre kérdezzünk rá, méghozzá egy olyan szemlélet keretein belül, amelyet Derrida a jelenvaló lét metafizikájának (*metaphysique de la présence*) nevezett.

A múltat nem tudjuk megérteni, ha nem vonjuk bele a hozzá tartozó sajátos nemlét, a „már nincs” és a „sohasem” problémáit, azaz a Semmi elgondolását. A Semmi felől válhat ugyanis láthatóvá, mit jelent az, hogy a múltat még Istennek sem áll hatalmában meg nem történtté tenni vagy megmásítani. A fejezet a *Lét és idő* 58. §-ában kibontakozó heideggeri „bűnfenomén” időbeliségének exozicációjával nyit rálátást a jelenkor kétféle múltfogalmára: a Voltságra (*Had-been-ness*) és a Múltra (*Past*). Király szerint ahhoz, hogy valóban múlttá váljon az, ami volt, nem elegendő a pusztá emlékezés, az elmúlté emlegetése, ismerete, megjelenítése; a Voltat Múlttá kell tenni – ontológiai szempontból minden más lehetőség tévút. A Múlt viszont közvetlenül nem adott, nem lehet egyszerűen kontemplálni, mivel ami volt, nem válik automatikusan Múlttá, és nem is múlik el magától. A múlt megmentése az „elmúlás”, a múlttá tétel által következhet be. Ez óriási feladat, amihez egyáltalán a múlttá tétel lehető-

ségét kell meglátunk, máskülönben a jelenünkön is az uralkodik, de nem egyszerűen úgy, hogy a múltunk még tart, hanem úgy, hogy valami különös módon nem múlik el, kísért. A pszichoanalízis kritikai revíziójának egyik alappillére, hogy a nem múltó múlt, amit a szerző pusztá Voltságnak (*Had-been-ness*) nevez, egyenesen kísérteties vagy veszélyes „múltként” uralkodik fölöttünk.

A harmadik fejezetben (*The Future, or, Questioning Dwell the Mortal Man*), továbbra is Heideggerrel dialógusban, az időhöz és a jövőhöz való viszony olyan lényegi vonatkozásai kerülnek előtérbe, mint például a jövőtől való menekülés (ami nem más, mint a halál előli menekülés), a várakozás, az önmagaelőzés, az előrefutás, a tervezés, a remény és az előrejelzés. A szerző néhány utalás erejéig felvillantja a jelenlegi kutatások három irányát:

1. a társadalomtudományokhoz tartozó jövőkutatást (futurológia);

2. a vágy (kivánság, deziderátum, *conatus* mint törekvés) filozófiai jelentőségét, melynek újrafelfedezését pszichológiai és etikai szerepe felismerésével a francia fenomenológia kezdeményezte;

3. valamint a vallás jövőre irányuló üdvtörténeti-eszkatologikus horizontját, amely a halhatatlanság felől igyekszik elgondolni az emberi létet.

Mindeközben körvonalazódik a saját szerzői perspektíva, amely nem elégszik meg az említett kutatások eredményeivel. A jövő hermeneutikai-történelmi alapfogalommá válik, amennyiben nem tényekre, adottság-módokra vagy evidenciákra, bizonyosságokra utal, hanem a mi létehetőségünként, sőt egyenesen „feladatként” tárul föl előttünk, s ennyiben nem érthető meg a halál, a kérdés és a szabadság lehetőségdimenziói nélkül. A szerző alaptézise, hogy az értelem elsősorban mindig a jövővel kapcsolatos, még a hagyományból eredő értelem is a jövőre tekintettel nyeri el tartalmasságát. Ezért „az értelemvesztés mindig jövővesztés, miként a jövővesztéshez is mindig értelemvesztés társul. S ezzel együtt, vagy pontosan ezáltal, ilyenkor állandón létehetőségek vesznek el” (136. sk. old. 4. j.). A jövő lényegét mint létünk legvégző lehetőségét – összegezve a vége-

ket és a határokat – „egyedül a filozófia nyitja meg és mutatja fel” (137. old.), nem a tudomány (amely megállapításokat tesz), nem a technika (amely megtöri a tereket), nem a politika (amely létesít és használ), nem a művészet (amely hangol), s nem is a vallás (amely vigasztal).

E konzekvenciák továbbgondolásaként a negyedik fejezet (*The Foundation of Philosophy and Atheism in Heidegger's Early Works*) azt bontja ki, hogy „halál és történelem” összefüggése miként érinti magának a filozófiának az „alapjait”, „önnön aktualizálásának” problémakörét. E fejtegetések kiindulópontja az ifjú Heidegger rendkívüli professzúra betöltésére két helyre is benyújtott, pályázati anyagként készült – Göttingenben elutasított, a Marburgi Egyetemen viszont Paul Natorp és Nicolai Hartmann pozitív bírálatának köszönhetően elfogadott – 1922-es *Arisztotelész-bevezetése* (az ún. „Natorp-tudósítás”), amelyet Gadamer „Heidegger ifjúkori »teológiai« műve”-nek nevezett (Hans-Georg Gadamer: Heideggers »theologische« Jugendschrift. *Dilthey Jahrbuch*, 6 [1989], 228–234. old.). E korai meditáció folytatásaként olvasható *Az alap lényegéről* szóló 1929-es esszé, amely az alap problémáján keresztül még eredendőbbben és átfogóbban tárja fel a világ, a transzcendencia és a szabadság kérdését. A filozófia „alapvetésének” feladatát már a fiatal Heidegger sem valamiféle őstudomány (*original or primordial science, Urwissenschaft*) kidolgozásaként fogta fel, hanem a filozofálás faktikus, történeti-egzisztenciális eredetébe és értelmébe való visszatérésként, bennelétként. Megalapozni – ebben az értelemben – annyi, mint rákérdezni arra, miért van egyáltalán filozófia, és mi lehet filozófiai tevékenységünk értelme. Király István a heideggeri válasz teljes radikalitását láthatóvá teszi: a filozófiának, miként az etikának, a deontológiának, a jogi rendszereknek vagy bármely tudományos kutatásnak az alapját és eredetét is *halandó* létünk jelenti. E tevékenységeknek csupán *halandók* számára van értelmük, ezért fájdalmas mulasztás, hogy a görög-keresztény tradíció a halhatatlanság metafizikai felől keresi öntertelmézése lehetőségéit; így a halál bizonyosságával

soha nem szembesül, a halált a meghalás nélkül gondolja el. Heidegger célja a specifikusan keresztényi-felekezeti tartalmak kizárásával mégsem a vallástalanítás, hanem az élet alapstruktúrájának mélyebb hermeneutikája. Érdemes itt kiemelni, hogy Heidegger mind a *Phänomenologie des religiösen Lebens* címmel megjelent 1920/21-es korai előadás-sorozataiban, mind az 1922-es *Arisztotelész-bevezetésében* mintának tekinti az őskeresztény élettapasztalat Pál apostolnál körvonalazódó eszkatológiai időfelfogását, a kairológiai időtapsztalatot (lásd a galatákhöz és a Thessalonikabeliekhez írott I. és II. levelet), s ebből bontja ki a halállal való szembesülés legradikálisabb formáját is. Adolf von Harnacktól átvéve „a keresztény teológia végzetes hellenizálódásának tételét” (Hans-Georg Gadamer: Heideggers Wege. In: *Gesammelte Werke* 3. J. C. Mohr [Paul Siebeck], Tübingen, 1987. 313. old.) Heidegger azért bírálja a teológiát (a katolicizmus rendszerét), mert az őskeresztény élettapasztalat ellentétjének látja, amelyben háttérbe szorul a hívő lét igazi tartalma. E teológiakritika fényében a filozófia akkor férhet hozzá kérdéseinek forrásvidékéhez, ha felszabadul a teológia nyomása alól, vagyis ha „*alapvetően ateista*” (Heidegger: *Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációk*. 18. old., idézve: 155. old.). Ez nem tartalmi, hanem „elvi”, módszertani jellegű ateizmus, ahol e szó minden szokásos jelentésétől elvonatkoztatathatunk.

Így aztán az *a-theosz* nem istentagadót jelent, nincs köze a hitelenséghez, hanem konstruktív mozzanat, olyan gondolkodói beállítódás, amely által az egzisztencia nyitott marad, elkerülheti a víziókat, az ideológiai bezáródást valamely mozgalom vagy szemlélet világába (például a materializmuséba). A filozófia így értett „a-teizmusa” annyiban „kézemelés Istenre”, hogy a *Deus absconditus* (Ézs 45,15) gondolatkörré emlékeztető módon nélkülözi Istent. Isten nélkülözésére ráhangolódni azonban nem több és nem kevesebb, mint nyitottnak lenni, s ezzel lehetővé tenni, hogy a transzcendenst ne akarjuk eltárgyasítani, antropologizálni, hanem hagyjuk meg a transzcendenciáját: a világból való visszahúzódsát,

rejtőzködését és alapvető kommunikatívatlanságát. Ennek megfelelően a filozófus az, aki Szókratészhez hasonlóan nem fojtja el a halandó létünkben eredő legfontosabb kérdéseinket és a keresést, mivel kezdettől fogva tudatában van saját tudatlanságának. Míg halandóságunk tudata megmutatja a dolgok súlyát, látást ad a jelennek és a múltnak, addig a halhatatlanság képzei fölerősítik az élet hanyatlástendenciáit, eredményük egy veszélyes metafizikai megnyugtatás: pusztán álmodozó rajongáshoz (*Schwärmerei*) vagy vágyszerű gondolkodáshoz vezet.

Ehhez kapcsolódik zárásaként egy kiegészítő fejtegetés (*Appendix. Life – Death – Secret – Terrorism*) Európa jövőjéről és a terrorizmus égetően aktuális kérdéséről. Aligha véletlen, hogy a Giovanna Borradorinak adott interjúban Jürgen Habermas és Jacques Derrida 2001. szeptember 11. után arra figyelmeztetett, hogy a terrorizmus elleni háború „ismeretlen ellenség ellen folyik”, tehát valójában nem tudjuk, mivel állunk szemben (160. old.; Giovanna Borradori [ed.]: *Philosophy in the Time of Terror. Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*. University of Chicago Press, Chicago, 2004.). Mindez – a kötet gondolatmenete alapján – (burkoltan) azt is szemlélteti, mennyire képtelen és felkészületlen még a kortárs filozófia (is) arra, hogy valóban filozófiailag szembesüljön jelenünk és jövőnk effajta gondjaival, miközben folyamatosan ún. társadalom- és politikakritikát gyakorol. Vajon a terrorizmus rejtélyének felvázolásához és „megértéséhez” elegendő-e a vallási, nemzeti vagy politikai fanatizmus elemzése? A terrorizmus a halál és az élők feletti uralom olyan sajátos formájaként jelenik meg, amely egyedül a halál instrumentalizáló letagadása közepette működik. Továbbá a terror és az iszonyat tapasztalatának lényege, hogy a titok légkörében és horizontján (az azonosításra való tekintet ellenében) szerveződik. Király István arra figyelmeztet, hogy „az emberek ritkábban robbantanak – gyilkolnak – egymást és saját magukat, ha értenék, hogy egyszeri életük véges, más szóval: folytathatatlan és megismételhetetlen, ha nem tagadnák le a halált, a halálukat” (171. old.). Érdemes tehát

eltöprengeni azon, hogy a háborúk, az erőszak és „a terrorizmus elleni »harcnak is a halál letagadása elleni »harcá« kellene kiszélesülnie [...], olyanná, melyet nem is elsősorban a titkos mezőkön, hanem a történelem mélyében és méhében kellene megvívunk”, az emberi gondolkodás átformálódásával (171. old.). A halál letagadása azonban nem új keletű, hiszen belőle ered a már régtől ismert és igazán soha meg nem haladott *contemptus mundi* beállítódása is: a világ megvetése, illetve a „világ” gyűlölete, amit halandóként sohasem engedhetnénk meg magunknak (138. old.).

Alkotói és élettörténeti szempontból nem lényegtelen, hogy e tanulmányban találkozunk össze Király István kutatásainak két alapvető témája: a titok és a halál, amelyek már az 1980-as évek elején készült korai írásaiban is megjelentek (A titokról. In: *A Babel tornyán*. Kriterion, Bukarest, 1983. 181–190. old.; A titok és kategoriális szerkezete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 30 [1986], 76–85. old.). Elemzései rámutatnak, hogy elkülönítendő egymástól

1. a titok fenomenológiai megközelítése a lét elrejtettsége és el-nem-rejtettsége felől;

2. a titok kategoriális szerkezetének elemzése a metafizikai és vallásos tradíció meghalásra képtelenségének botránya felől, valamint

3. a titok mint a társadalomfilozófia és történelem egyik lehetséges kulcsfogalma, amennyiben kimutatható, hogy nem csupán extrém esetekben jelenik meg, hanem a társadalmak működési mechanizmusainak alapvető szervező eleme.

Érthető okokból mind a három titoknak döntő jelentősége van Király halál- és történelemtapasztalati vizsgálódásaiban.

■ **LENGYEL ZSUZSANNA MARIANN**

A JÁTÉKOSOK LELÉPNEK

**JÜRGEN HABERMAS A BREXITRŐL ÉS
AZ EU VÁLSÁGÁRÓL**

(Die Spieler treten ab – Kerneuropa als Rettung. Ein Gespräch mit Jürgen Habermas über den Brexit und die EU-Krise. *Die Zeit*, 2016. július 7. Ripor-ter: Thomas Assheuer)

Habermas úr, valaha is lehetségesnek tartotta a Brexit bekövetkeztét? Mit érzett, amikor tudomására jutott a Leave-kampány sikere?

Azzal nem számoltam, hogy a kapitalizmust épp létrejötté országában győzi le a populizmus. Tudván, hogy Nagy-Britanniában mekkora a bank-szektor egzisztenciális jelentősége, és milyen hatékony a londoni City média-hatalma és politikai ereje, valószínűtlennek tűnt, hogy az identitás kérdései fölébe kerekednek az érdekhelyzeteknek.

Más országokban is sokan követelnek népszavazást. Vajon Németországban más eredménnyel járt volna a népszavazás, mint Nagy-Britanniában?

Ezt azért feltételezem. Az európai egyesülés a Szövetségi Köztársaságnak érdekében állt – és most is ennek megfelelően működik. A háború utáni első években csak óvatosan működő „jó európaiként” nyerhettük fokozatosan vissza teljesen lerombolt nemzeti becsületünket. S az EU támogatása végeredményben az újraegyesítést is segítette. Visszatekintve lát-

szik, hogy a Szövetségi Köztársaság a közös európai pénz bevezetésének is haszonélvezője volt – különösen az euroválság idején. S mivel a Szövetségi Köztársaság 2010 óta az Európa Tanácsban sikeresen képviseli takarékosági politikájának rendparti liberális elgondolásait Franciaországgal és a dél-európaiakkal szemben, könnyű a dolga Angela Merkelnek és Wolfgang Schäublénak, amikor idehaza az európai eszme igazi védelmezőjeként lép fel. Ez ugyan a dolgok egyoldalúan nemzeti szemlélete, de ennek a kormánynak nem kell tartania attól, hogy a kormányzati törekvésektől független sajtó tájékoztatná a lakosságot arról, milyen jó okai vannak, hogy más tagállamokban egészen másképp ítélték meg a helyzetet.

Kormányhűséggel vádolja a sajtót? Merkel asszony igazán nem panaszkodhatja föl, hogy nincs elég bírálója – legalábbis ami a menekültpolitikáját illeti.

Most nem erről van ugyan szó, de nem akarom elhallgatni a véleményem. A menekültpolitika nálunk is megosztotta a lakosságot is, a sajtót is. Ezzel vége szakadt a politikai nyilvánosság hosszú évek óta tartó, példátlan benuáltságának. Az euroválság ezt megelőző, politikailag igencsak mozgalmas időszakára gondolok, amikor várható volt, hogy a széles nyilvánosságban egy nem kevésbé mozgalmas vita bontakozik ki a Szövetségi Köztársaság válságkezelő politikájáról. A csak halasztó hatású technokrata módszert kontraproduktivitása miatt egész Európa vitatja – de nem az a két-két vezető német napi- és hetilap, amelyeket rendszeresen olvasok. Ha valóban ez a helyzet, akkor társadalomtudósként megpróbálhatnánk magyarázatot találni rá. Ám az én nézőpontom az érintett újságolvasóé, s azon gondolkodom, vajon az elaltatás merkei politikájának habszivacs szőnyege beboríthatta volna-e az egész országot, ha a sajtó kevésbé simulékony. A gondolkodás láthatára beszűkül, ha többé nem gondolkozunk alternatívákban. Jelenleg is a nyugtatók hasonló kiosztása zajlik. Például abból a beszámolóból, amelyet épp most olvastam az SPD legutóbbi programadó konferenciájáról, az derül ki, hogy

az egyik kormánypárt állásfoglalása a Brexit óriási jelentőségű, mindenkinek húsbavágó eseményét a legközelebbi országgyűlési választások, továbbá Gabriel úr és Schulz úr személyes viszonya fényében – Hegel úgy mondaná: az inas szemszögéből – láttatja.

A britek kívánsága, hogy kiváljanak az EU-ból, nemzeti és belső okokra vezethető vissza, vagy inkább az EU válságának tünete?

Is-is. A britek másféle történelemre tekintenek vissza, mint az európai kontinens. Egy nagy hatalom politikai tudata, amely nagy hatalom kétszer is győzött a XX. század folyamán, ám világpolitikai súlya egyre csökken, nem nyugszik bele vonakodás nélkül a megváltozott helyzetbe. Ilyen nemzeti önértelmezéssel Nagy-Britannia kellemetlen helyzetbe került, amikor 1973-ban kizárólag gazdasági okokból csatlakozott az Európai Gazdasági Közösséghez. A politikai elitnek ugyanis – Thatchertól Blairen át Cameronig – eszükbe sem jutott, hogy feladják azt a távolságtartást, amellyel a kontinenst mindig is szemlélték. Már Churchill is így tekintett rá, amikor 1946-ban, joggal híres zürichi Európa-beszédében a birodalomról mint egy egyesült Európa jóságos keresztapjáról, de nem annak részéről érkezett. A britek Brüsszelben a fenntartások politikáját folytatták a „mosdass meg, de vizes ne legyenek” elvét követve.

A gazdaságpolitikájukra gondol?

A britek határozottan liberális piacelvű elképzelésüknek megfelelően az EU-t szabadkereskedelmi zónaként fogták fel. Ez fejeződött ki az EU-t az együttműködés elmélyítése nélkül bővítő politikában. Csak semmi Schengen, csak semmi euró. A politikai elitnek kizárólag instrumentális viszonya az EU-hoz még a *Remain*-tábor kampányában is tükröződött: a félszívről az EU-ban maradás mellett kiálló kampánya beérte annyival, hogy gazdasági érvekkel riogassa a szavazókat. Hogyan is érvényesülhetett volna Európa-barát beállítódás a lakosság széles körében, ha egyszer a politikai vezetés évtizedeken át úgy viselkedett,

mintha a nemzeti érdekek kíméletlen stratégiai képviselője elegendő lenne egy nemzetek feletti államközösség egyben tartásához? Messziről nézve az elitnek ez a kudarcra ölt kétféle módon különleges és árnyalt testet a két egoista cselekvő, Cameron és Johnson alakjában.

Ezen a szavazáson nemcsak a fiatalok és az öregek feltűnő ellentéte mutatkozott meg, hanem egy erős városvidék ellentét is. A multikulturális City vesztett. Miért áll hirtelen szemben a nemzeti identitás az európai integrációval? Az európai politikusok alábecsülték volna a nemzeti és kulturális öncélúság robbanóerejét?

Önök igaza van, a választók szavazata némiképp az EU és tagállamai általános válsághelyzetét is tükrözi. A szavazókkal kapcsolatos elemzések eredménye ugyanazt a mintázatot mutatja, mint amit már az osztrák szövetségi elnökválasztáskor és a legutóbbi német tartományi választásokon is láttunk. A viszonylag magas szintű részvétel azt jelzi, hogy a populista tábornak sikerült a nem választók egy részét mozgósítania. Ők többnyire a lakosságnak azon marginális csoportjaiból rekrutálódnak, ahol azt érzik, a politika nem törődik velük. Ez érthetővé teszi azt a tapasztalatot is, hogy a szegényebb, hátrányos szociális helyzetű és csekély iskolázottságú rétegek viszonylag gyakrabban szavaztak a kiválás mellett. Nemcsak a város és a vidék egymással ellentétes választói viselkedése, hanem az *Exit*-szavazatok megoszlása is – azaz súrúsodése Közép-Angliában (*Midlands*) és Wales egyes részein, többek között a lepusztult ipari területeken, amelyeknek nem sikerült a gazdasági talpra állás – jól jelzi a Brexit szociális és gazdasági okait. A drasztikusan megnőtt társadalmi egyenlőtlenség összekapcsolódik a tehetetlenségérzettel, hogy érdekeiket politikai szinten immár senki sem képviseli. E kettő együtt megteremti a motivációs háttérrel az idegenellenes mozgósításhoz, az Európától való elforduláshoz, a Brüsszel elleni gyűlölethez. Az elbizonytalanodott mindennapok világában szilárd pilléreként hat az, amit Ön „nemzeti és kulturális öncélúságnak” nevezett.

Valóban csak szociális kérdésekről volna szó? Hiszen valóságos történeti trendnek látszik a nemzeti öngondoskodás és ezzel együtt a kooperáció felmondása. A nemzetekfelettség a polgárok szemében egyet jelent az irányítás elvesztésével. Azt hiszik, egyedül a nemzet az a köszikla, amelyre még építhetnek. Ez vajon nem azt bizonyítja, hogy kudarcot vallott a nemzeti demokrácia átalakítása nemzeteken átnyúló demokráciává?

Nem vallhat kudarcot az olyan kísérlet, amellyel meg sem próbálkoztak. A *Take back control* jelmondat sikere a brit kampányban komolyan veendő tünet. A külső megfigyelőknek szembeötlött nemcsak az eredménynek, hanem már magának a választási kampánynak is a nyilvánvaló irracionáltsága. A gátlásoktól politikailag megszabadított agresszivitás szociálpatologikus vonásai arra utalnak, hogy a gazdaságilag és digitálisan irányítatlanul összenövő világtársadalom mindent átható, rendszerszerű kényszerei túlterhelik a társadalmi integrációnak a nemzetállamokban demokratikusan bejáratott formáit. Ez pedig regresszióhoz vezet, aminek jó példája Jaroslaw Kaczyński, a hivatalban lévő lengyel kormány mentőorvának Vilmos császárt idéző fantáziálása: a brit népszavazás után azzal a javaslattal állt elő, hogy az EU alakuljon át szuverén nemzetállamok laza szövetségévé, amelyek azután együtt egy kardcsörtető katonai nagyhatalommá válhatnak.

Azt mondhatnánk, hogy Kaczyński csak arra reagál, hogy a nemzetállam kezéből kicsúszott az irányítás.

Mint minden tünetnek, annak az érzésnek is van valóságos magva, hogy az embernek kicsúszott a kezéből az irányítás: ez nem más, mint a nemzetállami demokráciák kiüresítése, amelyek korábban még lehetőséget adtak a polgároknak arra, hogy részt vegyenek a társadalmi létezésük fontos feltevéseiről hozott döntésekben. A brit népszavazás szemléletes bizonyítékokkal támasztja alá a „postai demokrácia” megjelölést. Infrastruktúra nélkül nem működhet a demokrácia, az viszont szemmel láthatóan szétesett. Az

első elemzésekből az derül ki, hogy a médiumok és az egymással vitatkozó pártok nem tájékoztatták a lakosságot sem a releváns kérdésekről, sem az elemi tényekről, azaz az ésszerű ítéletalkotás alapjairól, nem szólva arról, hogy végképp hiányoztak az árnyalt érvelések a közvéleményben versengő áramlatok bármelyike mellett vagy ellen. Nem kevésbé áruklódó adat az öregekkel szemben állítólag hátrányt szenvedő 18–24 éves fiatalok rendkívül alacsony választási részvétele.

Ez úgy hangzik, mintha már megint a sajtó volna a bűnös.

Erről nincs szó, viszont ennek a korcsoportnak a viselkedése rávilágít, hogyan használják a fiatalok a médiát a digitális korszakban, és általában hogyan alakult át a politikához való viszonyuk. A Szilikon-völgy ideológiája szerint a piac és a technológia menti meg a társadalmat, az olyan régimódi dolgok, mint a demokrácia, feleslegessé válnak. Ebben az összefüggésben az egyik komolyan veendő tényező a politikai pártok „államosításának” általános tendenciája. Persze nem véletlen, hogy épp az európai politika nem vert gyökeret a polgári társadalomban, mivel úgy szerveződik, hogy az alternatívák közül választó, össztársadalmilag releváns gazdaságpolitikai döntéseket kivonja a demokratikus akaratképzés hatóköréből. Nem természeti végzet, hanem a szerződéses rögzített struktúra következménye azoknak a témáknak a technokratikus kiüresítése, amelyek még egyáltalán foglalkoztatják a polgárokat. Ebben a vonatkozásban van szerepe a nemzeti és az európai szint közötti, politikailag megkövetelt hatalommegosztásnak is: az unió hatalma oda összpontosul, ahol a nemzetállami érdekek kölcsönösen egymás útját állhatják. Erre a demokrácia transznacionalizálása volna a helyes válasz. Másképp nem ellensúlyozható egy kölcsönös függőségek alkotta világtársadalomban az, amire a polgárok joggal panaszkodnak, hogy kicsúszott kezükből az irányítás.

Viszont sokan nem hisznek már a demokrácia transznacionalizálásában. Wolfgang Streeck szociológus az EU-t egyszerűen deregulációs gépezetnek

nevezi, amely nem védte meg, hanem éppenséggel kiszolgáltatta a nemzeteket egy megvadult kapitalizmusnak. Ideje, hogy a nemzetállamok ismét kezükbe vegyék a dolgokat. Miért ne lehetne visszatérni a régi szociális állami kapitalizmushoz?

Wolfgang Streeck a válságról szólva meggyőző empirikus elemzésekre támaszkodik. Egyetérték a diagnózisával, hogy az egykor szinte csak a nemzetállamokban intézményesített demokracizmus lényege elsikkadt. És egyetérték sok politológus és jogász hasonló diagnózisával, amikor a „nemzetállamon túli kormányzás” új politikai és jogi formáinak a demokráciát elsikkasztó következményeiről írnak. Ám a kis nemzetállamok formátumához való visszatérés sürgetésével nem tudok mit kezdeni, hiszen azokat végképp a globális vegyes tulajdonú konszernnek módjára kéne igazgatni a globalizált piacokon. Ami egyet jelentene azzal, hogy a politika teljességgel meghátrál a szabályozatlan piacok imperatívuszai előtt.

Érdekes, hogyan oszlanak meg az álláspontok. Az egyik oldalon úgy látják, az Európai Unió idejétműt politikai elgondolás, a Brexit világosan jelzi, hogy Európát le kell építeni. A másik oldal, például Martin Schulz, viszont azt mondja: így nem mehet tovább. Az EU-t épp az sodorta válságba, hogy az elmélyítése elmaradt: van euró, de nincs európai kormány, európai gazdaság- és szociálpolitika. Kinek van igaza?

Amikor Franz-Walter Steinmeier a Brexit után másnap reggel a hat alapító állam külügyminisztereinek meghívásával magához ragadta a kezdeményezést, Angela Merkel nyomban felismerte a veszélyt. Ebből a konstellációból ugyanis azt a kívánságot is ki lehetett volna olvasni, hogy a megválasztottak hulláma után eredeti magjából kiindulva építsék újra Európát. Ellenlépésként Merkel ragaszkodott hozzá, hogy először a megmaradt 27 tagállam jusson egyezsége. Ezzel csírájában el akart fojtani minden, a további integrációt célzó gondolatot, jól tudva, hogy ebben a körben lehetetlen konstruktív egyezsége jutni, főleg nem olyan tekintélyelvű naciona-

listákkal, mint Orbán vagy Kaczyński. Időközben Brüsszelben az Európa Tanácsot is rávette, hogy ne tegyen semmilyen lépést. Talán még reménykedik a Brexit kereskedelem- és gazdaságpolitikai következményeinek semlegesítésében, ha ugyan nem a felülvizsgálatában.

Ez a kritika az Ön részéről nem új. Angela Merkelnek már sokszor szemére vetette, hogy a „csak így tovább” politikáját folytatja – az Európa-politikában mindenképp.

Attól tartok, hogy marad, sőt már most is érvényesül a nyugtatgatásnak ez a jól ismert politikája – csak semmi távolabbra tekintést! Az érvelés a következő: Nem kell idegeskedni, az EU eddig is mindig változott! Az, hogy rövidlátón átverekedtük magunkat az egyre kiterjedtebb euróválságon, azzal a következménnyel járt, hogy a mindig csak alkalmazkodó válaszra képes EU már nem tudott továbbra is úgy működni, „mint eddig”. Viszont az előre alkalmazkodásnak a „szárguldo mozdulatlanság” normalitásához ára van: le kell mondani a politikai cselekvésről. Pedig épp Angela Merkel volt az, aki a klímaváltozás és a menekültek ügyében kétszer is látványosan rácaffolt a társadalomtudósok körében közszájon forgó feltevésre, hogy a politikai cselekvésnek egyáltalán nem maradt tere. Nálunk mindössze két olyan prominens személyiség akad, Sigmar Gabriel és Martin Schulz, akiről elmondható, hogy politikus alkat, és nem hajlandó bátorlatlanul lemondani arról, hogy legalább megpróbáljon három-négy évre előrelátó politikát folytatni. Nem épp a realizmus jele, ha a politikai vezetés rábizza magát a történelem ólomlábakon járó menetére. *Veszélyben és nagy szükségben a középút maga a halál!* – ezekben a napokban gyakran eszembe jutott Alexander Kluge barátom filmje. Persze mindig csak utólag tudni, lett-e volna másmilyen út. Ám mielőtt elvetnénk egy kipróbálatlan alternatívát, gondoljuk el a jelentősebb, mint egy jövőbeli történész jelenének a múltját.

1 ■ Alexander Kluge filmjének címe Friedrich Freiherr von Logau, XVII. századi német írótól vett idézet. (A szerk.)

Hogyan képzeljük el az unió elmélyítését úgy, hogy a polgároknak ne kelljen attól tartani, ez demokratikus befolyásgyakorlásuk újabb csorbitásával jár? Mostanáig az elmélyítés minden alkalommal az Európával kapcsolatos szkepszt erősítette. Wolfgang Schäuble és Karl Lamers már évekként elzárta a kétbesszerű Európáról és „mag-Európáról” beszélt. Ön akkor ezzel egyetértett. Hogy képzeljük ezt el, hiszen ehhez a szerződéseken is változtatni kellene?

A szerződések módosításáról és népszavazások megtartásáról döntő „alkotmányozó” gyűlés összehívása addig szóba sem jöhet, amíg az EU hozzá nem lát, hogy jól láthatóan és meggyőzően megpróbálja megoldani a problémáit. A változatlanul megoldatlan euróválság, a menekültek hosszú távú ügye és a jelenlegi biztonsági kérdések számítanak ma sürgető problémának. Ám már pusztá leírásuk sem remélhet egyetértést az Európa Tanács 27 tagjának kakofóniájában. Kompromisszumok csak kompromisszumkész felek között lehetségesek, s ehhez az kell, hogy érdekeik ne térjenek el túlságosan egymástól. Az érdekek konvergenciájának ez a minimuma legjobb esetben is csak a közös európai valutát használó közösség tagjaitól várható el. A közös pénz válságos sorsa – okait a tudósok mellesleg már pontosan elemezték – évek óta szorosan, még ha aszimmetrikusan is, egymáshoz láncolja ezeket az országokat. Emiatt lehet az eurozóna egy adott területen leendő mag-Európa természetes definíciója. Ha ezekben az országokban megvolna hozzá a politikai akarat, akkor a „szorosabb együttműködésnek” a szerződésekben előrevetített elve lehetővé tenné az első lépéseket egy ilyesfajta mag elkülönülődéséhez – ami ráadásul megteremtene az Európai Parlamenten belüli Tanács eurócsoportjának régóta esedékes megfelelőjét.

Ez kettéosztaná az EU-t.

Így van, e tervvel szemben mindig megfogalmazódik a „megosztottságot” elutasító ellenvetés. Feltéve, hogy egyáltalán törekszünk valamilyen euró-

pai egyetértésre, ez az ellenvetés indokolatlan. Hiszen csak egy működő mag-Európának sikerülhet meggyőznie a tagállamokban mindenütt polarizálódó lakosságot a terv értelméről. Csak ebben az esetben lehetne fokozatosan megnyerni a mindenkor lehetséges(!) csatlakozásnak a lakosság azon részét, amelyik egyelőre inkább a szuverenitásához ragaszkodik. Innen nézve persze a kivárára játszó kormányok egyetértéséért is meg kellene küzdeni – hogy egyáltalán kezdettől megtűrjék ezt a szándékot. Kézenfekvő, mi a közös pénz közösségén belül a kompromisszumhoz vezető első lépés: a Német Szövetségi Köztársaság ne állja tovább útját a szorosabb pénzügyi, gazdasági és szociálpolitikai együttműködésnek, Franciaország pedig mondjon le szuverenitása ennek megfelelő egyes elemeiről.

Ki akadályozza ezt meg?

Régebben az volt a benyomásom, hogy francia oldalról nagyobb ellenállásra lehet számítani, de ma már nem így látom. Az elmélyítés minden kísérlete beleütközik a ma kormányzó CDU–CSU konok ellenállásába, amellyel a normákat illetően lebecsüli választóit. Miközben szemét a mindenkori következő választásra függesztve a nemzeti gazdasági egoizmust szítja, következetesen alulbecsüli a Szövetségi Köztársaság polgárai többségének készségét arra, hogy hosszabb távú érdekeit szem előtt tartva engedményeket tegyen. Pusztán annyi kellene, hogy energikusan képviseljenek előttük egy előzetekintő és jól megindokolt alternatívát a jelenlegi kurzus és az eddigi gyakorlat bénító folytatásával szemben.

A Brexit felerősíti a német befolyást. Németországot már eddig is uralkodó szerepben látták. Hogyan alakulhatott ki ilyen benyomás?

Az állítólagos nemzetállami „normalitás” visszaszerzése megváltoztatta hazánkban azt a mentalitást, amely a régi NSZK több évtizedes vitáiban kiformalódott. A helyébe a berlini köztársaság mindinkább öntudatos stílusa és egyre rámenősebben hangsúlyozott „realista” külpolitikája lépett. 2010

óta jól látható, hogy a német kormány az akaratlanul is rá háruló európai vezető szerepet nem a közös érdeket, hanem önérdékét érvényesítve tölti be. Még a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* is vezércikkben panaszkodik a német politika kontraproduktív hatására, „mivel az európai vezetést mindinkább összetéveszti a rendre vonatkozó saját elképzelései keresztülvitelével” (FAZ, 2016. június 29.). Németország egy vonakodó, de egyben érzéketlen és alkalmatlan hegemon, aki egyszerre tagadja és használja ki a felborult európai hatalmi egyensúlyt. Ez különösen az eurózóna országaiban vált ki neheztelést. Hogyan érezheti magát az a spanyol, portugál vagy görög, aki az Európa Tanács által meghatározott takarékosági politika következtében veszíti el az állását? Nem ér el azokhoz a német kormánytagokhoz, akik ezt a politikát Brüsszelben keresztülvitték, hiszen sem megválasztani, sem leváltani nem tudja őket. Ehelyett arról olvashatott a görög válság idején, hogy ugyanezek a politikusok felháborodva utasították vissza a maguk felelősségét a takarékosági programjaik jogos áráként betudott katasztrófális szociális következményekért. Amíg ezt a hibás, nem demokratikus konstrukciót fel nem számolják, nincs mit csodálkozni az Európa-ellenes hangulatkeltesen. Európában demokráciát teremteni csak az európai együttműködés elmélyítésével lehet.

Ez azt jelenti, hogy a jobboldali ellenmozgalmak csak akkor tűnnek el, ha Európa megerősödik, és demokratikusan elmélyül az EU?

Nem, már az ide vezető úton talajt kell veszteniük. Ha jól látom, ma mindegyik oldal abból indul ki, hogy az uniónak vissza kell nyernie a bizalmat ahhoz, hogy gátat vessen a jobboldali populizmusnak. Az egyik oldal a cselekvőképességét akarja bizonyítani, hogy izmozásával imponáljon a jobboldaliaknak. Jelszava: „Nem víziók kellene, hanem problémamegoldó kompetencia.” Ennek fényében tagadta meg Wolfgang Schäuble nyilvánosan is a mag-Európával kapcsolatos eredeti elgondolását. Kizárólag a kormányköziségre épít, vagyis arra, hogy az állam- és kormányfők

majd egymás között elintézik a dolgokat. Vagyis az erős nemzetállamok sikeres együttműködésének látszatára. Viszont a példái, amelyeket elősorról – Oettinger digitális uniója, a hadiipari költségvetés europaizálása vagy az energetikai unió gondolata –, aligha érik el a remélt imponáló hatást. És a valóban égető problémák terén – ő maga a menekültpolitikát, egy európai menedékjog megalkotását megemlíti, viszont félretolja a déli országok drámai szintű ifjúsági munkanélküliségét – az együttműködés költsége olyan nagy, mint amilyen mindig is volt. Épp ezért a másik oldal a tartósan együttműködni kész államok egy kisebb körének elmélyített és kötelező együttműködését ajánlja alternatívául. Egy ilyen uniónak nincs szüksége arra, hogy azért nevezzen meg problémákat, hogy a maga cselekvőképességét bebizonyíthassa. Már a hozzá vezető úton ki kell derülnie a polgárok számára, hogy azokat a társadalmi és gazdasági problémákat igyekszik orvosolni, amelyek miatt elbizonytalanodtak, félnek a szociális lecsúszástól, és úgy érzik, kicsúszott kezükből az irányítás. Olyan belső összefüggés van a szociális állam és a demokrácia között, amelyet egy közös pénzt használó közösségben egy-egy nemzetállam egyedül már nem tud megőrizni.

IGÉSÍTETT ÉLET – BUCKMINSTER FULLER A XXI. SZÁZADBAN

Jonathon Keats: You Belong to the Universe.

Buckminster Fuller and the Future
Oxford University Press, New York, 2016.

(*Los Angeles Review of Books*, 2016. június 21.)

Ha hinni lehet a mendemondának, Buckminster Fuller három karórát hordott a csuklóján: egy mutatta az időt ott, ahol éppen tartózkodott, egy ott, ahonnan érkezett, egy pedig ott, ahová épp készült.

Jonathon Keats új könyve (*A világ-egyetemhez tartozol* címmel) ennek megfelelően helyezi el hősét, az autodidakta tervezőt a jelenben, a múltban és a jövőben – nemcsak Fullerében, de a miénkben is. Keats fejtegetéseinek lényege pontosan az, hogy akik ma szeretnék „a világot megváltoztatni”, a maguk XXI. századi jövőterveikhez ihletet, sőt konkrét példákat is meríthetnek az ő XX. századi életéből.

A könyv két, egészen különböző képet mutat Fullerről. Az egyik a barátaival és családjával által csak Buckynak becézett Buckminster Fuller igazi amerikai látnok, magányos újító, aki még akkor is előretört, amikor már a nagy cégekben folyó kutatás-fejlesztés kiszorította az önálló feltalálókat. Mintegy Henry David Thoreau, Thomas Edison és Henry Ford kedves, szemüveges keverékének ábrázolja Fullert, aki olyannyira megelőzte korát, hogy nemhogy korunk jelenének, de még a jövőjének is igyekeznie kell, ha utol akarja érni. A harmincas években tervezett, Dymaxion nevű, elegánsan áramvonalas, nemcsak földi, de légi utakra is tervezett kísérleti autótól a hatalmas geodéziai kupoláig, amelyek nemzetközi hírességgé és – bármily valószínűtlen is – ellenkulturális guruvá avatták, Fuller mindvégig a környezettudatos tervezés szószólója

volt, amely potenciálisan mindenki javát szolgálja a Föld nevű úrhajón.

Ha 90 fokkal elforgatjuk a képet, épp ellentétes benyomást kelt. Ezen a képen Bucky Fuller a tökéletes blöffölés művésze, akinek pályája kudarcokra, ha ugyan nem kifejezetten csatlásra épült. Néhány elgondolása üzleti sikert hozott ugyan, valójában csak bűvészkedett szokatlan ötleteivel. Minden erejével alakította a róla és szabadalmairól formált képet, tekintélyelvű technokrata volt abból a fajtából, amelynek nem diákok kellene, hanem készsúlyos tanítványok a zűrzavaros üzenetei elterjesztésére. Ennek a vélekedésnek a fő érve az, hogy még a geodéziai kupola is, amellyel Fuller a legnagyobb „sikerét” aratta, egy ambiciózus szobrásznövendéktől „kölcsonzott” elgondoláson alapul.

Keats könyvében a valóság e két kép maszatos egymásra helyezéséből, a róla szerzett benyomásokat alakító látnok munkája és a történeti adatok keverékéből áll elő. Addig egyensúlyozgat a két komplementer kép – a zseni és a különc bolond – között, míg olyan feszültséget nem teremt köztük, amely leginkább a Fuller geometrikus rácsszerkezeteit tartó merevítő rudakat idézi.

Ne feledjük, Keats maga is színes jelenség: kísérleti filozófus és konceptuális művész, aki 2000-ben egy San Franciscó-i galériában árulta a gyűjtőknek a maga percenként árazott gondolatait. Még ha tudomásul vesszük is, mennyire ráhangolódott Fuller alakításának bizonyos vonatkozásaira, meglepő, hogy „kultikus profétának” minősíti, aki „joggal lett világhírű”, bár „téves indokok alapján”. Összességében arra a megállapításra jut, hogy ha Fuller találmányait kihámozzuk a személyi kultusz burkából, kiderül róluk, hogy nemcsak megállnak a maguk lábán, de gyakorlati súlyuk is van. Fuller „átfogó, a jövőt megelőlegző tervezéstudománya” olyan elveket fejtegetett, amelyek a mai társadalmi és környezeti problémák megoldását is segítik. Századunkban az „innováció” jóval több pusztán vállalati jelszónál. Új nemzeti mantránk részeként – „Vállalkozz! Újíts! Forgasd fel!” – dollármilliárdokat mozgósító befektetéseket ösztönöz a technológiai szektorban, a diákokat pedig a természettudományos vagy

mérnöki pálya felé tereli. A legkülönbözőbb helyszíneken, az egyetemi laboroktól a művészeti múzeumokon át a *makerspace*-nek nevezett közösségi műhelyekig mindenütt azt hallani, hogy a jövőt tudatosan meg lehet, sőt meg kell tervezni.

RÁTALÁLNI FULLER TELJES ÉLETÉRE

Nem könnyű Fuller életéről lehántani a mítoszokat, amelyekkel mint megannyi trágaryaréggel, ő maga és hívei elborították. S nem azért, mert hiányoznának a történeti források, hiszen Fuller tudatosan, sőt mániákusan dokumentálta a maga kísérleteinek mondott létezését, s önmagáról mint „B tengerimalacról” beszélt. A Fuller és segédei által az életéről összeállított dokumentációhoz, az ún. *Chronofile*-hoz terjedelmében és részletezettségében fogható beszámoló Keats szerint még *soha senki* életéről nem született. Jelenleg a Stanford Egyetem őrzi 40 folyóméternyi dobozban Fuller kézíratait, rajzait, hangszalagra felvett előadásait (s persze a könyvtári késedelmi felszólításokat, a bevásárlólistákat s egyebeket is): azaz nem mondható, hogy élete dokumentálatlan volna. Gyakorlatilag mégis feldolgozhatatlan, lévén hogy már a Fuller-gyűjteményhez kiadott keresőlista – a levéltárban dolgozó történész alapvető eszköze – is 1283 oldalra rúg. Keats könyve viszont alig több 200 oldalnál.

Fuller mindezen dokumentumokat az önéletrajzi tárgyyszerűség iránti elkötelezettsége bizonyoságként lobogtatta. Am ha megpróbálunk átlátni az önmitologizálás ködfüggönyén, kiderül, hogy a látomásos tervező még élete legalapvetőbb mozzanataira nézve sem számít megbízható elbeszélőnek. A Bucky Fuller-sztori egyik központi epizódja például az a téli este 1927-ben, amikor a pénzügyi gondoktól és az üzleti kudarcok sorozatától lesújtva már úgy döntött, a jeges Michigan-tóban vet véget életének, amikor egy hangot hallott, mely tudatta vele, hogy ő „a világegyetemhez tartozik”, s ezzel meg is győzte arról, hogy élete nem céltalan. Mintegy transzban ért haza, majd két évig hallgatott (elképzelt), 5000 oldalnyi feljegyzést készített (elképzelt), vegetáriánus lett (elképzelt),

hető) s elkezdett előadásokat tartani, publikálni és saját legendája megalkotásával foglalatostkodni (bizonyos).

Aki kellő lelkerővel rendelkezik ahhoz, hogy rávesse magát a *Chronoflora* – írja Keats – zavarba jön, ha azt látja, Fuller önéletrajza alig igazodik a tényekhez. A személyes életével és szakmai teljesítményeivel kapcsolatos értelmezések rugalmassága szemmel láthatóan döntő szerepet játszott Fuller sikerében. Lehetővé tette, hogy a legkülönbözőbb hallgatóságot megnyerje magának – a Pentagon beszerzőitől az 1970-es évek egyetemistáiig.

„ÚGY LÁTSZIK, IGE VAGYOK”

1970-ben, amikor az év 365 napjából legalább 250 napig úton volt, az örökmozgó Fuller azt találta mondani, hogy ő már nem is főnév: „Úgy látszik, ige vagyok, egy evolúciós folyamat.” A nyelvtannal most nem törődve elmondhatjuk, hogy kétségtelenül dinamikus élete volt. Massachusettsben született 1895-ben, a röntgensugár felfedezésének és H. G. Wells *Időgépe* kiadásának évében. Meg volt győződve arról, hogy a technológia az egész társadalmat megváltoztathatja. Mielőtt 1915-ben kicsapták volna a Harvard Egyetemről (mint később maga is beismerte, „általános felelőtlensége” miatt), a leendő tervező tanúja volt Marconi drót nélküli távirója, Taylor tudományos irányítási elvei és Ford összeszerelő futószalagja megjelenésének – ami feltehetően sokkal inkább felkorbácsolta képzeletét, mint a poros egyetemi szabályok és hagyományok.

Kineticizmusa – állítólagos igeszerezése – tette képessé arra, hogy hidat verjen a legkülönbözőbb közösségek közt, hogy határaikat áthágva egymáshoz kapcsolja a diszciplínákat. Ahhoz képest viszont, hogy a baloldali vonzódású egyetemisták a nemzetközi béke és együttműködés képromboló szószólójaként ünnepezték, szakmai pályáját meglepően nagy mértékben a katonaság alakította. Az első világháború idején magát és a családja tulajdonában álló hajót felajánlotta az Egyesült Államok haditengerészetének tengeralattjárókat felderítő őrszolgálatra, amit a haditengerészet azzal viszonzott, hogy tisztí kikapcsolásra küld-

te Annapolisba. Valószínűleg mindent ennek köszönhetett: a tengeri navigáció, a drót nélküli kommunikáció és a mechanika terén itt szerzett ismeretei rendkívül hasznosnak bizonyultak elképzelései és találmányai kidolgozásában az elkövetkező évtizedek során.

A háború után az immár házas Fuller figyelme az üzleti életre irányult. Apósával közös vállalkozása keretében a megfizethető moduláris házak terveinek feljavításán dolgozott. Cégük több kimerítő év után, még a világváltság előtt csődbe ment. Rendületle-

nül folytatta a munkát. Megpróbálta újragondolni az átlagamerikai két fő vagyontárgyát: a házat és az autót. Levédette a Dymaxion márkanévet – egy chicagói áruház reklámügynökének leleményét, aki evvel a szóval próbálta egybeötvözni Fuller három kedvenc szavát: dinamika, maximum, tenzió (feszültség). Épített néhány futurisztikus prototípust is, amelyeket a tervezői szakma és az építőipar gondolkodás nélkül elvetett.

Ismét a katonaság lett a megmentője 1940-ben, amikor megtervezte a „Dymaxion használó egységet”: egy kerek, könnyű fémszerkezetet, amelyet az Illinoisban autózva látott gabonátárolók ihlettek. A háború közeledtével Fuller ezeket az egységeket az Egyesült Államok hadseregének ajánlotta fel a csapatok elszállásolására és a készletek tárolására. 1941 októberében az első példányok már legördültek a futószalagokról, és a szövetségesek katonai bázisain kaptak helyet szerte

a világban. New Yorkban a Modern Művészeti Múzeum (MoMA) is kiállított egyet az udvarán. Pályája ezen első nevezetes sikeres vállalkozásának híre tette lehetővé, hogy Fuller mint a Gazdasági Hadviselés Bizottsága gépészeti munkájának irányítója a háború éveit Washingtonban töltse.

Eközben megtervezte és szabadalmaztatta a Dymaxion világtérképet: kiküszöbölve a hagyományos Mercator-térképek tértorzításait, a világot 20 egyenlő oldalú háromszögre bontotta fel, azután rávetítette egy összehajtogatható, majd síkba teríthető sokoldalú polihedronra. Keats leírása szerint – a könyvben érthetetlen módon egyáltalán nincsenek illusztrációk – a Dymaxion térkép „figyelemre méltóan semleges platformot” kínált, mivel vele tetszőleges pont megtehető volt a világ középpontjának ahelyett, hogy elsőbbséget adna valamely országnak vagy vidéknek. A *Life* 1943. márciusi számának színes, középső oldalpárjára is felkerült „Buckminster Fuller Dymaxion világa”: a lap három millió olvasója kivághatta, és tetszés szerint összeragaszthatta.

Két évtized üzleti kudarcai után a Dymaxion szerkezetek és a Dymaxion térkép sikere rávilágít Fuller kiváló ítélőképességének két kulcsfontosságú összetevőjére. Az egyik a rendületlen kitartás a kételkedés és az egyértelmű elutasítások dacára. A másik – ehhez szorosan kapcsolódva – Fuller legnagyobb teljesítménye: önmaga megalkotása. Keats szerint a küszködő tervezőből „reklámszakember is válhatott volna”. 1945-ben, a háború vége felé azonban még nem sikerült közismertté válnia – ehhez egy újabb globális konfliktusra és építészeti elgondolásai újabb geometrikus átrendezésére volt szükség.

A HIDEGHÁBORÚTÓL A KOMMUNÁKIG

Fuller klasszikus formáját mutatta a 77 éves „látomásos építész-feltaláló-filozófus” interjúja, melyet a *Playboynak* adott 1972-ben: ragyogó felismerések pettyezik kvázitudományos monológjának végeláthatatlan ingoványát, ami ugyancsak próbára tette a riporter türelmét (pl. az emberek lényegében „járkáló korallzátonyok [...] elektro-

mágneses hullámok aggregátumai”, az Egyesült Államok kábítószer-problémája a „kínai pszichogerrilla hadviselés” számlájára írható stb.). Fuller elismerte, hogy ha nem épült volna hihetetlenül sok geodéziai kupola világszerte, akkor „nem nagyon ismernék a nevét”. S a riporter kérdését, nem zavarja-e, hogy leghíresebb találmányát a katonaság használja, azzal hátrította el, hogy „nem a feltalálójuk felelős azért, hogyan használják a szerszámokat”.

Még e látszólagos őszinteség közepette is ködösített. Tény, hogy nem az amerikai katonaság megrendelésére fejlesztette ki a geodéziai kupolát, ám ha nincs a hidegháború, ha a katonaság nem veszi meg tőle ezt a szerkezetet, soha nem vált volna világhírűvé. Mielőtt a szerkezet az 1960-as évek ellenkultúrájának ikonikus emblémája lett, átesett a hidegháborús katonai-ipari komplexum tűzpróbáján. (Ilyen kupolák alatt rejtőztek például az orosz bombázások elleni első figyelmeztető rendszert alkotó amerikai radarállomások.) S mivel a hidegháború az amerikai élet minden vonatkozását mélyen átható globális konfliktust jelentett, az európai és ázsiai világkiállításokon felépített geodéziai kupolák az amerikai haditechnológiai főlény szimbólumaként hamarosan az amerikai hatalom jelképévé és eszközüvé váltak.

A *Playboy*-interjú tudatosan elsikklik egy történeti részletkérdés felett, amelyet Keats elénk tár: vitatott, ki találta fel a geodéziai kupolát. Fuller legnagyobb felfedezése nem valamilyen katonai laborban született, hanem az észak-karolinai Black Mountain College avangárd légkörében, ahová Fuller az építészet vendégtanáraként érkezett 1948-ban. Egy egész lakókocsit megtöltöttek a magával szállított geometriai modellek. Felügyelete mellett a diákoknak egymást kifeszítő-megtartó rolettalécekből kellett először egy struktúrát megépíteniük – amely azonban összerokadt.

Black Mountainban a tervezés és a jövőre irányuló képzelgések fulleri keveréke számos diákot lenyűgözött. Köztük volt Kenneth Snelson, aki 1948–49 telén egymást kiegyensúlyozó kifeszített drótokkal rögzített elemekből álló, strukturálisan stabil modelleket épített, amelyeket Fullerenek is bemutatott. 1949 nyarán a diákok

Fuller irányításával már a geodéziai kupola megépítésén dolgoztak, s ehhez a Woolworth áruházban vett fém függönyrudakat használtak.

A geodéziai kupola egy összetett ikozaéder (mint a sokoldalú dobókocka a *Dungeons & Dragons* játékban), gömbformára hajlítva. Szerkesztési elve az egymáshoz illesztett háromszögekből létrejövő struktúra: minél több háromszögből áll, annál jobban közelít a gömbhöz. Értékét a szilárdságához mérten kis súlya, valamint könnyű összeszerelhetősége és szállíthatósága adja.

Fuller a „tenzió” és az „integritás” szavakat összevonva tenzengritásként kezdte emlegetni a Snelson által alkalmazott műszaki elvet, ezt a tervezési elvet is szabadalmaztatta, akárcsak a geodéziai kupolát. Snelson neve egyik szabadalmi kérvényben sem szerepel. S bár Fuller kisajátította a szellemi tulajdonjogot, Snelson szobrászként sikeres pályát futott be: *Tűtorony* című, 18 méteres tenzengritásos műve a washingtoni Hirshhorn Múzeumban látható. A történeti kutatásban a „ki fedezte fel elsőként?” játék becsapós és ritkán termékeny: a párhuzamos felfedezések sokaságát ismerjük. Jelen esetben az igazság valahol Fuller könnyed optimizmusa és Snelson évekig tartó tiltakozása között van. A feltalálás nem ugyanaz, mint a találmány elterjesztése: a geodéziai kupola kifejlesztése és népszerűsítése egész biztosan megkövetelte a tanár és a diák szinergiáját.

Fuller az áruját ügyesen feldicsérő kereskedő módjára kitűnő hírverést csapott a geodéziai kupola lehetőségeinek. 1949-től reklámozta a geodéziai kupolákat mint az amerikai győzelmek technokrata eszközét a hidegháborús csatatereken, otthon és idegenben. Még abban az évben elkezdődött Fuller irányításával egy demonstrációs kupola építése a Pentagon előtt, miközben az MIT diákjaival egy akkori geodéziai kupola tervén dolgozott, amelyben a légiere repülőgépei és személyzetük is elférne. A haditengerészet, amely végül 300 kupolát meg is épített, azt tervezte, hogy sürgősen beveti őket a forró háborús zónákban. A kupolák legyártására Fuller először létrehozta a saját cégeit, majd 1966-tól tucatnyi cégnek adta el a gyártási jogot 5 százalékos részesedés fejében. A katonai támaszpontokról a kereskedelmi vásárokra átvándorló több ezer geodéziai kupola világszerte nemcsak az amerikai kapitalizmus terméke, de egyenesen szimbóluma volt.

A kupola végső, végtelenül ironikus átváltozása az egyesült államokbeli ellenkultúrának köszönhető. Gombamódra nőttek ki a földből a geodéziai kupolák, köztük például az 1965-ben Drop City néven Colorado államban megalapított hippikommunában. És mint annak az izgalmas korszaknak annyi más elemét, a geodéziai kupolákat is reklámozták és árulták – például a *The Whole Earth Catalog* segítségével. Keats az utolsó fejezetben mutatja be, hogyan lett a kaliforniai Lloyd Kahn fulleristává, miután meghallgatta Fullerenek Big Surben, az Esalen Intézetben tartott előadását. „Lenyűgözte Fullerenek az a gondolata, hogy a tervezés ki tudja küszöbölni a pocsékolást”, és a kupolát lakóházként dicsőítő könyvek írásába fogott. Csak évekkel később látta be, hogy a kupolákból nem lesz a lakásínséget és a környezeti problémákat univerzálisan megoldó csodaszor.

Fuller építészeti ikonja három évtized alatt hosszú és különös utat járt be: a művészeti tervből hidegháborús hatalmi eszköz, majd ellenkulturális embléma s végül az utópikus vágyak fakuló szimbóluma lett.

A FÖLD ŪRHAJÓ KAPITÁNYA

A geodézia – a kupolák és az alapjukul szolgáló geometria – tette Buckminster Fullert világhírűvé. 1964-ben a *Time* magazin címlapjára került, a képet az akkorra már jól ismert építmény uralta – ugyanúgy, mint 50 évvel később, amikor az Egyesült Államok egy postabélyeggel tiszteltetett Fuller előtt. 1985-ben pedig három kutató egy új karbonmolekula-típust fedezett fel, amelyben futball-labdára emlékeztető alakban kapcsolódik össze 600 szénatom; az ilyen molekulák hivatalos neve a fullerén (angolul a buckminsterfullerene) lett, de többnyire buckylabdáknak becézik őket.

Calvin Tomkins részletes portrét készített Fullerről a *The New Yorker* számára. Ebben Fuller azt vallotta, hogy fő célja egész pályáján „a természet geometriájának felismerése” volt. Noha Keats nem szentelt külön fejezetet a geodéziai kupoláknak, a könyvben mindenütt ott vannak: legyen szó a Dymaxion autóról vagy Fuller Világjátékáról (arról az oktatási célú szimulációról, amelyet Fuller a hatvanas évektől kezdve mint a RAND Corporation nukleáris stratégiai és a hasonszőrűek háborús játékainak alternatívájaként népszerűsített), Keats végig azt érezteti, hogy hőse a tér és a hatalom geometriájának megszállottja volt.

Az 1960-as évekhez érve Fuller érdeklődése a tervezéstől egyre inkább a globális alkalmazás felé fordult. Miután elnyert egy tanári állást a Southern Illinois Egyetemen, egyre többet járta a világot és terjesztette eszméit. A róla szóló cikkek nem is mulasztották el, hogy jelezzék, hányszor járta már körbe a világot repülőn vagy hajón. „Világmegváltó” lett belőle, aki átfogó képet alakított ki bolygónk rendszerszerű fogyatékoságairól, s azt hirdette, hogy a Nagy Gondolatok – konkrétan az övéi – képesek a kiküszöbölésükre. Előadói teljesítménye legendás volt: képzeljünk el egy órákig tartó, csapongó TED előadást, amely mániákus szózuhatagként ötletek, fogalmak és neologizmusok sokaságával bombázza hallgatóságát. (A youtube-nak köszönhetően ezt bárki ellenőrizheti, vö. youtube.com/watch?v=o6yaSLipeWg.) Mint

egyik hagiográfusa a hetvenes évekből megjegyezte, ő volt a Dymaxion Messiás.

A „Föld ūrhajó” kifejezés az 1960-as években került be szótárunkba. Fuller szerint az ő szóalkotása volt – ezt az *Oxford English Dictionary* másképp tudja. Mindenesetre az ūrkutatási verseny korához tökéletesen illő kifejezés volt, amelyet először Kenneth E. Boulding, a Michigani Egyetem közgazdásza kapott fel, aki 1965-ben kijelentette: társadalmunknak be kell látnia, hogy a Föld „egyetlen, véges készletekkel rendelkező ūrhajó”, ahol a pazarló fogyasztással párosuló termelésnövelési kényszer helyett meg kell teremteni az „ūrhajós gazdaságot”, amely megfelel „e kicsiny, zárt, korlátozott és zsúfolt bolygón” lehetséges életnek. 1968 decembere után, amikor az Apollo ūrhajószai az első színes felvételeket küldték az ūrből a bolygó egészéről, az ūrhajó-hasonlat már egyáltalán nem tűnt annyira elvontnak.

A planetáris nézőpont tökéletesen megfelelt Fullernek. 1969-ben jelentette meg a *Föld ūrhajó használati kézikönyvét* (*Operating Manual for Spaceship Earth*), amelyben felszólította a mérnököket, a tudósokat és a világ vezetőit, kormányozzák úgy a bolygót, hogy elkerülhesse a küszöbönálló katasztrófát. Fuller nagyon is illett abba a korszakba, amikor „a jövő” komoly tudományos kutatási tárggyá lépett elő és a hivatásos „futurologusok” – például Alvin Toffler – irányadó hírességeknek számítottak. A XX. század végének közeledtével a jövővel kapcsolatos aggodalmak összecsengtek a jellegzetes fin-de-siècle gondolatokkal. Fuller pedig – nyilvános előadásaival, terjedelmes írásaival és a Világjátékhoz hasonló kooperáció-szimulációk népszerűsítésével, s persze élettapasztalatára és az „egészleges, rendszerszerű” tervezés átfogó elvére hivatkozva – mint feltehetően a Föld ūrhajó kapitánya lépett a közönség elé.

HOL A MÁNAK SZÓLÓ FULLER?

Buckminster Fuller lényegileg más volt, mint kora többi jóvendőmondója. Nem érte be a nagyszájú prognózisokkal arról, mi vár a láthatáron; Fuller, a

diákjai és a hozzá csatlakozó tervezők a kalapácsot és a hegesztőpisztolyt papírra és ceruzára cserélve láttak hozzá, hogy megépítsék azt, amit a jövő számára nélkülözhetetlennek gondoltak. Ily módon nem látnokok voltak, hanem olyan emberek, akiket én „vízióalkotóknak” („visioneers”) nevezek: az előbbieket csak megalapozott vagy légbőlkapott spekulációkkal szolgálnak arról, mit rejt a jövő, főleg a technológia terén; az utóbbiak viszont igyekeznek anyagi valósággá tenni ezeket a távoli elképzeléseket. A vízióalkotáshoz három dolog kell: tágas jövőkép – amivel Fuller bőven rendelkezett –, határozott tehetség arra, hogy sokakat megnyerjen ennek a jövőképnek, és némi való világbeli műszaki szakértelem és igazolt képzettség. Fuller nem pusztán spekulált, legalább néhány elgondolását terméké tudta alakítani, hogy megfigyelhesse, hogyan működnek valóságos világunkban.

Mit mond nekünk ma, ha egyáltalán bármit, e múltbeli „jövők” története? Keats azt állítja, hogy a Fuller újításait életető tervezési elvekre, még ha első alkalmazásuk idején nem jártak is mindig sikerrel, „a Föld ūrhajónak 2016-ban szüksége van”. A Dymaxion autohoz fogható termékek szerint „a designtudomány mintapéldái” – ez az auto például megelőlegezte a biomimézis mai gyakorlatát, amely természeti sajátosságokat integrál a tervekbe. Bárhogy áll is a dolog, hacsak Keats nem hisz „az intelligens tervezés” elméletében, a természet nem tekinthető „a világ legtapasztaltabb problémamegoldójának”. Az evolúció a természetben véletlen eseményekből, s nem tudatos döntésekkel nő ki.

Keatsszel néha elszalad a ló. Például amikor azt mondja, hogy a penészgombák „széterített döntési eljárása [...] új demokráciamodellt kínálhat”. Ugyanakkor kihagy néhány igencsak látványos ziccert. Szembe lehetett volna állítani Fuller dugába dőlt tervét, hogy a második világháború után az amerikai családoknak tömegtermeléssel állítson elő házakat, azzal az üzleti sikerrel, amelyet a sorozatban épített kertvárosi házak arattak – súlyos környezeti károkat okozva – a Levittownokban, például New York

államban. Viszont egyenlő mértékkel méri Fuller sikereit és kudarcait, ami lehetővé teszi, hogy mindnek levonja a tanulságát. Könyve úgy is olvasható, mint a jövőtervezés módozatait vizsgáló gondolat kísérlet.

Manapság közhely, hogy technológiai ökoszisztémákban kell gondolkodni, akár konkrét termékekről –

okostelefonunkról és a hozzá tartozó számtalan apróról –, akár egy-egy régióról – például Dél-Kaliforniáról – legyen szó. Ezekben az ökoszisztémákban ismerős figurák mozognak: mérnökök, tervezők, szabadalmi jogászok stb. Nyilván senki sem vágyik olyan ökoszisztémára, amelyet túl sok önreklámozó, nagyhangú autodidakta

népesít be. Ám egy egészséges innovációs rendszernek egészen biztosan szüksége van legalább néhány Buckminster Fullerre, akiknek a jövő új vízióit megfogalmazó szavára odasereglenek az ambiciózus, átfogó szemléletű tervezők.

W. PATRICK MCCRAY
Wessely Anna fordítása

Bobory Dóra – történész, független kutató

Gulyás Éva – doktorandusz, NKE

Hajnóczky Tamás – kisebbségpolitikai szakértő, KRE

Kis-Halas Judit – etnográfus, PTE BTK

Kiss Farkas Gábor – irodalomtörténész (?)

Kocziszkó Éva – irodalomtudós, Pannon Egyetem

Komáromy Zsolt – irodalomtörténész, ELTE BTK

Lengyel Zsuzsanna Mariann – filozófus, MTA–ELTE Hermeneutika Kutatócsoport

Márton Miklós – filozófus, ELTE ÁJK

W. Patrick McCray – történész, University of California, Santa Barbara

Németh Krisztina – szociológus, MTA KRTK Regionális Kutató Intézet

Prax Levente – doktorandusz, PTE BTK

Sarkadi Nagy Emese – művészettörténész kutató, Esztergom, Keresztény Múzeum

Sághy Marianne – történész, Közép-Európai Egyetem

Sándor Klára – nyelvész, SZTE

Soós Károly Attila – közgazdász, MTA KRTK

Szabari Vera – szociológus, ELTE TÁTK

Székely Iván – társadalmi informatikus, OSA, Közép-Európai Egyetem

Takács Ádám – történész, ELTE BTK

Tőzsér János – filozófus, MTA BTK – ELTE BTK

Varga Péter András – filozófiatörténész, MTA BTK Filozófiai Intézet
